

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Теодора Р. Матић

**НАУЧНО ДЕЛО АЛЕКСАНДРА
ПОПОВИЋА**

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Teodora R. Matić

**SCIENTIFIC AND ACADEMIC
CONTRIBUTION OF ALEKSANDAR
POPOVIC**

Doctoral dissertation

Belgrade, 2024

УНИВЕСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Теодора Р. Матич

**НАУЧНАЯ И АКАДЕМИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛЕКСАНДРА
ПОПОВИЧА**

Докторская диссертация

Белград, 2024.

Ментор: проф. др Ема Петровић, редовни професор на Филолошком факултету
Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Члан 1: _____

Члан 2: _____

Члан 3: _____

Датум одбране: _____

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Дубоку захвалност дугујем ментору, проф. др Еми Петровић на несебичној подршци, помоћи и разумевању, не само у процесу израде дисертације, већ и током мастер и докторских студија на Катедри за оријенталистику Филолошког факултета и Универзитета Ибн Халдун у Истанбулу. Њени савети, сугестије и спремност да подржи моја интересовања и уложене напоре, али и укаже на недостатке рада у веома ограниченем временском периоду су ми изузетно драгоцени.

Мом ментору на мастер студијама, поштованом проф. др Дарку Танасковићу, посебно захваљујем на смерницама и указаном поверењу; почаствована сам његовом искреном подршком и охрабрењем да се упустим у истраживање опсежне и вишеструко значајне теме каква је научни рад Александра Поповића.

Захвалност дугујем колегама и пријатељима који су ми помогли да прибавим неопходну грађу за израду дисертације, у првом реду Фуркану Севиму из Института за истраживања у Истанбулу (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü) и Стефану Јовичићу из библиотеке Катедре за оријенталистику Филолошког факултета у Београду.

Коначно, посебно захваљујем породици, као и мом тиму из компаније *Digitec Galaxus*, који су ми константно пружали подршку и имали разумевања за моја чешћа одсуствовања у претходном периоду.

САЖЕТАК

Предмет нашег истраживачког рада је научно дело др Александра Саше Поповића (1931-2014), југословенског оријенталисте који је већи део свог богатог животног, али и изузетно плодног стваралачког, истраживачког и педагошког пута прешао у Француској. Сматрамо да интелектуална и академска заоставштина Александра Поповића, до сада недовољно познатог нашој стручној јавности, завређује већу пажњу него што јој се поклања у балканским географским координатама, на просторима одакле је потекао и којима се у својим истраживањима неуморно враћао. Наиме, уколико изузмемо неколике чланке и критичке осврте на Поповићева дела, његово свестрано прегалаштво и научни допринос до сада нису били предмет систематичног изучавања у нашој оријенталистичкој средини; стога је један од циљева да ова дисертација буде скроман (ис)корак у том смеру.

Такође, кључни део наших настојања је да подсетимо на Поповићеве циљеве и методолошки приступ научним проблемима којима се бавио, да укажемо на феномене који су представљали окосницу његовог научног интересовања и да испитамо домет његових истраживања, укључујући степен актуелности добијених резултата и закључака, не губећи из вида временску дистанцу и друштвени и политички контекст у ком су настајали. Кроз увод у ауторову биографију и приказ аутентичности његовог академског и педагошког доприноса из вишедеценијске, изразито плодносне каријере, покушаћемо да анализирамо утицај школовања у Београду и „француске школе“ на избор методологије и истраживачких области којима се посветио.

Верујемо да је тема нашег истраживања вишеструко релевантна за интердисциплинарну област научне оријенталистике (али не и ограничена на поменуто, уже оријенталистичко усмерење) и да има потенцијала да постане вредан камен у мозаику југословенско/српско-француских оријенталистичких веза. Претенциозно и нескромно би било надати се да ће и резултати наше анализе бити од користи, превасходно колегама оријенталистима, и надаћемо друге истраживаче и преводиоце да се ближе упознају са Поповићевим научним делом и, донекле маргинализованим, а богатим темама периферног ислама, али нам је та мисао ипак била водиља у раду.

Кључне речи: Александар Поповић, оријенталистика, исламистика, балканологија, туркологија, „периферни ислам“, ислам на Балкану, дервишки редови, исламска штампа у југоисточној Европи

Научна област: Филологија

Ужа научна област: Оријенталистика – историја југословенске оријенталистике

УДК број:

ABSTRACT

The subject of our research work is the academic contribution of Aleksandar Popović (1931-2014), a Yugoslav orientalist whose significant, versatile, and abundant opus was mainly produced in France. We believe that the intellectual and academic legacy of Aleksandar Popović, so far insufficiently known to the Serbian community of experts, deserves more attention than it is given in the Balkans, his place of origin to which he tirelessly returned in his research. Namely, if we exclude a few articles and critical reviews of Popović's works, his versatile prowess and scientific contribution have not been the subject of systematic study in our orientalist milieu; therefore, one of the purposes of this dissertation is to be a modest step in that direction.

Besides, a key part of our efforts is to recall Popović's methodological approach to the scientific problems he dealt with, to point out the phenomena that represented the backbone of his scientific interest, and to examine the scope of his research, including the degree of topicality of the obtained results and conclusions, without losing sight of the time distance and the social and political context in which they were created. Through an introduction to the author's biography and a presentation of the authenticity of his academic and pedagogical contribution from a multi-decade, extremely fruitful career, we will try to analyze the influence of studies at the University of Belgrade and the "French school" of thought on the choice of methodology and research areas he devoted himself to.

We believe that the topic of our research is relevant in many ways to the interdisciplinary field of scientific Oriental studies (but not limited to the aforementioned narrower Orientalist direction) and that it has the potential to become a valuable stone within the mosaic of Yugoslav/Serbian-French orientalist connections. It would be pretentious and immodest to hope that the results of our analysis will be useful, primarily to fellow orientalists, and to inspire other researchers and translators to become more familiar with Popović's scientific work and the somewhat marginalized but rich topics of peripheral Islam, but we could not help but be inspired by this prospect.

Keywords: Alexandre Popovic, Oriental studies, Islamic studies, Balkan studies, Turkology, "L'Islam périphérique", Islam in the Balkans, Sufi orders, Muslim press in South-Eastern Europe

Scientific field: Philology

Scientific subfield: Oriental studies – The History of Yugoslav Oriental studies

UDC Number:

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
1. Биографија Александра Поповића.....	3
1.1. Југословенски почеци – студент Фехима Бајрактаревића.....	6
1.2. Наставак школовања и усавршавање у Француској.....	9
1.3. Повратак „коренима“ и врхунац каријере.....	11
2. Методологија истраживања и критички приступ.....	13
2.1. Систем „сељака с Дунава“.....	18
2.2. Систем <i>3 volets</i>	20
2.3. Изазови у приступу проблематици.....	21
3. Структура рада.....	22

I

КЛАСИЧНИ ПЕРИОД – НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКО АНГАЖОВАЊЕ

1. Докторска теза.....	24
2. Чланци посвећени класичном периоду.....	31
3. Утицај француских оријенталиста.....	32
4. Библиографија.....	37

II

ПЕРИФЕРНИ ИСЛАМ – НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКО АНГАЖОВАЊЕ

1. Увод у периферни ислам и утицај француских оријенталиста.....	41
2. Муслиманске заједнице на Балкану.....	44
2.1. <i>L'Islam Balkanique</i>	49
2.2. Муслиманска штампа.....	53
2.3. Суфизам – општи преглед.....	57
2.3.1. Бекташије.....	61
2.3.2. Рифаије.....	64
2.4. Магија и народна веровања.....	66

III

ПЕРИФЕРНИ ИСЛАМ – ПРОСВЕТНО-ПЕДАГОШКИ РАД

1. А. Поповић као предавач и организатор конференција.....76

IV

МЕСТО А. ПОПОВИЋА У ДОМАЋОЈ И СТРАНОЈ ОРИЈЕНТАЛИСТИЦИ И ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

1. Србија.....81
2. Француска.....82
3. Турска.....83

V

ЛИЧНА СВЕДОЧЕЊА И УТИСЦИ

1. Дарко Танасковић.....85
2. Натали Клејер.....87
3. Јасна Шамић.....88
4. Никос Сигалас.....89
5. Ердал Кајнар.....90

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА А. ПОПОВИЋА.....92

ЛИТЕРАТУРА.....108

 Научна и стручна литература.....108

 Интернет извори.....109

НАПОМЕНА О ТРАНСКРИПЦИЈИ.....112

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА.....113

ПРИЛОЗИ.....115

БИОГРАФИЈА АУТОРА.....120

УВОД

*Обележити границе нашем знању је већ једна врста знања.*¹

Пре него што приступимо детаљном одређењу теме и излагању структуре нашег рада, пратећи корак Александра Саше Поповића (1931–2014)² на стази научне оријенталистике и балканологије, позваћемо се на Декартову мисао о проблему и границама људског сазнања. По угледу на аутора и његово научно дело коме ће бити посвећене странице које следе, и ми ћемо се замислити над дубином ових редова, које је и сам Поповић навео у критичком осврту на „Кућу ислама“ у Андрићевом делу.

По неписаном правилу, и наша уводна реч по времену настанка касни за остатком текста; накнадно стечени увиди и запажања ће покушати да надоместе хронолошки јаз. Међу поменутиим увидима је дубински уткана нит Декартовог метода и картезијански дух као константа у раду Александра Поповића, најпре у начину приступања научним феноменима којима се бавио, затим и у стилу презентовања резултата истраживања.

Један од заједничких именилаца Поповићевих укупних напора и делатности, у својству борца за истину и ерудицију прочишћену од утицаја идеологија, било би обележавање граница нашем знању. Такав чин представља уједно и незаобилазну етапу на научном путу стицања и несебичног дељења и преношења знања, што је била Поповићева мисија, и одлика његове скромности и рационалног и непретенциозног приступа сопственим научним доприносима. Сваки од његових дугорочних академских пројеката, независно од тога да ли је у фокусу историја и актуелна ситуација дервишких редова на Балкану³ или представљање домета југословенске оријенталистике на Западу,⁴ имао је за циљ да помери границе сазнања на микро и макро плану, не губећи никада поменуте границе из вида и инсистирајући на истим у ситуацијама када је с правом наслућивао потенцијалне потешкоће научника са Запада да сагледају комплексност балканске реалности и феномена.

Док смо ишчитавали монографије, небројене чланке и реферате из богатог опуса Александра Поповића, од којих је највећи део објављен на француском језику, били смо затечени разноврсношћу и обиљем грађе који су плод његовог вишедеценијског истраживачког рада и посвећености. Наш задатак је био да дамо што темељнији и целовитији приказ заокруженог дела Поповићевог научног рада и извршимо систематизацију библиографије коју је тешко сагледати и сместимо је у одговарајући контекст, да јој приступимо кроз критичку призму и да је анализирамо у складу са

¹ Александар Поповић наводи ову Декартову мисао у закључку свог чланка *Иво Андрић и «Кућа ислама»*, Дело Иве Андрића, стр. 515.

² Француска верзија ауторовог имена – Alexandre Popovic.

³ Многи од Поповићевих радова, укључујући оне на тему дервишких редова, у наслову носе одредницу „јуче и данас“ (hier et aujourd’hui).

⁴ Међународни скуп оријенталиста у Ан Арбору 1967. године, када је А. П. представио свој пројекат *Библиографски и аналитички преглед југословенске оријенталистике*, на шта указује Д. Танасковић у часопису *Нур* (види: Нур. Часопис за културу и исламске теме, 12/40 (2004), стр. 34).

могућностима и ограничењима. Срж наше тезе чини анализа Поповићевог научног доприноса и организаторског деловања (укључујући иницијативе за одржавање скупова и конференција) с фокусом на његову оријенталистичку заоставштину, као и значај његовог дела у ширем контексту. У складу са претходно формулисаним циљевима, кључна питања на која ћемо покушати да дамо одговоре су следећа:

- У којој мери је школовање у Београду и касније усавршавање у Француској утицало на ауторов избор истраживачких области и методолошки приступ?
- У којим областима је аутор дао најзначајнији допринос и у чему се огледа аутентичност његових истраживања?
- Који су били ауторови циљеви на микро и макро плану?
- Колико су релевантна ауторова истраживања и сазнања која су из њих проистекла у данашњем социо-културном и политичком контексту (узимајући у обзир временску дистанцу)?

Поред поменутих питања, требало би издвојити лингвистички аспект у делу Александра Поповића као важан фактор који не треба губити из вида. Његови академски радови су већински настајали и били објављивани на једноставном, приступачном и лако читљивом француском језику, лишеном лексичких и стилских акробација и улепшавања. Ауторова елоквенција, израз дубине идеја и прецизност запажања нису умањени чињеницом да француски није био његов матерњи језик, а његова карактеристична непосредност и ненаметљив приступ се јасно читавају у писаном језику. Због једноставности и језгровитости израза и одсуства коришћења специфичних неологизама (за разлику од неких других истакнутих оријенталиста)⁵, тешко да се може говорити о препознатљивом начину изражавања или специфичним језичко-стилским одликама. Препознатљивост се огледа у Поповићевој вољи и потреби да се (научни) феномени којима се бавио назову правим именом. Иако нисмо наишли на Поповићево експлицитно позивање на идеал класицизма, његово дело у целини почива на Боалоовом начелу *Ce qui se conçoit bien, s'énonce clairement, et les mots pour le dire arrivent aisément*,⁶ а јасноћа мисли налази свој израз у прецизности израза.

Подсетимо да значајан део ауторовог опуса, укључујући и његову капиталну студију *L'Islam balkanique : les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane* (објављена 1986. године), још увек није преведен на српски језик, па је наш секундарни циљ да укажемо на Поповићева дела која нису доступна на нашем језику. Иако свесни ограничења у погледу преводилачког подухвата, што би умногоме превазишло оквире предвиђене за нашу дисертацију, осећамо обавезу да скренемо пажњу на радове и чланке који су непознати или недоступни највећем делу наше нефранкофоне јавности јер се не могу наћи на ауторовом матерњем језику а тичу се превасходно низа друштвених, религијских, културолошких и политичких феномена у југоисточној Европи тј. наше балканске реалности. На сличан парадокс је указао Зулфу Ливанели у својој књизи „Серенада“ из 2011. године.⁷ Иако у другачијој, романескној форми, Ливанели се кроз своје

⁵ Као неке од примера можемо навести појам *Islamicate* Маршала Хоџсона, Саидов *оријентализам* или синтагму *le fascisme islamique* која се обично приписује Максиму Родинсону. У погледу „домаће“ оријенталистике на простору бивше Југославије, индикативан је термин *оријентологија* Есада Дураковића.

⁶ N. Boileau, *L'Art poétique*, Chant I ; éd. ULB, p.52.

⁷ Z. Livaneli, *Serenad*, Doğan Kitap, İstanbul, 2011.

јунаке пита због чега чувени „Мимезис“ Ериха Ауербаха написан у Истанбулу између 1942. и 1945. није преведен на турски језик, а сам тај чин запитаности и констатација о значају превода утичу на реализацију истог 2019. године. Стога се надамо да ће наша дисертација допринети да се Поповићеве студије и чланци појаве у српском преводу и да ће бити подстицај дањем интересовању и за остале недовољно познате или неправедно заборављене српске/југословенске интелектуалце које је изнедрило наше поднебље а који су допринели светској баштини знања.

Што се тиче нашег слободнијег превода наслова тезе на енглески и руски језик, свесно смо изабрали појмове који се односе на **допринос**⁸ и **делатност** јер верније одражавају суштину садржаја тезе. На тај начин, истичемо и активну компоненту Поповићевог залагања, будући да нам синтагма „научно дело“ не звучи довољно складно за динамику његовог научног сензибилитета.

1. Биографија Александра Поповића

Да би се што целовитије сагледали и што боље разумели плодови интензивне интелектуалне активности, и доследно се приступило критичкој анализи целокупног академског и педагошког доприноса Александра Поповића, којој је један од циљева био да обележи границе нашем (не)знању, неопходно је упознати се са његовом богатом биографијом.

Према подацима на званичним академским сајтовима и из пера ауторових пријатеља и колега из разних научних дисциплина и сапутника на путу оријенталистичког прегалаштва, сазнајемо да је Александар Поповић рођен 29. маја 1931. године у Београду, у тадашњој Краљевини Југославији.⁹ Студент Фехима Бајрактаревића (1889-1970), оснивача и утемељивача Семинара за оријенталну филологију на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1926.) и пионира југословенске оријенталистике, дипломира 1954. године на Катедри за оријенталну филологију Филозофског факултета у Београду и исте године напушта Југославију и одлази на усавршавање у Париз. 1957. године стиче диплому из класичног арапског језика и исламске цивилизације на Високој школи за оријенталне језике у Паризу (*École des langues orientales*) која ће 1971. прерасти у чувени INALCO, реномирану образовну институцију за истраживање исламских цивилизацијских кругова и расадник истакнутих оријенталистичких кадрова у Француској. Докторску диплому из историје ислама стиче на Париском универзитету Сорбона 1965. године тезом о побуну Занца у Басри у IX веку. Ментор на изради докторске дисертације о догађају који

⁸ Од латинског *contribuo*, (*contribuere*, *contribui*, *contributus*) - bring together, add; каснолатински *contributio* - допринос, прилог. <https://latin-dictionary.net/definition/13916/contribuo-contribuere-contribui-contributus>, pristup 2.3.2024.

⁹ Е. Каунар, *Alexandre Popovic 1931–2014*. Review of Middle East Studies. 2015;49(1):122-123. doi:10.1017/rms.2015.42

се често пренебрегава и не посвећује му се довољна пажња у класичном периоду ислама био му је познати француски арабиста, исламолог и преводилац Шарл Пела.

Након доктората на Сорбони, следи потпуни заокрет и промена „правца“ и истраживачке области; 1967. ступа у у Национални центар за научна истраживања (CNRS), најпре у својству помоћника чувеног оријенталисте Максима Родинсона. У улози Родинсоновог техничког сарадника и помоћника остаће више од 10 година (1967-1977) и у том периоду се све јасније читава интересовање за савремени ислам и истраживање феномена као што су исламска мистична братства на Балкану, значај муслиманске штампе у југоисточној Европи, магија у исламу и других тема које су до тада углавном биле недовољно познате или занемарене с научне тачке гледишта, те су представљале готово неистражено поље. Заокрет од „класичне“ средњевековне историје ислама и муслимана у арапском свету ка савременој историји муслимана у југоисточној Европи – „на периферији“ (тзв. *le monde musulman périphérique*) водиће ка тематској разноврсности и позиционирању Поповићеве свестране личности и научног дела на раскршће дисциплина, док ће константа његовог рада, посебно у погледу предмета научних истраживања, бити пут којим се ређе иде.

Допринос у обележавању граница и свом знању и знању тадашњих оријенталистичких кругова дао је и на истраживачком и на педагошком пољу – наиме, бирајући за свој доминантни центар интересовања муслиманске заједнице на Балкану, кроз велики број расправа, студија и чланака, а посебно кроз своје капитално дело *Ислам на Балкану. Муслимани југоисточне Европе у постосманском периоду*,¹⁰ афирмисао се као један од ауторитета у тој области у француском оријенталистичком миљеу. Својим студентима је неуморно преносио знање за којим је стрпљиво и посвећено трагао на терену са колегама кроз непосредно искуство ислама на Балкану, у библиотекама (ређе у архивама, како сведочи Поповићева животна сапутница и колегиница Натали Клејер)¹¹ и у научним разменама у којима је радо учествовао. Од 1991. године обавља функцију директора центра за истраживање ислама и студије Источне Европе и Турске у CNRS, уз блиску сарадњу са Марком Габориоом (Marc Gaborieau), Жан-Луј Триоом (Jean-Louis Triaud) и Марселом Бонефом (Marcel Bonneff) а од 1986. године управља интердисциплинарним истраживачким програмом за размену знања *Le Monde musulman périphérique* при истраживачкој институцији EHESS. Његова ерудиција долази до изражаја и кроз улогу универзитетског професора на Катедри за ислам на Балкану у постосманском периоду и у Школи за високе студије друштвених наука Сорбона III, као и кроз улогу сарадника на изradi *Велике енциклопедије ислама*.¹²

Поповићева свестраност и интелектуална радозналост резултирали су научним делом које се опире општим класификацијама; и научни ауторитети и сајтови стављају тежиште на различите Поповићеве доприносе, будући да се његово име повезује са различитим областима истраживања. Француски научни портал *Persée* дефинише Поповића најпре као

¹⁰ A. Popovic, *L'Islam balkanique : les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin-Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, (Balkanologische Veröffentlichungen XI), 1986.

¹¹ N. Clayer, *In memoriam Alexandre POPOVIC (1931-2014)* par Nathalie Clayer – IISMM (hypotheses.org), (pristup 5.10.2023).

¹² A. Popovic, « Al-Mukhtâra », *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, t. VII, 1992, p. 526-527. (Наводимо једну од многих одредница којом је Поповић допринео овом колосалном пројекту).

политолога, историчара и оријенталисту, стручњака за ислам на Балкану,¹³ док Европска академија (Academia Europaea), чији је Поповић био пуноправни члан од 1993. године до смрти, истиче исламологију и балканологију као његове примарне и фундаменталне области истраживања и рада.¹⁴ Ми се у потпуности слажемо са оценом Натали Клејер, која је видела посебну вредност Поповићевог рада у чињеници да је позиционирано на раскршћу дисциплина, између исламистике, туркологије, и балканологије, и у његовој јакој колективној димензији повезаној са љубављу према колективним спортовима.¹⁵ Заиста, целокупни Поповићев допринос је прожет колективним духом, сарадњом, и интелектуалном разменом у најбољем смислу; ретке су монографије, чланци и прикази у којима он не одаје признање или захвалност (понајвише пријатељима и колегама, али и издавачима) који су га надахнули на истраживање, добавили му одређени рукопис до ког је тешко доћи или олакшали штампање каснијих издања његових публикација.

Требало би, међутим, сагледати и Поповићев *modus operandi* у процесу трагања за знањем, да би слика била потпуна. Чак и у претежно индивидуалистичком и, по правилу, усамљеничком академском позиву, Александар Поповић је био тимски играч на више равни – од учешћа у истраживачкој групи коју је формирао Александар Бенингсен, преко чувених „дerviшких тура“ по Балкану с пријатељима које је уједињавала иста страст и радозналост, до пионирског деловања и покретања научних пројеката „глобалног“ карактера, међу којима посебно место заузимају семинари посвећени исламском суфизму и тарикатима. Његова заоставштина у писаној форми темељи се на истом принципу; никад изолована, увек је органски, готово опипљиво повезана са доприносима других аутора на исту тему, чему су претходиле честе интелектуалне размене на конференцијама који резултирају вредним критичким освртима и огледима. Захваљујући доследном начину презентације увида и прикупљених знања, изузетно великом значају који је придавао темељном навођењу библиографије, аналитичком и синтетичком приступу карактеристичном за „француску школу“, Поповићеве публикације се релативно лако могу сместити у контекст, али представљају својеврстан изазов за сваки покушај класификације.

Поповићевој богатој научној биографији треба придодати да је био и инострани члан САНУ (почев од 1991. године), члан управе Друштва за развој турских студија (ADET), члан Азијског друштва, Друштва француских арабиста, Савеза европских арабиста и исламиста, Друштва за унапређење студија исламистике и члан савета неколико научних ревија,¹⁶ укључујући часопис *TURCICA* (од 1971. године) у ком је објавио више чланака и критичких осврта.

Важан аспект који се тешко може назрети иза ове нужно непотпуне и поједностављене биографије, фактографски тачне али лишене животности, јесте приватна биографија преко које можемо добити потпуније одговоре на питања која се тичу Поповићевог сензибилитета, мотивације у избору студија, и осталих фактора који су утицали на доношење одлука и његово позиционирање у датом тренутку. Академска биографија у том смислу пружа слику достигнућа у виду „последница“, што је свакако пресудно за наше

¹³ <https://www.persee.fr/authority/201678>, (pristup 14.12.2023).

¹⁴ Academia Europaea, https://www.ae-info.org/ae/Member/Popovic_Alexandre (приступ: 10.1.2023.)

¹⁵ N. Clayer, In memoriam Alexandre POPOVIC (1931-2014) par Nathalie Clayer – IISMM (hypotheses.org), (pristup 5.10.2023.)

¹⁶ Д. Танасковић, чланак In memoriam, https://rtv.rs/sr_lat/hronika/preminuo-akademik-aleksandar-popovic_524914.html, (приступ: 20.12.2023).

истраживање, али не нужно и довољно да бисмо открили узроке. На самом почетку, недостатак који нам се намеће односи се на чињеницу да нисмо имали прилику да лично упознамо Александра Поповића или да присуствујемо неком од његових предавања и сматрамо да би та додатна димензија била велика предност и привилегија у сваком смислу, а неизоставно и у оваквој врсти рада. Наша сазнања су у том смислу ограничена на посредне утиске и темеље се на Поповићевој писаној заоставштини. На крају дисертације ћемо посветити посебно поглавље личним сведочењима његових колега и пријатеља.

1.1. Југословенски почеци – студент Фехима Бајрактаревића

Натали Клејер наводи у издању часописа *Journal of the History of Sufism* из 2000. године да је породица Александра Поповића родом из западне Србије, и да је француски језик научио у језуитској школи Светог Јозефа,¹⁷ где му је предавао отац, и да је мотивацију за упис на студије оријенталне филологије која је обухватала изучавање три оријентална језика (арапски, персијски и турски) црпео из жеље да једног дана изађе из оквира који је наметао новоуспостављени комунистички режим у Југославији.¹⁸ Поповић започиње студије у јесен 1949. године на Катедри за оријенталну филологију у Београду (до 1960. године у склопу Филозофског факултета), где му је предавао чувени професор Фехим Барјактаревих, утемељивач научне оријенталистике на простору тадашње Југославије, и дипломира 1954. године.

У многим *in memoriam* објавама се истиче Поповићева необична и свестрана личност и његова посвећеност и успешно бављење спортом.¹⁹ Издвојили бисмо упечатљив и дирљив приказ Поповићевог колеге и (бившег) студента Никоса Сигаласа, члана СЕТОВАС-а и истраживача при ИФЕА, о квалитетима и успесима свог професора не само на академском пољу већ и на спортском терену, превасходно у улози професионалног кошаркаша у Црвеној звезди док је био у Београду, а касније и у грчком клубу Татавла у Истанбулу и у тиму француске војске. Остварио се и као тренер више аматерских клубова.²⁰ Спортски

¹⁷ Иако су извори о Катедри Блажене Девике Марије на Врачару (тзв. „француска црква“) лако доступни, о француској школи Св. Јозефа располажемо са далеко мање података. Према подацима с Википедије, почетком двадесетих година 20. века на Неимару се населила група француских пословних људи. Њихову децу су учили редовници Француске цркве. Године 1926. у оквиру цркве отворена је и *Француско—српска школа Светог Јозефа*. Школа је 1928. године пресељена је у Ранкеову улицу, на простор на ком се данас налази Стоматолошки факултет. Суочени се са смањеним интересовањем млађих генерација асумптисти су отишли, а држава је званично вратила цркву римокатоличкој цркви. (https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B0_%D0%91%D0%BB%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B5_%D0%94%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%86%D0%B5_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%92%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%B0%D1%80%D1%83, приступљено 22.1.2024.)

¹⁸ <https://www.yumpu.com/fr/document/read/7147571/alexandre-popovic-the-journal-of-the-history-of-sufism> *Journal of the History of Sufism*, (eds. Th. Zarcone, E. Işın, A. Buehler), Istanbul, Simurg P., 2000, 1-2, XXIII-XXVIII

¹⁹ Чланци Дарка Танасковића, Натали Клејер, Ердала Кајнара, Никоса Сигаласа итд. само су неки од њих

²⁰ Σύγχρονα Θέματα

аспект није занемаривао ни у истраживачком раду,²¹ а захваљујући спорту је упознао своју будућу супругу Натали Клејер, чија је доминантна област истраживања ислам и национализам у Албанији, и на Балкану у ширем смислу. Ердал Кајнар закључује да је срећа за академију да је љубав према науци превладала страст према спорту.²² Можемо закључити да је једна од одлика Александра Поповића била и њихова способност да се истакне у спорту, али то не умањује његово суверено владање облашћу којом се примарно бавио.

О студентским данима на Катедри за оријенталну филологију и о професору Барјактаревићу су, између осталог, изнели накнадна запажања и сведочења неки од његових свршених студената у 40. броју часописа „Нур“ који издаје Културни центар Ирана у Београду. Било би корисно истаћи да је публикација штампана у пролеће 2004. године инспирисана научним скупом одржаног у част Фехима Бајрактаревића, који је преминуо 22. фебруара 1970. године.²³ Поменуто издање нам је посебно драгоцено јер један од приказа долази од Александра Поповића под насловом „Мој први учитељ Фехим Бајрактаревић“. Поповић започиње чланак кратким освртом на биографију свог професора, након чега следи индикативно запажање:

„Све упућује на уверење да би он (с таквим скупом знања, ревношћу у раду и ригорозношћу научног метода, који су му били својствени), да је живео у неком великом европском центру, могао остварити одиста сјајну каријеру и објавити студије општега значаја, које би изузетно увећале његов међународни углед. Срећом по југословенску оријенталистику, одабрао је да живи у Београду, што му је створило и одређене личне неприлике, а и другачије усмерило његов будући рад и дело: дело опсежно, богато, веома разуђено, гдекад расуто и, најзад, мало познато, како у иностранству тако и у самој Југославији.“²⁴

Пишући ове редове са временске дистанце од двадесетак година од дипломирања на Универзитету у Београду,²⁵ Александар Поповић је имао јасну слику биланса југословенске оријенталистике у повоју и Бајрактаревићеве улоге и значаја за исту; могао је да свој суд о покојном професору који га је увео у оријенталистичке научне воде искаже у контексту проверених хипотеза које су одолеле тесту времена. За Поповића је његов први Учитељ (са великим почетним словом!) „непоречиви првак југословенске исламологије, стручњак који је образовао убедљиву већину исламолога своје земље, а чији су дубок утицај (неки и против своје воље) понели и сви остали“,²⁶ али и много више од тога. Дубоко свестан ограничења епохе у којима је радио и стварао његов професор, неизбежних промена и

²¹ Посебно је занимљив чланак на тему *zûrhâne* : *Quelques réflexions à propos des zûrhâne d'hier et d'aujourd'hui*, in : A. Ayoub (éd), *Jeu et sports en Méditerranée* (Actes du colloque de Cartage, 7-9 novembre 1989), Tunis, Alif – Éditions de la Méditerranée, 1991, p. 125-132

²² E. Kaynar, *Alexandre Popovic 1931-2014* (In Memoriam), *Review of Middle East Studies*, Volume 49, Issue 1, February 2015, pp. 122-123.

²³ Поповић Александар, *Мој први учитељ Фехим Бајрактаревић*, Нур. Часопис за културу и исламске теме, 12/40 (2004).

²⁴ Ibid, стр. 14.

²⁵ Иако је чланак на српском језику објављен у пролећном издању часописа *Нур* из 2004. године, треба истаћи да се ради о првом преводу француског оригинала (*Mon premier maître Fehim Barjaktarevic*) из 1972. године на српски језик, о чему сведочи и резиме на француском језику на крају чланка. Текст на француском језику је доступан у *Journal Asiatique*, CCLX/1-2, Paris, 1972, p. 178-185.

²⁶ А. Поповић, *Мој први учитељ Фехим Барјактаревић*, Нур. Часопис за културу и исламске теме, 12/40 (2004), стр. 15.

напретка науке као и ограничења својствених људској природи, Поповић има разумевања за грешке и мањквости сваког дела које припада прошлости.

Не можемо а да не повучемо паралелу између одређених сличности и разлика између Барјактаревиха и Поповића, при чему ћемо овој теми детаљније и подробније приступити накнадно. Без обзира на различите живорне изборе (Поповић је свесно изабрао да свој животни и академски пут након дипломирања у Београду настави у Паризу, једном од светских центара оријенталистике), Поповићево дело, и поред пионирског рада, залагања за преношење знања студентима оријенталистике и богате заоставштине неспорне научне вредности, дели сличну судбину са делом његовог професора, бар када је реч о простору бивше Југославије. Уколико изузмемо неколике чланке и критичке осврте на Поповићева дела за које су у највећој мери заслужни Дарко Танасковић и Јасна Шамић, заоставштина Александра Поповића је у Србији мало позната. Слика је, наравно, посве другачија у Француској, где се Поповић афирмисао као истраживачки ауторитет и стручњак за ислам на Балкану, и у ширем смислу, као један од ауторитета за исламске студије.

Ако поставимо питање у чему се Поповићев приказ разликује од приказа других Барјактаревихевих студената, по чему је специфичан и шта га издваја, долазимо до закључка да је Поповић веран свом препознатљивом позитивистичком и аналитичком приступу и питком изразу, било да врши детаљан приказ и критичку анализу одређеног научног феномена или да приступа осврту на дело свог покојног професора. Иза написа који се одликује рационалним стилем лишеним сентименталности наслућујемо човека који стоји иза научника и који јасно увиђа мањквости свог професора и његовог метода али дубоко поштује и уважава Барјактаревихев лични, научни и педагошки допринос и његову оријенталистичку мисију чији је настављач. Поповићева доследност сразмерној примени научног метода и идентичних стандарда се огледа и у научном идеалу трагања за истином и сталном преиспитивању и упућивању изазова постављеним хипотезама и окошталним доктринама, па не изненађује чињеница да с истом објективношћу, али и мером, изриче критику Барјактаревиху и Андрићу.

Поменути чланак је сиромашан извор у погледу стицања додатних увида у Поповићеве студентске дане, и самим тим, у важан део његове биографије, али га тема и повод настанка чине посебним јер представља својеврсни печат и посвету. Драгоцен је и стога што оваква врста сведочења често говоре о приоритетима и перспективи аутора у истој мери као и о „предмету“ који је у фокусу.

1.2. Наставак школовања и усавршавање у Француској

Да бисмо реконструисали академску и приватну биографију Александра Саше Поповића након напуштања Титове Југославије, у овој фази ћемо се и даље примарно ослањати на ауторова сведочења из писаних извора и сећања његових блиских пријатеља, колега и студената.

Диплома из области оријенталне филологије на Универзитету у Београду била је само увертира у образовање по европском моделу и даље усавршавање које ће се наставити у Паризу. Ако је Фехим Бајрактаревић „балкански оријенталиста бечке и лондонске школе“,²⁷ за Александра Поповића можемо рећи да је српски оријенталиста француске школе. Студије класичног арапског језика је 1954. године уписао у престижној Школи за живе оријенталне језике (École des Langues Orientales Vivantes). Тај избор га усмерава ка ужем опредељењу ка арапском као доминантном језику и класичном периоду исламске цивилизације. Дипломирао је 1957. године, после чега наставља постдипломске студије са усмерењем на арабистику и формативни период ислама, али и марљиво и савесно радећи на својој оријенталистичкој спреми у сваком смислу. Наставак студија у Паризу одлучујуће је утицао на Поповићев даљи академски пут, захваљујући динамичним токовима француске оријенталистике и могућностима за познанство и сарадњу са многим истакнутим историчарима и стручњацима за ислам, што не умањује Поповићеве заслуге, упорност, радозналост и спремност да овакве прилике искористи на најбољи могући начин.

По други пут ћемо се позвати на сећања Никоса Сигаласа у чланку са индикативним називом *El-vedâ*, објављеног на грчком језику 16.12.2015. у периодици Σύγχρονα Θέματα (*Савремене теме*),²⁸ где сведочи о тренутку познанства са Александром Поповићем:

*Научио је оријенталне језике класичног курса, арапски, персијски и османски турски (на његовом семинару у 4. сектору EHESS, где сам га упознао и видео га како анализира диванску поезију на сва три наведена језика), и чак гез, литургијски језик етиопских хришћана, који је Родинсон предавао у 4. сектору Е. Истовремено је радио на својој докторској дисертацији о чувеној побуни црних робова (Зенца) у Ираку у 3. односно 9. веку.*²⁹

Сигалас се такође са сетом присећа Поповићевог скромног а авантуристичког карактера, и наводи примере хонорарних послова које је обављао док је студирао и припремао тезу у Француској, укључујући пловидбу на крузеру по Медитерану и вожњу ваљка у француској компанији за изградњу путева, док се у чланку Ђанфранка Бриа и Фабиа Ђиомија помиње да се издржавао повремено радећи и као конобар, курир и молер.³⁰

²⁷ А. Митровић, *Научно дело Фехима Бајрактаревића*, Београд, 1996. Стр. 8.

²⁸ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ је часопис посвећен актуелним академским и политичким темама, основан 1962. године. Доступан је и у дигиталној форми у електронској библиотеци *Пандемос* при Универзитету друштвених и политичких наука Пандио (Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών).

²⁹ *El-vedâ – ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ* (synchronathemata.gr), vol. 130-131.

³⁰ Bria, Gianfranco & Giomi, Fabio. Alexandre Popovic (1931-2014). *Oriente Moderno*, 95 i-ii (2015), pp. 1-4.

Упоредо са хонорарним пословима, Поповић је стрпљиво и темељно спремао докторску тезу. Будући да ћемо један део следећег поглавља о класичном периоду ислама посветити критичком приказу његове докторске дисертације о побуни Занца, робова афричког порекла, против Абасида, за сада се нећемо задржавати на анализи. Поповић је тезу одбранио 1965. године, што му је отворило врата ка ангажовању у CNRS-у у својству техничког помоћника Максима Родинсона, историчара и социолога марксистичке оријентације, али надам се једног од истински великих имена француске оријенталистике. Током следећих десетак година (1967-1977), Поповић је имао прилику да учи од Родинсона, од похађања његових предавања, преко помоћи у истраживачком процесу током ког се уобличавао и његов методолошки приступ, до заједничких студијских путовања. Оваква блиска сарадња је резултирала вредним студијама.

У уводу своје књиге *Марксизам и исламски свет (Marxisme et monde musulman)*, Родинсон је написао:

*Je dois une reconnaissance spéciale à mon « collaborateur technique », Alexandre Popovic, qui a poursuivi avec zèle et intelligence dans les bibliothèques bien des recherches de détail permettant à ce livre de gagner en précision et en exactitude sur de nombreux points.*³¹

У једној Родинсоновој реченици налазимо лаконску синтезу Поповићевих квалитета који ће бити константа у његовом даљем раду, а који се превасходно односе на усмереност на детаље, проницљивост и прилежност у истраживању. Поповић је, са своје стране, неретко изражавао захвалност Родинсону за веру и подршку у бављењу областима изван утабаних стаза оријенталистике, а њихова сарадња ће у великој мери утицати на даљи Поповићев академски и педагошки рад.

Један од примера вредних помена је свеобухватна студија о пророку Мухамеду, под насловом *Mahomet*, чији је аутор историчар ислама Морис Годфроа Демомбин (Maugice Gaudefroy-Demombynes).³² Прво, оригинално издање је објављено 1957. године, али су научни издавачи другог, допуњеног издања Максим Родинсон и Александар Поповић. Према белешци издавача, у тексту другог издања није било већих измена у тексту. С друге стране, Максим Родинсон је исправио одређене грешке и допунио библиографију, док је Александар Поповић прегледао транскрипцију арапских имена и унео потребне измене.³³ Радећи раме уз раме са Максимом Родинсоном на студији која се бавила (раз)откривањем исламског духа кроз покушај да се докучи извор покретачке снаге ислама у зачетку и веровања муслимана из времена Пророка, верујемо да се Поповић морао индиректно заинтересовати за магију у исламу, тему којом ће се интензивно бавити пред крај живота. То нас доводи до још значајније појаве у периоду док је обављао улогу техничког помоћника при CNRS-у – промену, или прецизније, повратак примарној области научног интересовања која ће посебно доћи до изражаја током осамдесетих година прошлог века,

³¹ M. Rodinson, *Marxisme et monde musulman*, Paris, Le Seuil, 1972, p. 22

³² Exemplaires: Mahomet (univ-nantes.fr), M. Gaudefroy-Demombynes, Mahomet. Paris :Albin Michel, 1957, 1969.

³³ M. Gaudefroy-Demombynes, Mahomet. Paris :Albin Michel, 1969, pp. 6-8.

када је Поповић у потпуности нашао свој пут и аутентични израз на пољу научне оријенталистике.

1.3. Повратак „коренима“ и врхунац академске каријере

Поповићева пажња и интересовање се само привидно све више померају од оквира средњовековне историје арапског ислама у који се уписује његова докторска дисертација, ка области у којој ће постати експерт и у којој ће се афирмисати – савремени балкански ислам. Међутим, истина је да је Поповићево интересовање већ било укорењено од студентских дана у Београду и дубоко повезано са модерном историјом ислама на Балкану, и да су прве фише на ову тему, како сам сведочи, настале још почетком педесетих година прошлог века.³⁴ Студије класичног курса нису биле циљ, већ средство у освајању области која је у то време била својеврсна *terra incognita*, чему је доприносило њено потпуно одсуство у истраживачким и наставним програмима средином двадесетог века.³⁵ Стога не чуди потоње Поповићево ангажовање да установи истраживачке пројекте и семинаре на тему недовољно истражених исламских заједница ван класичног арабофоног центра исламске цивилизације, предмет који се не може сврстати у чврсто уобличене оквири исламологије и арабистике.

Без обзира на мотивацију која је условила научни „повратак балканским коренима“, кроз анализу Поповићеве заоставштине ћемо моћи да сведочимо пионирском искорак из центра ка периферији, односно, географски гледано, из средишта исламског (арапског) света, подручја одакле је ислам потекао, ка периферији и феномену о ком ћемо надаље говорити служећи се термином *периферни ислам (l'islam périphérique)* или тачније, бавићемо се различитим видовима његовог испољавања. Под периферним исламским светом се подразумевају исламске заједнице на просторима ван његовог средишта (арапске земље, Иран и Турска). Када имамо у виду да део заједнице верника „на периферији“ чине муслимани на индијском потконтиненту, у југоисточној Азији, Кини, централној Азији, источној Европи и субсахарској Африци, схватамо да периферна *umma* заузима огромно географско пространство, коме пак није била указана сразмерна пажња стручњака. Подразумева се да је поменута подела валидна у садашњем времену, јер су се неке од поменутих географских одредница у прошлости сврставале у исламски центар, при чему најпре мислимо на пределе централне Азије. У конкретном Поповићевом случају, његова најзначајнија дела ће се уписати на просторима мање или више актуелне Румелије, при чему ће се најчешће користити термином југоисточна Европа, или нешто ређе, из познатих разлога, одредницом Балкан. Периферни ислам је веома широк појам који ће у Поповићевом делу обухватити различите аспекте живота муслимана у југоисточној Европи, укључујући питања идентитета и припадности, књижевност у најширем смислу, политички, културни и интелектуални живот, манифестације исламског мистицизма... Међутим, уколико желимо да у уводном делу сажето прикажемо узрочно-последичну нит ауторовог

³⁴ A. Popovic, *Les Musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane. Histoire et Politique* (Analecta Isisiana, vol. XI). Éditions Isis, Istanbul, 1994, p. 9. За наше истраживање смо користили примерак доступан у IAE у Истанбулу, док се дигитализованој верзији може приступити преко следећег линка : *Les musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane - Deutsche Digitale Bibliothek* (deutsche-digitale-bibliothek.de)

³⁵ *Ibid*, p. 9.

позиционирања на широком и непрегледном терену периферног ислама, указаћемо на значај који је полагао на разумевање специфичног идентитета и ситуације у којој се налазе различите исламске заједнице, заједнице које живе ислам у различитим друштвеним, културним, политичким и економским условима, у различитим временима. У истраживањима се у великој мери ослањао на две врсте извора за које је веровао да имају посебну вредност за објективно сагледавање и анализу феномена балканског ислама - локалну исламску штампу и изворе о дервишким редовима.

Након географског критеријума, други фактор који смо већ поменули је временска оса: прелазак с класичног на модерни период. Поповић ће се усмерити на савремену историју муслимана на Балкану и најчешће ће се бавити периодом од 19. до 20. века, и местом ислама у државама југоисточне Европе након стицања независности, у временима политичких промена и превирања историјског значаја, по правилу дајући кратак осврт на период који му претходи у сажетку или уводу како би предмет истраживања сместио у контекст и свом раду поставио методолошки, временски и просторни оквир. Сходно томе, објављене монографије и чланци се превасходно баве позним османским и, нарочито, постосманским периодом, о чему сведоче и бројни наслови његових радова.

Трећи аспект се односи на чињеницу да је удаљавањем од доминантне области, арапског ислама, и приближавањем недовољно истраженим, разнородним појавним облицима балканског ислама који до тада нису побуђивали велико интересовање европских оријенталиста или локалних стручњака, Поповић демонстрирао храброст, одважност и визионарски квалитет. „Пробијање леда“ на научном терену носи посебну врсту одговорности, али уместо да буде маргинализован, у сарадњи са другим истакнутим специјалистима за периферни ислам, Поповић постаје једна од централних фигура у овој ниши. Почев од 1973. године, захваљујући подршци Максима Родинсона и Луја Базана,³⁶ у оквиру *École Pratique des Hautes Études (VIe section)* води семинар о модерној и савременој историји муслимана на Балкану (*Histoire moderne et contemporaine des musulmans balkaniques*), од 1975. семинар *Муслиманске балканске културе (Cultures musulmanes balkaniques)* на тему османске књижевности балканских муслимана, с посебним усмерењем на муслимане из југословенских земаља (*IVe section : Sciences historiques et philologiques, историјске и филолошке науке*). Три године касније постаје члан истраживачке групе коју је основао стручњак за ислам на бившим совјетским просторима и Русију, Александар Бенингсен (Alexandre Bennigsen). Бенингсен је делимично заслужан за Поповићево све интензивније занимање за истраживање дервишких редова.

Глад за квалитетним истраживањем и дугогодишње неуморно проучавање феномена балканског ислама (можемо ли рећи балканских ислама?) резултирало је широко примењивом синтетичком студијом *Ислам на Балкану (L'Islam balkanique: les musulmans du Sud-Est européen dans la période post-ottomane)* који је логички врхунац и уједно његов *Thèse d'État*, други државни докторат у менторству Роберта Мантрана (Robert Mantran)³⁷. Тезу је одбранио 1985. на Универзитету Екс-Марсеј (Université de Provence Aix-Marseille I), а студија је објављена 1986. године. Подразумева се да ово капитално дело заслужује посебан део у нашој дисертацији, попут доприноса истраживању исламских мистичких братстава,

³⁶ А. Поповић, *Les derviches balkaniques hier et aujourd'hui*, Istanbul, Isis, 1994, p. 9.

³⁷ Једна од његових најпознатијих студија, која је преведена и на српски језик: R. Mantran, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris 1989. (*Историја Османског царства*).

области која заузима веома истакнуто место у Поповићевом раду и ком ћемо посветити засебно поглавље. За сада ћемо се кратко осврнути на организаторско деловање и педагошко ангажовање Александра Поповића, које је ишло укорак са његовим научноистраживачким радом. Осим поменутих семинара, треба истаћи чињеницу да је управљао истраживачком групом при CNRS-у под називом *La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique* од 1983. до 1996. године у оквиру чијег деловања су објављивана тзв. *Lettres d'informations*, и, често у сарадњи са Марком Габориоом и Жилом Вајнстајном, водио мултидисциплинарни програм *Le monde musulman périphérique* (1986 - 2001).³⁸ Био је покретачка снага иза бројних научних конференција, округлих столова и семинара посвећених периферном исламу, и исламу на Балкану у ужем смислу. Са лакоћом је уједињавао и окупљао стручњаке око својих научноистраживачких пројеката.³⁹

Отишао је спокојно, уз звуке омиљене Бахове музике,⁴⁰ како сведочи ауторов дугогодишњи пријатељ и колега Дарко Танасковић, после дуже болести у 84. години, окружен породицом, супругом Натали Клејер и сином Томом из првог брака.

2. Методологија истраживања и критички приступ

Наш примарни задатак је покушај објективног вредновања дела Александра Поповића кроз најсистематичнији могући приступ. Будући да је оријенталистика у својој бити дисциплинарно разубљено научно поље, а имајући у виду да је Александар Поповић био неуморан и свестран истраживач широких видика који се бавио веома разноврсном тематиком и да донети његовог рада неретко излазе изван оквира оријенталистике у ужем смислу, један од изазова у нашем раду било је постављање референтног оквира и избор најадекватнијег методолошког приступа за анализу различитих аспеката његовог стваралаштва које, осим филолошке, обједињује и исламолошку, историографску, политолошку, културолошку, антрополошку и етнографску димензију. Поповићева свестраност и склоност мултидисциплинарности и вишеаспектном сагледавању проблематике резултирала су бројним монографијама, чланцима, приказима, које ћемо обрадити према основним тематским и хронолошким критеријумима. Под тематском класификацијом подразумевамо груписање и анализу радова према одредницама *централни ислам* и *периферни ислам*, али оваква подела у себи нужно садржи и хронолошку поделу на класични и модерни период. Класификацију нам олакшава чињеница да је дело Александра Поповића хронолошки подељено на ранији, класични период и потоњи, умногоме богатији и обухватнији, који се базира на периферном исламу.

³⁸ <https://www.persee.fr/authority/201678> (приступ 14.12.2023).

³⁹ Више о томе у чланку Натали Клејер: *Alexandre Popovic*, *Journal of the History of Sufism*, (eds. Th. Zarccone, E. Işın, A. Buehler), Istanbul, Simurg P., 2000, 1-2, XXIII-XXVIII.

⁴⁰ <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:513508-IN-MEMORIAM-Aleksandar-Popovic>, (приступ 14.12.2023).

Поред методолошког приступа предмету нашег истраживања, осврнули бисмо се на Поповићев методолошки приступ на самом почетку. Како нам је један од циљева да истражимо и што веродостојније прикажемо Поповићеве методе и начине приступања истраживачком корпусу и феноменима којима се бавио (нпр. систем трију планова – trois volets, систем „сељака са Дунава“, тзв. *dépouillement méthodique*, хронолошку и тематску класификацију, колективни приступ, теренски рад...), покушаћемо да поменути принципима приступимо дескриптивно, аналитички и критички а затим и да их применимо у границама могућег у једном делу дисертације.

У тексту који је о Поповићу објавила његова колегиница Јасна Шамић, наводи се цитат преузет од Натали Клејер. Ако преузимамо цитат из секундарног извора, чинимо то свесно из два разлога. Први је практичан и прагматичан и односи се на доступност превода са француског језика; други је маестралан начин на који је Натали Клејер синтетички сажела Поповићев приступ различитим фазама у истраживачком процесу.

У тексту који је о Поповићу након његове смрти објавила његова сапутница и наследница Натали Клејер, специјалиста за суфијски ред Бекташија, пише: „Његова метода је увијек била иста: прикупити податке путем постојеће библиографије и извора, или на терену, ставити их на фише према имену аутора, теми, мјесту, итд, како би се, захваљујући овој бази података која није компјутеризирана, вратила слика, чак и фрагментарно, 'онога што знамо', без икакве екстраполације или идеолошке и теоријске интерпретације. Себе је називао 'дунавским сељаком' који оре своју њиву. Тиме је желио одбацити идеологије и исприке 'изван терена'. Неуморни истраживач, прегледавао је библиотеке – рјеђе архиве – у свим земљама регије – Мађарској, Румуњској, бившој Југославији, Грчкој, Турској, Бугарској, Албанији – али и у Европи, посебно у Њемачкој и Аустрији, гдје су фондови о југоисточној Европи врло богати, чак и у Финској. У Бечу је чак отишао у дубину медицинске библиотеке да пронађе списе о магији на Балкану. Истраживао је и терен, посебно, али не само, када је радио на мистичким братствима у исламу, правећи, са својим пријатељима Душаном Тасићем, Балиом Младеновићем и другима дервишке туре.’⁴¹

Ако кренемо од избора теме као логичног почетка истраживачког процеса, закључујемо да значајну улогу заузима Поповићева изузетна обавештеност, одржавање контаката, константна сарадња са другим колегама истраживачима и упућеност у њихове радове. Уз претходне констатације о пионирском духу и атипичном академском путу који се оправдано везују за име Александра Поповића, неретко се колективно истиче његова способност да потенцијалне препреке (порекло, чињеницу да долази из социјалистичке земље и да му француски није матерњи језик, избор доминантне области истраживања далеко од утабаних оријенталистичких стаза...) претвори у својеврсне адуте. На основу истраживања ауторовог животног дела, сматрамо да није било срачунатости и прагматичности у оваквим изборима. Читајући биографије и докторске дисертације о другим истакнутим оријенталистима, стичемо утисак да је једна од посебности Александра Поповића била у томе што није писао и објављивао „по обавези“, већ вођен искључиво сопственим сензибилитетом, научном радозналешћу и према диктату савести и интегритета. Ако је обавеза постојала, оценили бисмо је као обавезу моралне и

⁴¹ Ј. Шамић, *Париз моје младости*, <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/teme/pariz-moje-mladosti-lxxv-734688> (приступ 20.11.2023.)

етичке природе. Упутно је цитирати Вука Караџића, на кога се и сам Поповић позвао у једном од својих критичких осврта:

*Ја што чиним, слабо кад чиним коме за инат или коме за љубав, него зато што мислим да поштен и паметан човек овако ваља да чини.*⁴²

Прикупљање грађе одликује методичност и савесност, изузетна далековидост и посвећеност крајњем резултату, јер је истраживање готово увек дугорочни пројекат. Као што смо већ констатовали, и бављење периферним, балканским, исламом, представља дугорочни пројекат, жељени терен који се могао освојити тек након шеснаест година перипетија.⁴³ Иако су одређена кашњења у објављивању најављених радова (почев од објављивања Поповићеве монографије базиране на докторској тези о побуни Занца против Абасида од 869-883. године н.е.) релативно честа појава о којој и аутор пише, углавном у уводима својих студија и монографија, крајњи резултат се не губи из вида. Током година, марљиво ради на прикупљању извора како би што боље приступио проблематици. Посебно вреднује изворе „из прве руке“, одразе стварности који још нису подлегли ваннаучно мотивисаним адаптацијама и интерпретацијама. У поменутој категорију сврстава локалну исламску штампу која је играла двојаку улогу, служећи као вредан извор, и област истраживања сама по себи.

У погледу презентовања резултата истраживања, Поповић се водио потребом да документацију и грађу до које је дошао што чешће објављује и дели са научном заједницом; потребом која је сажета у редовима који следе:

*Чини ми се да је једини пут којим треба ићи, у наредним годинама, објављивање (и што је чешће могуће) података којима располажемо. У нади да ћемо, у релативно скорој будућности, моћи започети припрему правих синтетичких радова који нам сада озбиљно недостају.*⁴⁴

Значајан део његових радова чине публикације које се састоје од оригиналних докумената, и које он објављује уз садржајне напомене и проницљива раматрања, али без интерпретација. Начин излагања се огледа превасходно у врло прегледном навођењу чињеница, док тумачење и доношење закључака препушта читаоцу.

У процесу трагања и прикупљања грађе морамо напоменути вртоглави напредак технологије с једне стране, и бољу опремљеност библиотека, архива и већу доступност грађе с друге стране, факторе који су умногоме изменили истраживачки процес и олакшали га. Пад комунистичких режима у југоисточној Европи и рат у бившој Југославији деведесетих година прошлог века су такође неки од важних историјских чинилаца који су утицали на интелектуалне токове али и мању или већу отвореност и доступност грађе.

⁴² А. Поповић, *Иво Андрић и «Кућа ислама»*, Дело Иве Андрића, стр. 515.

⁴³ А. Роровић, *Les Musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane. Histoire et Politique* (Analecta Isisiana, vol. XI). Éditions Isis, Istanbul, 1994, p. 9.

⁴⁴ Ibid, стр. 156.

У вези са фишама којима се аутор обилно служио да би сажето прибележио питања, напомене и податке којима располаже и затим их класификовао, у прилозима ћемо изложити најаву дводневне радионице одржане у знак сећања на Поповићеву интелектуалну заоставштину, одржане у децембру 2016. године, 30 година након објављивања обимне студије *Ислам на Балкану*.

Након објављивања садржајне синтезе *Ислам на Балкану*, најсистематичнијег приказа ауторове визије историје бројних исламских заједница у периоду од стицања независности од Османског царства до осамдесетих година XX века, у којој су обухваћени сви извор који су му у датом тренутку били доступни,⁴⁵ одлучује се за промену перспективе, али не и области истраживања или хронолошког контекста. Промена перспективе огледа се у одлуци да надаље стави у фокус мање коришћену грађу, при чему остаје веран свом мултидисциплинарном и холистичком приступу, узимајући у обзир различите аспекте живота муслимана да би нам пружио што комплетнију слику која обухвата релевантне верске, социополитичке и економске факторе у одређеним историјским датостима.

У уводу једног од својих чланака о југословенским муслиманима,⁴⁶ аутор сажето изражава циљ и нужне предуслове који су потребни за остварење истог – за разумевање реалне ситуације у којој се налазе *различите групе на терену* (курзив А. П., подвукла Т. М.), њихових међусобних односа и односа са другим заједницама у земљи, потребно је да читалац добро познаје историју Балкана, али и да буде имун на представе коју му сервирају званични медији, и које су под утицајем вишедеценијских табуа, изостављања или чак систематичног кривотворења истине. Оваква изјава је индикативна и драгоцену за нашу анализу из више разлога; говорећи о *различитим групама на терену*, могуће је екстраховати две кључне константе у ауторовом приступу проблематици : компаративни приступ и теренски рад. Други део нам говори о ауторовој свести о потешкоћама које коче научно сазнање и са којим се разрачунава на начине о којима ће накнадно бити речи у овом одељку.

Иако не треба заборавити компаративни приступ као једну од важних компоненти научне оријенталистике (однос „Ми- Други“), ми ћемо се бавити искључиво местом компаративног метода у Поповићевом раду. Да би дошао до најпотпунијих сазнања о одређеној (исламској) заједници коју анализира, упоређивање врши на три равни :

- 1) Однос дате исламске заједнице са другим исламским заједницама које живе на истом географском простору
- 2) Однос дате исламске заједнице са другим хришћанским или неисламским заједницама које живе на истом географском простору
- 3) Однос дате исламске заједнице са другим исламским заједницама у другим деловима света

Овакав приступ омогућава сагледавање феномена и проблематике на микро и макро плану, јер се са једне стране узимају у разматрање специфичности једног дела муслиманске заједнице са веома израженом свешћу о њеним „индивидуалним“ особеностима по којима се разликује од

⁴⁵ А. Поповић, *Les derviches balkaniques hier et aujourd'hui*, Analecta Isisiana IX, Ed, Isis, Istanbul, 1994., p. 11.

⁴⁶ А. Поповић, *Les musulmans yougoslaves: un problème*, Revue des Études slaves, année 1984, pp. 401-411.

остатка *umme*, а с друге стране се не занемарују међуодноси и утицаји који је чине органским делом веће целине. Такође, микро и макро план се читавају и кроз однос са немуслиманским заједницама, преко суживота и блиских додира на истом географском простору, што се на ширем плану посматра кроз призму интерцивилизацијског дијалога и/или сучељавања.

Као што ћемо видети у поглављима која следе, аутор увек има свест о различитим равнима сагледавања феномена којим се бави, али однос заступљености између глобалног и појединачног није, и не може бити сразмеран у сваком раду. Постоји, међутим, заједнички именилац у погледу тематске „еволуције“ ауторовог излагања, а верујемо да га је он логички црпео из свог академског пута, тј. из година овладавања класичним курсусом и „глобалном“ сликом да би се касније упустио у појединости „маргиналног“ ислама у својим разнородним манифестацијама. На сличан начин као што се мајстор сваке вештине мора најпре осведочити као врсни познавалац свих правила да би могао да „испече сопствени занат“ и остави индивидулни печат кроз зналачко приклањање изузецима по потреби, и Поповић у свом раду креће од историје класичног ислама, а затим свој фокус постепено сужава на позну историју Османског царства, затим на балкански ислам у постосманском периоду, а онда на специфичне групе (укључујући дервишке редове) и специфичне феномене и појаве (нпр. магију и народна веровања) као саставне, динамичне компоненте балканског ислама. Његов начин приступања темама обухвата постепено сужавање „видокруга“ и често подсећа на зумирање и фокусирање фото-апарата, док се сви снопови светлости, у овом случају читаочева пажња, не усмери на кључни феномен.

Начин презентовања обиља података којима располаже и закључака које изводи је нешто другачији, јер у излагању углавном прати нит од једноставног ка сложеном, крећући се од навођења чињеница ка извођењу закључака и синтези, али ћемо тај процес поближе пратити и дескриптивно му приступити када будемо анализирали неке од ауторових монографија или тематски обједињене серије чланака. За сада ћемо се задовољити констатацијом да је једно од инхерентних обележја ауторовог приступа дух синтезе.

Једна од већ поменутих, изразитих карактеристика ауторовог „трагања за истином“ је склоност теренском истраживању, драгоценом извору информација и незаобилазним делом ауторове истраживачке праксе. Његово освајање знања и дељење истог се најчешће одвијало кроз кретање, и фигуративно и дословно, доследно пратећи проверени и њему својствени кључ успеха: сарадњу, размену, и све оне активности које назива „бројним саучествовањима“.⁴⁷ Најупечатљивији пример су „дервишке турнеје“ кроз Србију, Македонију, Босну и Херцеговину и Црну Гору, које је реализовао са четворицом пријатеља од пролећа 1979. до јесени 1985. године, у трајању од „шездесетак ефективних дана“ и на које се, између осталог, са носталгијом и сетом осврнуо у уводу своје студије о дервишком реду Рифаија.⁴⁸ Идеја-водиља се изродила из Поповићеве замисли, а била је „прошпартати Југославију у свим правцима према расположењу и могућностима тренутка, тражећи све могуће трагове, писане и усмене (али испитујући такође и све преостале грађевине или њихове рушевине, гробља итд.), а који се односе на тарике, шеихове и локалне дервише.“⁴⁹ То је био почетак десетак изванредних експедиција далеко од утабаних стаза, а отказивање студијског путовања у Совјетску централну Азију које је требало да се одржи у пролеће 1979. године на иницијативу неколицине француских научника и којој је Поповић требало да се прикључи на предлог Александра Бенингсена и Шантал Лемерсије-Келкеже (Chantal Lemercier-Quelquejau) омогућило је Поповићу да

⁴⁷ А. Поповић, „Балкански дервиши I Рифаије“, Зборник за оријенталне студије, I, Београд, 1992, 155-224.

⁴⁸ Ibid, стр. 156.

⁴⁹ Ibid, стр. 156.

заједно са пријатељима на терену бивше Југославије прикупи значајан део грађе за своје будуће радове. Сведочењима из прве руке до којих је у великом броју случајева долазио боравцима на терену и кроз познанства са локалним шејховима, придавао је велики значај, као уосталом и сваком необрађеном, „сировом“ извору од научне вредности који није потпао под идеолошки уплив.

Важно место заузима место Александра Поповића као ангажованог научника, при чему је потребно укратко изложити његов научни идеал, „вјерују“ *сељака с Дунава*.

2.1. Систем „сељака с Дунава“

Најбоља илустрација система „сељака с Дунава“ доступна је у уводу Поповићеве студије *Југословенски муслимани, посредници и метафоре*,⁵⁰ у ком он доследно излаже тему, свој приступ и метод:

Да бих о једном тако сложеном проблему могао разложно да говорим, користићу се (и овом приликом) системом који ја обично зовем «систем сељака са Дунава», а који се укратко своди на следећа три принципа:

(а) употребљавати једноставан и ,приземан‘ начин изражавања;

(б) мислити логично, тј. картезијански;

*(в) не дозволити да се потпадне под утицај ни верског, ни идеолошког теороризма, и то без обзира на то одакле они долазили.*⁵¹

Поред објашњења преводиоца у фусноти да се израз „сељак са Дунава“ употребљава за човека који скандализује грубом искреношћу, треба указати на утицај Ла Фонтена (Jean de La Fontaine),⁵² који је у овом случају морао бити пресудан. Француски речник нам даје дефиницију „онај који разоткрива и критикује институције“, док се код Де Ружмона⁵³ тежиште ставља на довођење мисли до најупорнијег штовања реалности.

⁵⁰ Поповић Александар, *Југословенски муслимани (1945-1989) : посредници и метафоре*, Акваријус (Библиотека „Мистерије политике“), Београд 1990.

⁵¹ Ibid, стр. 6

⁵² La Fontaine, Jean de, *Fables de La Fontaine*, texte établi par Jean-Pierre Collinet, *Fables, contes et nouvelles*, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1991, p. 438

⁵³ Rougemont, Denis de, *Le paysan du Danube, Quand je me souviens, c'est l'Europe* ; Suite neuchateloise. Renens, Suisse, Ed. l'Age d'Homme, 1982.

Када се вратимо Поповићевом виђењу „сељака с Дунава“, који умногоме подсећа и на Волтеровог Кандида који метафорички обрађује своју башту, можемо додатно расветлити сваки од поменутих принципа.

1) једноставан и ,приземан‘ начин изражавања

Већ смо поменули неке од одлика ауторовог стила, а једноставан израз је свакако један од њих. Текст готово увек одликује кохерентан наратив и јасна структура, феномени или догађаји који се обрађују су у уводу смештени у контекст, а идеје су изражене кроз згуснут језгровит израз и непретенциозан стил. Стил предавања и писања прате исту непристрасну научну форму.

2) мислити логично, тј. картезијански

Чак и летимични поглед на ауторове текстове је довољан да се уочи склоност ка јасним поделама и уопште, јасноћи у мисаоном процесу и излагању. Рационалност и извођење логичних закључака, без излагања сувишних и непроверених претпоставки који су карактеристични за картезијанску мисао, заузимају значајно место у ауторовом приступу. Па ипак, и поред једноставности нема симплификације, а тамо где је има, она је у служби разграничења и лакшег разумевања, јер је Поповић, дубоко свестан комплексности балканске историје и пропагандно изманипулисаних чињеница на које је неуморно указивао, посебну пажњу поклањао академској заједници и широј публици, студентима и колегама са Запада, и трудио се да им приближи балканску реалност.

Картезијанска мисао огледа се и у истраживачком процесу, у односу део – целина. На пример, изучавајући различите исламске заједнице, аутор их прегледа по реду, једну по једну, државу по државу, а затим их обухвата у целину кроз навођење свих познатих извора којим располаже. Никада не занемарује навођење библиографије, и недостатак или мањкавост у навођењу исте не „опрашта“ другим ауторима у својим критичким чланцима.

3) не дозволити да се потпадне под утицај ни верског, ни идеолошког теороризма, и то без обзира на то одакле они долазили

Александар Поповић је ангажовани научник који, у више наврата, и експлицитно и индиректно, изражава значај доследности (научној) истини; део његових напора увек је усмерен на превазилажење идеолошких стега и кривотворења сваке врсте, од највиших нивоа до партијских „апаратчика“, како их је називао. Његово целокупно дело проткано је уверењем да свако треба да дела у складу са савешћу, онако како најбоље уме и зна, и да је свако одговоран за своја дела. Укратко, à часун са својих.⁵⁴ Можемо ли, стога, рећи да

⁵⁴ А. Роровић, *Hasan Kaleši (1922-1976)*, TURCICA IX/2-X, p.8. Аутор употребљава цитат из Јеванђеља по Матеју, укратко описујући личност и дело Хасана Калешија, почившег колеге са Катедре за оријенталну филологију и још једног истакнутог студента Фехима Барјактаревића.

Поповићева величина лежи у прегалаштву и сталном стремљењу ка тој истини? Остаје да се овим и многим другим питањима у вези са ауторовом заоставштином позабавимо у закључном поглављу. Подсетимо за сада на један од навода из његових предавања и текстова, навода који су нарочито били чести за време ратова у Југославији:

Pour terminer, je voudrais souligner combien sont manipulées la documentation dont vous disposez ainsi que les informations de la radio ou de la télévision. Rappelons-nous, à ce sujet, les informations que nous avons subies à propos de la chute de Ceausescu en Roumanie !⁵⁵

2.2. Систем излагања 3 volets

Аутор се током класификације познатих чињеница или излагању закључака у неколиким студијама служи системом тзв. 3 volets, што бисмо могли поједностављено превести као 3 дела или 3 компоненте. Класификација често иде у смеру поделе у три категорије, али је свакако најбољи пример за овај систем ауторско посебно усмерење на три земље (Албанију, Бугарску и Југославију) у бројним чланцима, у којима уочава 3 главне тенденције код специфичних група муслимана које коегзистирају на овим просторима: опадање, нестанак и препород.⁵⁶ Свеукупна грађа је у служби документовања уочених трансформација у датој временској равни.

У уводу студије *Југословенски муслимани (1945-1989) : посредници и метафоре*, објављене непосредно пре пада Берлинског зида, говорећи о 3 могућа сценарија деловања за побожног муслимана (у смислу практиковања религије) у држави југосточне Европе (с владајућим комунистичким режимом), или о 3 врсте фактора које утичу на разумевање сложености југословенске реалности, аутор се поново служи „тропартитним“ тумачењем и излагањем, које се провлачи и кроз многе друге текстове чија анализа превазилази оквире нашег уводног поглавља.

⁵⁵ *A propos de la situation des musulmans dans les Balkans (Bulgarie, Albanie, Yougoslavie)* par A. Popovic; Fülöp Mihály, Makrides Vasilios, Michel Patrick, Popovic Alexandre, Werner Michaël. Débat par Mihaly Fulop, Vasilios Makrides, Patrick Michel, Alexandre Popovic, Michael Werner. In: *Autres Temps. Les cahiers du christianisme social*. N°38, 1993, p. 21.

⁵⁶ Овај приступ је уочљив у бројним чланцима, али ћемо у овом делу навести пример *Ислама на Балкану*, чије је закључно разматрање одлична илустрација излагања по принципу 3 volets, и уводног излагања у студији *Југословенски муслимани (1945-1989) : посредници и метафоре*.

2.3. Изазови у приступу проблематици

Већ смо се дотакли појединих потешкоћа у приступу темама које чине саставни део ауторовог научног доприноса, али сматрамо да је корисно да их побројимо у овом делу дисертације на начин на који их је сам аутор наводио. Наиме, многе закључке можемо извести из пажљивог ишчитавања наслова и употребе терминологије, а дело Александра Поповића није изузетак у том погледу. Сам аутор је често налазио за сходно да у уводу многих студија таксативно поброји изазове (методолошке, практичне итд.) с којима се суочавао бавећи се одређеним феноменима или догађајима.

Осврнимо се на серију чланака у којима синтагма „*problèmes d’approche*“ чини саставни део наслова. Навешћемо их хронолошким редом, по редоследу објављивања:

- *Problèmes d’approche de l’Islam yougoslave*, Correspondance d’Orient, no 11, Bruxelles, 1971 (Actes du Vème Congrès International d’Arabesants et d’Islamisants, Bruxelles, août-septembre 1970) p. 367-376.
- *Les Musulmans de Sud-Est européen dans la période post-ottomane ; problèmes d’approche*, Journal Asiatique, CCLXIII/3-4, 1975, p. 317-360.
- *Problèmes d’approche de l’Islam albanais (1912-1967)*, Actes du Deuxième Congrès International d’Étude des Cultures de la Méditerranée Occidentale (publiés par M. Galley), t. II, Alger, SNED, 1978, p. 446-450.
- *Problèmes d’approche de l’Islam bulgare (1878-1978)*, in : Proceedings of the Ninth Congress of the Union Européenne des Arabesants et Islamisants (Amsterdam, September 1978), R. Peters (Edit.), Leiden, E. J. Brill, 1981 (Publications of the Netherlands Institute of Archaeology and Arabic Studies in Cairo), p. 241-247.

Сва четири чланка од укупно осамнаест, обједињених у зборнику посвећеном историји и политици муслимана на Балкану у постосманском периоду (*Les Musulmans des Balkans à l’époque post-ottomane. Histoire et Politique*)⁵⁷ припадају турколошком корпусу и обрађују османску културну баштину на Балкану и различите аспекте ислама, или прецизније, исламске заједнице у Југославији, Бугарској и Албанији.

У најобимнијем чланку, *Les Musulmans de Sud-Est européen dans la période post-ottomane ; problèmes d’approche*, аутор се невољно одлучује за термин „југоисточни“ уместо „балкански“ због негативне конотације коју је потоња одредница стекла (подсетимо да Поповић никада није био поборник измена оригиналног текста и да је своје чланке који су

⁵⁷ А. Поповић, *Les Musulmans des Balkans à l’époque post-ottomane. Histoire et Politique* (Analecta Isisiana, vol. XI). Éditions Isis, Istanbul, 1994. Ово је други по реду Поповићев зборник који је штампала издавачка кућа Исис у Истанбулу.

накнадно објављивани у тематским зборницима „ажурирао“ путем напомена, а да је поменута публикација у Истанбулу објављена у јеку рата у бившој СФРЈ); радије би се послужио одредницом „муслимани балканских и дунавских земаља“⁵⁸ за анализу исламских заједница Албаније, Бугарске, Грчке, Мађарске, Румуније и Југославије.

Тешкоће које наводи, а које су заједничке за сваки од чланака, независно о којој држави је реч, тичу се изразите комплексности проблематике која захтева познавање неколико мање познатих језика, што одвраћа стране стручњаке за ислам, при чему игра улогу и тадашња релативна незаинтересованост европских оријенталиста за скорију историју периферних исламских заједница. Што се тиче локалних исламолога, њих је мало а локални историчари су махом незаинтересовани за поменуте теме. Изузев неколицине ретких озбиљних студија, публикације које су доступне углавном долазе од недовољно информисаних и партијски подобних аутора. У вези са заобилажењем тренутне идеологије владајућих партија, Поповић истиче компликације које се јављају при истраживању новије националне историје, свестан ризика да одређена верска или етничка група буде погођена, антиципирајући потенцијалне изливе мржње и оштре критике проузроковане идеолошким, етничким или верским предубеђењима. Показаће се да су Поповићева страховања била оправдана, а о важности коју је поклањао овој теми говори податак да је од јесени 1973. водио семинар о савременој историји балканских муслимана у оквиру кога се систематично и темељно бавио проблемима које смо овде укратко колективно навели, а који се могу додатно развити за сваку од поменутих земаља, узимајући у обзир индивидуалне разлике и ситуацију сваке појединачне исламске заједнице која им припада.

3. Структура рада

У одељку посвећеном методологији и ауторовом приступу смо се већ дотакли одређених смерница које се тичу организације нашег рада. Кренућемо од општеприхваћеног модела – навођења биографије аутора, али за разлику од докторских дисертација и монографија посвећених Фехиму Бајрактаревићу⁵⁹ и Глигорију-Глиши Елезовићу⁶⁰ које су нам у више аспеката представљале узор у раду, одступили смо од провереног приступа тематске класификације према ужим областима оријенталистике или других дисциплина. Овакав отклон дугујемо мишљењу да једно од специфичности дела Александра Поповића лежи у његовој израженој плуридисциплинарности која отежава стриктне поделе. Уместо организације нашег рада у складу са поменутих поделама, даћемо предност хронолошкој класификацији уз навођење дисциплина за свако поглавље (арабистика, туркологија, исламистика, компаратистика итд.), односно за серију чланака и огледа обједињених истим тематским и темпоралним оквиром, водећи рачуна о свакој субкатегорији. На крају сваког поглавља ћемо дати библиографију аутора (монографија, кратких приказа, критичких осврта, публикација у домаћим и станим часописима и др.) која

⁵⁸ A. Popovic, *Les Musulmans de Sud-Est européen dans la période post-ottomane ; problèmes d'approche*, in : *Les Musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane. Histoire et Politique* (Analecta Isisiana, vol. XI). Éditions Isis, Istanbul, 1994, p. 11.

⁵⁹ А. Митровић, *Научно дело Фехима Бајрактаревића*, Београд, 1996.

⁶⁰ Љ. Чолић, *Оријенталистичко дело Глише Елезовића*, друго измењено и проширено издање, Београд, 2019.

припада одговарајућем тематском оквиру. Дакле, поделићемо рад у две главне хронолошке целине - „класични“ и савремени период. Највише простора ћемо издвојити за анализу и валоризацију Поповићевог опуса уз уважавање историјског и друштвено-политичког контекста, а посебну пажњу ћемо посветити питању утицаја истакнутих (углавном француских) оријенталиста и историчара (М. Родинсон, Ш. Пела, Ж. Соваже, Р. Мантран, Б. Луис, А. Бенингсен итд.) на његово научно усмерење и рад. Посебно, треће поглавље ћемо посветити ауторовом прегалаштву на пољу педагошког и организаторског деловања.

Засебно поглавље ћемо посветити ауторовим радовима на пољу лингвистике, *In memoriam* чланцима које је написао, личним сведочењима његових колега и пријатеља, а поготово питањем рецепције његовог дела и месту које заузима у српској, француској и турској оријенталистици.

КЛАСИЧНИ ПЕРИОД – НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКО АНГАЖОВАЊЕ

Ауторова дела која припадају ранијем периоду његовог научног прегалаштва углавном се уписују у исламолешке и арабистичке оквире, и према свом тематском и временском одређењу, припадају класичном исламу. Ауторова „класична фаза“ није значајна по обиму (што не важи за њену научну вредност) и представља увод у фазу која ће доћи касније – пун залет у бављењу периферним исламом, претежно савременом историјом балканских муслимана, уз ређе излете у османску књижевност 15. и 16. века.

Поповићева докторска теза под менторством Шарла Пела представља логичан почетак озбиљног бављења науком, или тачније, први озбиљан допринос на научном пољу. Ова дисертација представља својеврсну аутореклексију и базу за грађење и надградњу Поповићевог методолошког приступа, а верујемо да је аутору морала бити интелектуално подстицајна и занимљива јер претпоставља расветљавање врло ограничених извора (пре свега, у виду доступности истих) и мало познатих чињеница из историјски веома удаљеног периода (9. век н.е.). Други разлог видимо у томе што су са темом повезани контрадикторни наративи, а једна од карактеристика ауторовог приступа која ће обележити његов целокупни опус је потпуно и бескомпромисно дискредитовање закључака који се ослањају на климатске изворе и побијање уверења заснованих на идеолошким, и опште, ваннаучним мотивима.

1. Докторска теза

Како смо се већ овлаш дотакли теме, напоменимо на почетку да се ауторова дисертација бави побуну Занца у Басри која је захватила две богате регије Абасидског халифата, Ирак и Ахвез, односно Хузестан, и да се временски смешта у 9. век (869-883./ 255-270.), епоху која се обично прихвата као формативни период исламске историје и филозофске мисли. Ради се о историјски веома значајном догађају (први велики устанак афричких робова у историји) који је потресао тада надмоћни Абасидски халифат и који се у многим аспектима пореди са Спартаковим устанком у Римском царству. Занци су црни робови из источне Африке који су доведени да би радили у рудницама соли и на исушивању мочвара у веома тешким условима; робови који су успели да током побуне у трајању од 15 година постану „главна брига халифата“⁶¹ и директна опасност за Багдад, освоје два града и у више наврата одоле нападима и поразе халифову војску пре коначног гушења устанка, пада њихове нове престонице Ал-Мухтаре и смрти вође побуне Алија Ибн Мухамеда.

⁶¹ A. Popovic, *‘Ali Ibn Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270)*, Thèse présentée pour le Doctorat d’Université de Paris auprès de la Faculté des Lettres de la Sorbonne, 1965, p. 188.

Александар Поповић је своју докторску тезу насловљену *La révolte des esclaves en Irak au IIIe/IXe siècle (Побуна робова у Ираку у III/IX веку)*⁶² одбранио 24. новембра 1965. године; монографија реализована уз помоћ CNRS-а на француском језику је објављена са закашњењем, тек 1976. године, а енглески превод,⁶³ за који је увод написао Хенри Луј Гејтс Млађи (Henry Louis Gates Jr.) с Универзитета Харвард, угледао је светлост дана 1999. Поред увода и фрагмената текста који су доступни у електронској форми,⁶⁴ имали смо срећу (и привилегију) да се послужимо примерком дисертације куцаној једнострано на писаћој машини са оригиналним потписом коју је аутор донирао библиотеци Семинара за оријенталну филологију Филолошког факултета у Београду, непуна два месеца након одбране тезе.

Тезу је посветио успомени на свог оца. У изјавама захвалности се, осим ментора Шарла Пела (Charles Pellat), помињу велика имена француске и светске оријенталистике и историје религије, међу којима се посебно издвајају Жан Соваже (Jean Sauvaget), Максим Родинсон (Maxime Rodinson), Луј Масињон (Louis Massignon), Клод Каен (Claude Cahen), Бернар Луис (Bernard Lewis) и Жорж Вајда (Georges Vajda). Верујемо да утицај интелектуалне климе и истакнутих стручњака за ислам са којима је аутор био у контакту и од којих је учио завређује посебну пажњу, па ћемо се том темом посветити у оквиру овог и следећих поглавља.

У погледу терминологије, у оригиналном наслову дисертације и каснијим преводима се не помиње одредница *Занц*, која се и данас може уочити у имену Занзибар, у значењу „земља Занца“, већ општи термин *esclave* (роб) или синтагма са географском оријентацијом *African slave* (афрички роб). Поповић наводи да реч није арапског порекла иако је лако прихваћена због три коренска сугласника (З-Н-Ц) и да није јасно одакле потиче, премда су различити аутори етимологију тражили у етиопском језику, или сматрали да је реч грчког или персијског порекла.⁶⁵ Будући да кратки вокали нису бележени, код различитих аутора који су истраживали ову историјску епизоду се наилази на различите варијанте: Занц, Зенц или Зинц. Ми смо се одлучили за прву варијанту, пратећи доследно нашег аутора.

Треба напоменути да је сажетак формата 21x27mm посебно штампан и прикључен дисертацији од 280 страница. У сажетку аутор износи констатацију да су наша тренутна знања о побуни робова у Басри непотпуна а мишљења изречена на ту тему контрадикторна. Стога поставља двоструки циљ:

- Сакупити изворе, радове и мишљења која поседујемо кроз груписање и компаративни приступ
- Извући закључке који се намећу кроз анализу писаних извора

⁶² A. Popovic, *La révolte des esclaves en Irak au IIIe/IXe siècle*, Paris, Geuthner, 1976.

⁶³ A. Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq, in the 3rd/9th Century*. Trans. Léon King. Princeton: Markus Wiener Publishers, 1999.

⁶⁴ <https://excerpts.numilog.com/books/9782307172017.pdf> (приступ 2.3.2024.)

⁶⁵ A. Popovic, *‘Ali Ibn Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270)*, Thèse présentée pour le Doctorat d’Université de Paris auprès de la Faculté des Lettres de la Sorbonne, 1965, p. 72.

Већ на самом почетку, Поповић читаоцу предочава различита тумачења и спорове у овој области; према Табарију (савременику побуне и најзначајнијем извору) и неким средњовековним историчарима, ради се о пукој пљачки мотивисаној амбицијама њиховог вође, док је за неке друге, укључујући многе савремене арапске ауторе (атрибут „савремени“ се односи на период када је дисертација објављена), то превасходно класни рат, са друштвеним аспектом у фокусу.⁶⁶ У појединим тумачењима црни калифови војници су се прикључили побуни из солидарности. Поповић је добро упознат са ваннаучним интерпретацијама, преувеличавањима и коришћењем одређених закључака у идеолошке сврхе.

Што се тиче структуре рада, студија се састоји из укупно 14 поглавља са кратким пододељцима који доприносе прегледности и јасноћи. Поглавља су распоређена у 4 целине:

- I) 3 поглавља

Прво поглавље представља увод, друго је посвећено постојећим оријенталистичким радовима и публикацијама; у трећем поглављу аутор хронолошким редом наводи библиографију уз коментаре, и упућује на грађу којој није имао приступ.

- II) 3 поглавља

Четврто поглавље је посвећено ропству у исламу; аутор сматра да побуну Занца треба пре свега посматрати као побуну робова и даје контекст ропства у муслиманској земљи у средњем веку. Следи спацио–темпорални контекст: пето поглавље се бави географским одредницама Ирак и Ахваз, тзв. земљи за „оживљавање“, и „градилиштима“ где је побуна сазрела, док шесто говори о епохи, ситуацији у калифату, времену анархије и устанцима Сафарида, Тулунида и Кармата.

- III) 4 поглавља

Седма глава је у потпуности посвећена личности вође побуне, Алија б. Мухамеда и садржи библиографију и податке о његовом рођењу, родитељима и прецима (аутор даје мишљење о генеалогiji), животном путу од Самаре, Бахреина, преко првог боравка у Басри и Багдаду, до повратка у регију Басре и почетка побуне. Осма глава прати нит побуне и почетак рата (аутор излаже 3 одељка са библиографијом); девета приказује наставак рата и крај побуне (уз 3 нова одељка, од којих је сваки праћен библиографијом). Последње, десето поглавље ове целине се бави унутрашњом и спољном организацијом нове државе подељеном на унутрашњу (политичку, религијску, друштвену) организацију, и спољну организацију (односи са различитим слојевима становништва и са другим покретима).

⁶⁶ <https://excerpts.numilog.com/books/9782307172017.pdf> (приступ 2.3.2024.)

- 4 поглавља

Једанаеста глава представља биланс закључака о пореклу Алија б. Мухамеда; аутор даје свој суд о Алију б. Мухамеду, и приказује одсуство јасног плана побуне и дефинисане доктрине. Дванаесто поглавље се бави политичким, политичко-социјалним, економским и друштвеним последицама побуне, у тринаестом се поставља питање чему се још можемо надати са становишта археологије, нумизматике и рукописа осврћући се на књиге чија је тема побуна Занца, књиге које побуну Занца обрађују у параграфима, и књиге у којима је побуна Занца требало макар да буде поменута. Закључно поглавље обележава ауторово питање : *Да ли је мој циљ испуњен?*, након чега следи преглед карата регије у тој епохи и хронолошки преглед који укључује датуме по западном и исламском календару.

У сажетој анализи садржаја кренућемо од краја, тј. од 14. поглавља које је веома кратко формом (састоји се од само две странице), а синтетички гледано, веома богато. У следећим етапама наше тезе моћи ћемо да уочимо одређене сличности и повучемо паралеле са каснијим Поповићевим студијама, а за сада ћемо се ограничити на констатацију да закључак *Ислама на Балкану*, иако у руху неупоредиво зрелије и свеобухватније синтезе, у великој мери подсећа на закључак овог дела. Аутор користи упитну форму и пасив као обележје закључног поглавља дисертације, тј. свој рад закључује питањем. Овакав закључак, односно недостатак истог је индикативан; упитна форма и уопште запитаност ће бити установљене као својеврсни печат у његовом даљем раду. Дело је замишљено тако да пре свега буде средство за рад; у њему су груписана знања која тренутно поседујемо, при чему аутор читаоцу препушта слободу интерпретације. Дајући читаоцу овакву слободу, рад постаје дело отвореног типа. У вези са тим, подсетили смо се два цитата од којих први припада Дарку Танасковићу, који је маестрално сажео вредност научног дела отвореног типа:

*Да би научно дело било истински отворено, најпримереније је закључити га питањем, упитником, а не тачком. То није знак слабости, већ снаге. Снаге да се ствари назову правим именом и да се поставе питања на која, и поред све научности, онај ко их поставља нема одговора.*⁶⁷

Иако је аутор наведеног цитата изнео своје мишљење у осврту на *Оксфордску историју ислама*,⁶⁸ у чланку под називом *Заокружење једног исламолошког пројекта*, верујемо да је његова важност универзална.

Аутор другог цитата није ни тематски ни садржајно повезан са предметом нашег истраживања, па ипак нам следећи редови савршено илуструју дух у ком је Поповићева теза написана:

⁶⁷ Д. Танасковић, *Заокружење једног исламолошког пројекта, Оксфордска историја ислама*, приредио Џон Л. Еспозито, превео с енглеског Ђорђе Трајковић, CLIО, 2002. Стр. 796-818. Цитату се може приступити преко линка: <http://blog.clio.rs/2016/09/zaokruzenje-jednog-islamoloskog-projekta-iv/> (приступ: 9.11.2023.)

⁶⁸ *Оксфордска историја ислама*, приредио Џон Л. Еспозито, превео с енглеског Ђорђе Трајковић, CLIО, 2002.

*You can never know everything, and part of what you know is always wrong. Perhaps even the most important part. A portion of wisdom lies in knowing that. A portion of courage lies in going on anyways.*⁶⁹

Поповић износи сажето виђење о свом приступу теми, иако у предговору стоји отклон у смислу да му не припада право да дискутује о квалитетима или мањкавостима овог дела. Свестан је да његово виђење побуне Занца може на више места деловати оклевајуће, али сматра да не би ни могло бити другачије када се обрађује тако деликатна тема о којој константно мањкају поуздани извори. Стога одлучује да остави проблематику без стварног одговора тј. да понуди више могућих одговора узимајући као опште правило *d'en dire plutôt moins que plus*,⁷⁰ да је боље „рећи мање него више“, при чему „више“ значи формулисање и изношење сумњивих хипотеза које није могуће проверити. Да ли зато што је предвидео могуће критике због оваквог приступа теми, или због њему својствене научне одговорности која је кочила смела тумачења, тек Поповић покушава да у највећој мери избегне дискусије о грешкама и неуверљивим закључцима, ограничавајући се на чињенице и демонстрирајући вољу да групише све изворе којим располажемо, а много мање да их интерпретира по сваку цену. На сличан начин је проблематици прилазио оријенталиста и полиглота из 19. века, Л. Марсел Девик (L. Marcel Devic), на кога се Поповић позива у више наврата, а цитат који следи наводи у петом поглављу дисертације, посвећеном географским одредницама и становништвом које их насељава:

*On regrette en toutes ces questions géographiques, de ne pouvoir se montrer plus affirmatif. Le lecteur aime à voir conclure ; il lui déplaît d'être obligé de se former lui-même une opinion. Il la préfère bâtie de toutes pièces, soit qu'il accepte sans difficulté soit qu'il ait des propensions de la combattre. Les incertitudes, les peut-être, les qui sait ? ne lui plaisent point. Nous savons cela ; mais qu'y faire ?*⁷¹

Поповић наводи различите хипотезе до којих су га довели извори, али закључак „чува“ за проверене чињенице. Тако, на пример, пето поглавље закључује констатацијом да су Занци црни робови увезени из источне Африке, у време које нам није познато, да су били веома цењени као радна снага, и да су припадали различитим класама у исламском друштву чији су велики део сачињавали.⁷² О одредницама „земља Занца“ (*bilad al-Zanj*) и „море Занца“ (*Bahr al-Zanj*), о којима се не зна ништа поуздано, углавном не износи разрађене хипотезе (осим оних које су формулисали његови претходници), мада претпоставља да „земља Занца“ може бити јужна Абисинија.⁷³

⁶⁹ R. Jordan, *The Wheel of Time, Book 9 : Winter's Heart*, Tor Books, 2002.

⁷⁰ A. Popovic, *'Ali Ibn Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270)*, Thèse présentée pour le Doctorat d'Université de Paris auprès de la Faculté des Lettres de la Sorbonne, 1965, p. 273

⁷¹ Ibid, pp.74-75. (*Жалимо што не можемо да заузмемо асертивнији став у овим географским питањима. Читалац воли закључке; не допада му се када мора сам да гради мишљење. Он више воли када је мишљење већ формирано, било да га прихвати без потешкоћа или да има склоности да га побија. Несигурности, оклевања, питања...нису му баш по вољи. Ми то знамо, али шта ту можемо?* Превод Т.М.)

⁷² Ibid, p. 80.

⁷³ Ibid, p. 75.

Други аспект у ком је аутор осетио потребу да „се оправда“ јесте процес фиксирања чињеница и датума, при чему су се десила незаобилазна исклизнућа. Као што смо видели у кратком осврту на структуру дисертације, Поповић је одлучио да се доследно држи хронолошког редоследа догађаја, иако није било увек могуће доказати да је тај редослед исправан. Овакав начин презентовања чињеница и јасна структура дисертације су умногоме допринели кохерентности дела и прегледности текста, посебно за читаоце који су недовољно упознати са темом рада.

Што се тиче библиографије, подсетимо на велику пажњу коју је аутор поклањао прецизном и темељном навођењу исте. Па ипак, и сам је свестан да се у овом научном подухвату не може похвалити најкомплетнијом библиографијом и да у њој сигурно има изостављања, али и да су такве празнине (углавном оне које се тичу новијих публикација, а не старих, већ познатих текстова) неизбежне и да се могу исправити тек накнадно. Па и поред могућих изостављања којима се ми овде нећемо бавити, треба истаћи да је за читаоца од велике помоћи систем којим се аутор послужио на самом почетку: поред констатације да се у погледу примарних извора превасходно служио Табаријевим *Аналима*, он наводи веома комплетну библиографију од 240 јединица по хронолошком редоследу, од 9. до 20. века, при чему су поједине јединице пропраћене кратким али вредним напоменама. Преглед библиографије сведочи о ауторовом владању оријенталним и европским језицима, и даје прегршт смерница за додатно проучавање средњевековне историје ислама. Занимљиво нам је било да видимо како је истраживање једне историјске епизоде (која је, разуме се, имала логичне узроке и последице и чини део целокупне историје ислама, и шире, историје човечанства) објединило ауторе од Табарија⁷⁴, преко Ибн Хазма, Низам ал-Мулка, до Т. Нелдекеа, Ј. М. Девика, Филипа Хитија, Луја Масињона,⁷⁵ Шарла Пела⁷⁶ и многих других. Поповић, између осталих, помиње дело Ахмеда С. Олабија, објављено 1961. године у Бејруту, на арапском језику, закључујући да се ради о интерпретацији чињеница на основу добро развијене библиографије, али пошто се аутор ограничио на само неке аспекте и само одређена поглавља носе печат оригиналности, дело оцењује као недовршено, као студију комплементарног карактера.⁷⁷ Компаративно гледано, сматрамо да је једна од главних, ако не и најважнијих доприноса Александра Поповића поменутој проблематици свеобухватност и заокруженост његове студије, у којој води рачуна о различитим (политичким, социјалним, економским, историјским...) аспектима. Не губећи детаље из вида, он овај важан историјски догађај смешта у географски и временски контекст (посебно треба погледати уводна поглавља, укључујући шесто, у ком читаоцу представља општу слику Абасидског калифата средином 9. века, дајући не претерано разрађене и опширне, већ сведене и језгровите податке о релевантним аспектима побуне), али никако не занемарује личност Алија бин Мухамеда и његово место у развоју догађаја, при чему постиже баланс између индивидуалног и колективног, микро и макро плана. Логично, овакав приступ није увек могућ у сваком поглављу, тако да бисмо, грубо речено, могли поделити дисертацију на два дела, први који се доминантно бави личношћу и пореклом вође устанка или ставља фокус на веома специфичне, географске и историјске оквири, и други, који је претежно општег, „глобалног“ карактера. Дванаесто поглавље је само једна веома добра илустрација за други ауторов приступ. Иако релативно скромно по обиму, поглавље

⁷⁴ Табаријеви *Анали* су, по времену настанка и обиму података које пружају, највреднији извор.

⁷⁵ Мисли се, пре свега, на Масињонове научне прилоге: *Essai sur les origines du Lexique Technique et la Mystique musulmane, Explication du plan de Basra*.

⁷⁶ *Le milieu Basrien et la formation de Ġāhīz*. xxxvi, 311, Paris: Adrien-Maisonneuve, 1953. Ради се о веома вредној студији, коју су осим Поповића, често консултовали и цитирали други оријенталисти који су се бавили темом Занца.

⁷⁷ А. Popovic, *‘Ali Ibn Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270)*, Thèse présentée pour le Doctorat d’Université de Paris auprès de la Faculté des Lettres de la Sorbonne, 1965, p. 273, p. 13.

је значајно јер обрађује последице побуне, за које аутор сматра да су преувеличане у неким делима.⁷⁸ Поповић последице дели на политичке (утицај на ширење Тулунида у Египту, индиректни утицај на побуну Сафарида и војне походе које је предузела Византија за време владавине цара Василија I Македонца), друштвенополитичке (покрет Кармата), и економске и социјалне последице које је теже сагледати, али по свом изгледу нису толико дубоке као што се обично мислило, јер нису извршиле радикалну промену у друштву нити трајно утицале на ток исламске историје.⁷⁹ Аутор, дакле, истиче пролазни карактер утицаја и последица, а најзначајнији помак види у побољшању услова за робове будући да је напуштена експлоатација земље и исушивање мочвара у јужном Ираку.

Да бисмо боље сагледали важност места које заузима Али бин Мухамед у дисертацији, потребно је да се вратимо на сам почетак и први цитат којим Поповић „отвара“ увод у дисертацију. Соважеов цитат потиче из његовог Увода у историју муслиманског Истока из 1943. године,⁸⁰ и изражава два главна предуслова за све оне који желе да се баве расветљавањем историје ислама: неопходност познавања „тешких језика“ да би се могли читати и правилно разумети извори и насушно потребна вештина да се у сагледавању једне другачије цивилизације, у сваком смислу удаљене од западне, не подлегне апстрактној и беживотној интелектуалној гимнастици, већ да кроз текстове буду способни да спознају муслимана као човека достојног њихове радозналости и саосећања, као и сваки други човек:

*Que pour ceux qui s'attachent à élucider l'histoire de l'Islam, l'obligation de travailler sur des documents rédigés en des langues difficiles, et le spectacle d'une civilisation très éloignée de la nôtre ne transforment pas leurs recherches en une pure gymnastique intellectuelle, abstraite et sèche : qu'à travers ces documents ils sachent retrouver des hommes, dignes au même titre que tous les autres, de leur curiosité et de leur sympathie.*⁸¹

Верујемо да Поповићев избор баш овог цитата из Соважеове студије никако није случајан и да представља истовремено циљ, идеал и опомену. У нашем конкретном случају, аутор покушава да реконструише ток догађаја и да нам представи човека, појединца, иза колективне слике, у ком назире посебну харизму својствену вођама у којима лежи потенцијал да „обичну“ побуну робова подигну на виши ниво тако да добије јачи експанзионистички замах и одржи се у дужем временском периоду, иако је потребно да други, екстерни фактори подрже такав развој догађаја. Изузетан значај који Поповић поклања вођи побуне читава се не само у редовима дисертације (и чињеници да му посвећује посебно, шесто поглавље), већ и у посебном чланку објављеном у часопису *Arabica*, о чему ће бити речи на страницама које следе.

⁷⁸ Ibid, p. 261.

⁷⁹ Ibid, p. 262.

⁸⁰ J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman; éléments de bibliographie*, p. 14; 1943. Дело припада класичним и блискоисточним студијама и бави се историјом религије и исламском историјом. Енглески превод: Jean Sauvaget's *Introduction to the history of the Muslim East: A Bibliographical Guide*. Based on the second edition as recast by Claude Cahen. xxi, 252 pp. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1965.

⁸¹ A. Popovic, *Ali Ibn Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270)*, Thèse présentée pour le Doctorat d'Université de Paris auprès de la Faculté des Lettres de la Sorbonne, 1965, p. 16.

Вођен критичким приступом изворима којима располаже, аутор наводи да је Али бин Мухамед рођен у околини града Реја, да би требало да му је право име Али бин Мухамед бин Абделрахим, и да је припадао племену Абделкајс.⁸² Након пада престонице и гушења побуне, аутор излаже више могућих сценарија о смрти вође побуне, при чему највероватнијим исходом сматра самоубиство испијањем отрова из прстена, након чега му је одрубљена глава.⁸³

2. Чланци посвећени класичном исламу

Докторска дисертација је централно и уједно најобимније дело из класичног, арабистичког опуса Александра Поповића. Остали чланци и огледи које је објавио се у највећим делом баве истом тематиком, тј. различитим аспектима у вези са побуном робова у Басри, и представљају допуну дисертацији односно монографији. Уопштено говорећи, ауторов арабистички допринос је веома ограничен, чак бисмо могли рећи, у поређењу са турколошким и балканолошким, по обиму изузетно ограничен.

У овом делу ћемо се дотаћи чланка посвећеном Алију бин Мухамеду, одредници из Енциклопедије ислама о Ал-Мухтари, престоници Занца, и чланка посвећеном зурхани.

Што се тиче првог научног прилога, аутор нам представља неколико до тада необјављених података о Алију бин Мухамеду, «господару Занца».⁸⁴ Овај текст нам је драгоцен не само због садржаја, већ и због примерка до ког смо успели да дођемо, а који садржи посвету аутора (прилог 3).

Аутор у чланку помиње важност побуне за политичку, економску и социјалну историју ислама, као и веома ограничену грађу о Алију бин Мухамеду, која обухвата свега неколико страница о овој мистериозној личности. Поповић није сигуран којој грани ислама је припадао, али сматра да није био Харицит.

Чланак нам даје додатне информације о ауторовом истраживачком процесу, будући да се по времену настанка смешта у исти оквир са писањем тезе. Наиме, Поповић је, уз помоћ навода из дела познатог италијанског оријенталисте Габријелија, дошао до идеје да провери грађу из Сафадиевог великог биографског речника *al- Wāfī bi-ʿl-wafayāt*, вредног извора у ком се могу наћи биографије које се узалуд траже у другим делима.⁸⁵ До рукописа поменутог речника који је „савршено читљив“, у шта се можемо уверити преко штампане

⁸² A. Popovic, *ʿAli Ibn Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270)*, Thèse présentée pour le Doctorat d'Université de Paris auprès de la Faculté des Lettres de la Sorbonne, 1965, p. 107.

⁸³ Ibid, p. 233.

⁸⁴ A. Popovic, *Quelques renseignements inédits concernant « Le Maître des Zang » ʿAlī b. Muhammad*, Arabica, XII/2, Paris, 1965, p. 175-187.

⁸⁵ Ibid, p.175.

верзије текста који Поповић наводи, дошао је у Британском музеју у Лондону. Након оригинала, аутор излаже превод праћен напоменама.

Друга публикација која нам је била нарочито занимљива, бар по наслову, пошто до текста нажалост нисмо могли да дођемо, говори о институцији *зурхане* „јуче и данас“.⁸⁶ Временску одредница *hier et aujourd'hui* је иначе веома честа у наслову Поповићевих чланака и сведочи о ауторовом циљу да догађај, феномен или проблематику коју обрађује прикаже кроз пресек прошлог и садашњег времена, да читаоцу предочи тренутно стање ствари уз осврт на историјске трансформације и промене. Термин *zûrhâne* (који се може срести и у облику *zorhâne*)⁸⁷ потиче од две персијске речи, *zûr* (снага) и *hâne* (кућа) и означава место за бављење традиционалним источњачким спортовима као што су рвање и стреличарство.

Још један ауторов значајан и веома информативан прилог повезан са историјом и побуном Занца је одредница « *Al-Mukhtâra* » из 7. тома *Енциклопедије ислама* из 1992. године⁸⁸, „изабрани“ град и „права престоница државе Занца“, изграђена током побуне на неприступачном терену југоисточно од Басре, по наређењу Алија б. Мухамеда. Поповић наводи имена и познате податке којим располаже о другим утврђењима од значаја, и читаоцу пружа увид у „градски живот“ онолико колико му скромни извори дозвољавају.

3. Утицај француских оријенталиста

Иако не верујемо да је могуће до краја прецизно одредити утицај сваког појединачног стручњака за ислам на нашег аутора, (од његовог ментора на докторској дисертацији, преко осталих професора који су га подучавали, до еминентних оријенталиста са којима није био у директном контакту), сматрамо да је потребно и корисно уложити труд у том смеру. Логични след који нам се намеће је анализа утицаја оних аутора на које се Александар Поповић највише позива у својим радовима који припадају „класичном исламу“, преваходно у својој докторској тези. Највише простора ћемо посветити идејном и методолошком утицају, а покушаћемо и да компаративно приступимо у погледу могућих утицаја на форму ауторових дела.

У последњем параграфу закључног, четрнаестог поглавља дисертације, Поповић експлицитно изражава да је био под великим утицајем Каеновог дела, посебно његовог чланка *Економска и друштвена историја средњевековног муслиманског Истока (L'Histoire*

⁸⁶ *Quelques réflexions à propos des zûrhâne d'hier et d'aujourd'hui*, in : A. Ayoub (éd), *Jeu et sports en Méditerranée* (Actes du colloque de Cartage, 7-9 novembre 1989), Tunis, Alif – Éditions de la Méditerranée, 1991, p. 125-132

⁸⁷ Tunçkol ,H. M., - Güven, Ö., “Eski Doğu Sporunda Bir Kurum: Zorhâne (Zûrhâne)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı 41, 2007, ss. 235-248.

⁸⁸ A. Popovic, « *Al-Mukhtâra* », *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, t. VII, 1992, p. 526-527.

économique et sociale de l'Orient musulman médiéval),⁸⁹ те да у светлу тог чланка, не може бити потпуно задовољан својом студијом јер зна у којим аспектима је недовршена, али да то превазилази његове могућности.⁹⁰

Клод Каен (1909-1991) је био француски арабиста и историчар ислама јеврејског порекла, члан француске комунистичке партије, који је 1940. докторирао на INALCO-у са тезом насловљеном „Северна Сирија у време крсташких ратова и франачка кнежевина Антиохија“ (*La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche*).⁹¹ Бавио се претежно средњевековном историјом ислама, исламским изворима о крсташким ратовима, и уопште, економским и друштвеним аспектима исламске цивилизације у средњем веку, о чему говори чланак на који Поповић упућује. Каенова констатација на којој инсистира је да економска и друштвена историја представљају изузетно закржљалу дисциплину у исламолошким студијама, при чему посебно истиче потребу за свеобухватнијим истраживањима („савез“ историје и оријенталистике) да би генерални преглед било могуће реализовати. Такође, истиче потребу за окретањем историјског истраживања ка Истоку. Наравно, овакав „резиме“ је исувише поједностављен да би се схватиле дубље нијансе значења и ауторови мотиви, па ћемо кроз дескриптивни приказ Каеновог чланка покушати да докучимо разлоге за поменуте Поповићеве речи у закључном параграфу докторске тезе.

Текст представља минимално дотерано излагање са Конгреса оријенталиста у Кембриџу, одржаног 23. августа 1954. године, где Каен упућује на проблем између оријенталистике и историје, тачније на разликање ове две дисциплине које би требало да буду „две гране истог стабла.“⁹² Цитирајући на самом почетку Б. Луиса (*It has been remarked that the history of the Arabs has been written in Europe chiefly by historians who knew no arabic or by Arabists who knew no history*),⁹³ Каен развија мисао коју прати градиција у тону која се најбоље може уочити читајући оригинални текст; ми ћемо се ограничити на оно што сматрамо најважнијим размишљањима:

– ретки су историчари који су се бавили Оријентом, а такође су ретки оријенталисти који су стекли образовање историчара; у оријенталистичком миљеу се осећа извесни недостатак „историјске спреме“

– код оријенталиста се, у одређеној мери, осећа неспремност да се искористе извори из архива када за то постоји могућност, јер се „не може наћи оно што се не тражи“.⁹⁴ Говорећи о заостатку средњевековне историје Оријента у односу на западну историју истог периода, Каен повлачи

⁸⁹ Cahen, Claude, *L'Histoire économique et sociale de l'Orient Musulman médiéval*, Studia Islamica No. 3 (1955), pp. 93-115, Brill

⁹⁰ A. Popovic, *‘Ali Ibn Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270)*, Thèse présentée pour le Doctorat d'Université de Paris auprès de la Faculté des Lettres de la Sorbonne, 1965, p. 247

⁹¹ Каеновој дисертацији (на француском језику) се у целости може приступити преко линка: <https://bnk.institutkurde.org/images/pdf/C9PNAQ8JVW.pdf>

⁹² C. Cahen, *L'Histoire économique et sociale de l'Orient Musulman médiéval*, Studia Islamica No. 3 (1955), Brill, p. 96

⁹³ Ibid, p.93.

⁹⁴ Ibid, p.98.

паралелу између оријенталиста који углавном посежу за књижевним делима, и историчарима који истражују архиве

– покушава да идентификује узроке таквог стања : већина оријенталиста потиче из подручја које истражују или се ради о људима који су своје прве контакте с Оријентом остварили кроз посао, администрацију, (дипломатске) мисије, или кроз универзитетско образовање са тежиштем на савладавању оријенталних језика; мотиви пословних људи, људи из администрације, мисионара итд. који су се бавили оријенталном историјом извиру из њихових интереса и размишљања која нису у спрези са захтевима историјске науке, а отуд и недостатак доследног метода...

– „аутентични“ научници имају много озбиљнији приступ, али и ту долази до 2 проблема: они су већином Европљани који су историју Оријента сагледавали мање у вези са њеним својственим захтевима а више са европском историјом или друштвеним миљеом из кога су потекли (немогућност одређене објективне дистанце), други разлог је раздвајање оријенталиста и историчара при чему су методе из западне историје недоследно и непотпуно продрле у оријенталну историју; постоји „мањак комуникације“ између западне и источне историје које постоје напоредо, а готово да се не додирују (најављује ли овакав дискурс Саидов „Оријентализам“ који ће бити објављен 23 године касније?)

– позива на сагледавање шире слике, јер колико год неко друштво имало своје специфичности, оно представља део историје човечанства; сматра да је парадокс садржан у концепту „оријенталистика“ који као да дели човечанство на источну и западну половину отелотвореном у ономе што види као демаркациону линију негде на источном Медитерану између резервисаних „терена за лов“ између оријенталиста и историчара

– закључак који се аутору намеће је потреба за образовањем више оријенталних историчара и више историјских оријенталиста, што би значило изнова осмислити образовни систем у домену историје и оријенталистике, уз запитаност како то извести кад је највећи део времена, чак $\frac{3}{4}$ посвећен учењу језика (коментар оријенталисте Х. А. Р. Гиба који је накнадно додат и није био помињан на скупу). Сложили бисмо се да је опаска о заступљености наставе језика на студијама оријенталистике у већини случајева и данас актуелна.

Закључак који доносимо на основу наведеног је да је Александар Поповић био веома добро упознат са садржајем овог чланка у фази истраживања и писања дисертације и осталих „класичних“ прилога, што се може видети на основу простора који посвећује разматрањима изван уобичајених „оријенталистичких“ (филолошких и лингвистичких) оквира, друштвеним и економским факторима. Поповићево усмерење ка историји и историографији сматрамо, пре свега, покушајем да се обе дисциплине помире у циљу настајања што комплетнијег прегледа доступних извора и закључака изведених искључиво на основу чињеница. Да ли је Поповић истински веровао у Каенов (марксистички) приступ? Нисмо у потпуности сигурни, али смо склонији да одговоримо негативно на ово питање. С друге стране, Каен у два наврата у обраћању на Конгресу оријенталиста помиње робове и Занце, па је Поповић морао обратити додатну пажњу и отклонити (бар неке) могуће замерке у својим будућим радовима.

Први пример где се помињу робови у излагању је опаска у форми реторичког питања (можемо чак рећи, оптужба) да сви знамо како је средњевековно муслиманско друштво, посебно у градовима, робовласничко друштво а да се ипак, све до објављивања „нове“ *Енциклопедије ислама*, ниједан оријенталиста није усудио да напише нешто о робовима.⁹⁵

Недуго затим, Каен помиње „епизоду Занца“ која се беспотребно преувеличава ако јој се не приступи у целини и не припише изузетна улога у средњевековној историји муслимана. Поново следи нека врста ученог прекора због занемаривања друштвених антагонизама у покрету Кармата, Исмаилита и других; по Каену, друштвени аспекти се само констатују, али се не изучавају довољно изблиза.⁹⁶ Препуштамо читаоцу да се по потреби ближе упозна са идејама и делом Клода Каена, и сам донесе закључке.

Што се тиче утицаја Жана Соважеа (1901-1950), ученика Мориса Годфроа-Демомбина, који је велики део своје каријере посветио настави, укључујући Collège de France и INALCO, верујемо да је Поповићу могао бити узор и у погледу форме и садржаја. Није случајно што Поповић прво наводи баш (раније истакнути) Соважеов цитат у уводу докторске тезе; идеја из цитата, слободно можемо рећи, прожима целокупно Поповићево дело, али ће доћи до изражаја у много већој мери у његовој плодносној „фази периферног ислама“. Иза готово сваког колективног феномена или догађаја којим се бави, Поповић је налазио појединца, а ниједна муслиманска заједница, без обзира на то колико била „мала“ по заступљености или значају, није била занемарена. У погледу форме, сличности које уочавамо су склоност јасноћи и логичном редоследу, језгровитим напоменама бременитим ерудицијом, стилем који отелотворава „француску јасноћу“ (*la clarté française*)⁹⁷...

У погледу избора ментора, исламолог, преводилац са арапског језика и уредник *Енциклопедије ислама* Шарл Пела (1914-1992) чини нам се као логичан избор. Рођен у Алжиру, тадашњој француској колонији, с једне стране веома посвећен арапској књижевности и преводима из класичног периода, а уз то врсни познавалац средњевековне историје ислама, периода у који се уписује побуна Занца, био је Поповићу стална референца и ослонац. Пела се бавио различитим (историјским, религијским, друштвеним, књижевним,⁹⁸ политичким итд.) аспектима живота у Басри у то време, што је очигледно из његове библиографије, а студија на коју се Поповић највише позива у свом раду је *Le milieu Basrien et la formation de Ġāhiz*. На основу неких од цитата у уводу дисертације,⁹⁹ верујемо да је Поповић био додатно охрабрен да побуну сагледа и из угла значаја и утицаја личности Алије б. Мухамеда, као и да, захваљујући свом ментору, комплетније сагледа спрегу ислама као религије и политике, два елемента које је скоро немогуће одвојити.

О општем, одлучујућем утицају Максима Родинсона (1915-2004), о ком је већ било речи у уводном делу, нећемо додатно говорити, већ ћемо се усмерити на поједине детаље. Поповић наводи Родинсонов цитат из дела *Ислам и капитализам (Islam et capitalisme)*, који упозорава да не можемо оптужити људе из прошлости да нису достигли идеал који није

⁹⁵ Ibid, p.107.

⁹⁶ Ibid, p.113.

⁹⁷ Florence E. Day, In Memoriam Jean Sauvaget (1901-1950), *Ars Orientalis*, Vol. 1 (1954), pp.259-262, p.259.

⁹⁸ Посебно када се имају у виду радови посвећени Ал-Џахизу

⁹⁹ Popovic Alexandre, *‘Ali Ibn Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270)*, Thèse présentée pour le Doctorat d’Université de Paris auprès de la Faculté des Lettres de la Sorbonne, 1965, p. 14

одговарао условима времена у ком су живели, али исто тако, да не смемо транспоновати нашу епоху у прошло време и на вештачки начин покушавати да је откријемо у прошлости.¹⁰⁰ Родинсон овде мисли и на схватање правде и морална начела, која се не могу применити као таква у различитим историјским моментима. Оно што је заједничко Родинсону и Поповићу је, између осталог, рационалистички приступ и поклањање пажње и аспектима који се не тичу искључиво религије, мада је ислам главна кохезивна сила која представља заједнички именилац. Не треба заборавити да је Родинсон имао и марксистичка схватања, и да је у истраживањима поклањао пажњу економским и друштвеним факторима, слично као Клод Каен.

За крај, подсетимо укратко да је за одредницу „Занџ“ у *Енциклопедији ислама*¹⁰¹ заслужан нико други до Луј Масињон. Значајних утицаја на класични опус нашег аутора свакако је било још, али верујемо да смо одлучујуће набројали и укратко појаснили. Сви аутори су допринели изради једне синтетичке студије која и даље представља најкомплетнији „приручник“ који имамо о побуни Занџа и која је главна референца потоњим ауторима и истраживачима на ту тему, од стручних публикација и предавања до аматерских интернет сајтова посвећеним љубитељима историје и видеа доступних на YouTube-у,¹⁰² чији број се повећава великом брзином, посебно у последње три године. Поменимо да су у међувремену објављени веома занимљиви прилози који додатно расветљавају одређене аспекте који нису (и нису ни могли бити) детаљно обрађени у Поповићевој тези. Будући да детаљно навођење ових чланака превазилази оквир нашег истраживања, поменућемо само два који су нам привукли посебну пажњу:

- Goldenberg, David M. *It Is Permitted to Marry a Kushite*. *AJS Review* 37, no. 1, 2013, pp. 29–49. <http://www.jstor.org/stable/24273623>.
- Grant, Philip, *Entangled Symbols: Silk and the Material Semiosis of the Zanj Rebellion (869–83)*, *Al-‘Uşūr al-Wustā* 30, 2022, pp. 573–602

¹⁰⁰ M. Rodinson, *Islam et capitalisme*, Ed. du Seuil, 1966, p.44

¹⁰¹ L. Massignon, “Zandj.” In *Encyclopaedia of Islam*, 1st ed., edited by M. Th. Houtsma, A. J. Wensinck, H. A. R. Gibb, W. Heffening, and E. Lévi-Provençal. Leiden: Brill Online. Posted 2012. http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_SIM_6075.

¹⁰² На пример: <https://www.youtube.com/watch?v=KWVemDidC0g> (приступ 19.1.2024.)

4. Библиографија

Према раније утврђеном принципу, дела Александра Поповића из класичног периода смо наводили пратећи хронолошки редослед, с тим што смо изузетак направили у навођењу докторске тезе, из које тематски и типолошки извиру готово сви остали прилози. Наиме, водили смо се датумом одбране и редослед базирали на 1965. години у овом случају.

La révolte des esclaves en Irak au IIIe/IXe siècle, Paris, Geuthner, 1976.

Quelques renseignements inédits concernant « Le Maître des Zangǧ » ‘Alī b. Muhammad, Arabica, XII/2, Paris, 1965, p. 175-187.

Encore quelques détails autour du problème des Zangǧ, Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos (Coimbra-Lisboa, setembro 1968), Leiden E. J. Brill, 1971, p. 367-371.

Mâ dhâ yumkin al-qawl ‘an thawrat al-Zangǧ? (trad. en arabe par A. Olabî), Dirâsât ‘arabiyya, 12/8, Beyrouth, juin 1976, p. 96-107.

Les études arabes et l’Islam périphérique médiéval, Analyses, Théorie (Travaux Vincennes, Numéro spécial : Études arabes), Paris 1979, 2/3, p. 249-259

Quelques réflexions à propos des zûrhâne d’hier et d’aujourd’hui, in : A. Ayoub (éd), Jeu et sports en Méditerranée (Actes du colloque de Cartage, 7-9 novembre 1989), Tunis, Alif – Éditions de la Méditerranée, 1991, p. 125-132.

« Al-Mukhtâra », *Encyclopédie de l’Islam*, nouvelle édition, t. VII, 1992, p. 526-52.

Област „периферног ислама“ на размеђи дисциплина је домен у ком је Александар Поповић дао свој најзначајнији научни допринос, о чему сведочи не само број објављених библиографских јединица већ и одредница „специјалиста за ислам на Балкану“ која прати његово име у оријенталистичким делима и свим озбиљним научним порталима. Као што смо видели у уводном поглављу, област „периферног ислама“ била је примарни извор ауторове инспирације и интересовања од студентских дана; превасходно исламолошки и арабистички допринос базиран углавном на „класичној“ средњевековној историји ислама и побуни црних робова у Басри чему је било посвећено претходно поглавље уступа место студијама које се у највећем обиму уписују у турколошке и балканолошке оквире, као и оквире оријенталне филологије.

Периферни ислам је разнородан, богат и веома динамичан терен, како на животном тако и на научно-истраживачком плану, те није изненађујуће што су најзначајнија и највреднија Поповићева дела (пре свега синтетичка студија *Ислам на Балкану*)¹⁰³ посвећена феноменима и различитим манифестацијама балканског ислама, у којима се аутор трудио да на најбољи начин сагледа, разуме а потом и објасни та два аспекта, животни и догматски. Периферни ислам је, дакле, централна и кључна синтагма ауторовог научног ангажовања који одликује плуридисциплинарност *par excellence*. Посебно модерна и савремена историја „исламске периферије“ представља подстицај али и одговорност и обавезу за аутора, будући да намеће потребу за што интензивнијим и редовнијим објављивањем (у поређењу са објављивањем доприноса о „класичном исламу“) да би се ишло укорак са историјским дешавањима и новим сазнањима. У појединим студијама аутор отворено изражава потребу за што бржим припремама и објављивањем доступних сазнања и закључака, или у улози сведока учествује у колективном запрепашћењу пред муњевитим следом догађаја који су драстично утицали на слику света о којој је надавно писао. Један од најиндикативнијих примера, пад Берлинског зида и део последица тог догађаја, приказан је у поглављу *Епилог: шест месеци касније*:

Највећи део овога текста (у који сам унео више пасуса из неких мојих ранијих радова) писао сам септембра 1987. у Западном Берлину, на два корака од зида који се памти по злу, у величанственој библиотеци у Potsdammerstrasse “Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz”, где сам имао среће да радим у више наврата током последњих година.[...]Шест месеци је прошло од тада. Шест невероватних месеци, током којих је мапа „источних земаља“ претрпела такве потресе и местимично такве промене, да ове моје странице сада изгледају просто анахроно! Просудимо их: зид пред којим сам писао не постоји више, а ускоро неће више бити ни „источне Немачке“; Пољска, Мађарска и Чехословачка немају више ничег заједничког са оним што су биле.¹⁰⁴

¹⁰³ А. Поповић, *L'Islam balkanique : les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin-Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, (Balkanologische Veröffentlichungen XI), 1986.

¹⁰⁴ А. Поповић, *Југословенски муслимани (1945-1989) : посредници и метафоре*, Акваријус (Библиотека „Мистерије политике“), Београд 1990. Стр. 47-48.

На сличан начин се осврнуо на пад комунистичких режима у уводу другог издања Балканског ислама из 2009. године:

*Ajoutons aussi que personne ne pouvait alors prévoir que la chute des régimes communistes en « Europe de l'Est » allait se produire peu de temps après, et à une telle vitesse...Beaucoup d'eau a coulé sous les ponts depuis.*¹⁰⁵

Без намере да набрајамо бројне примере реакција на бурне историјске догађаје који су обележили крај 20. века на Балкану, закључићемо да су, очекивано, имали велики утицај и снажан одјек на интелектуалне токове, учесталост објављивања и усмерење аутора, при чему наш аутор није изузетак. На безбедној удаљености од жаришта сукоба, али лично и дубоко погођен ратом и догађајима у бившој Југославији, након интензивног ангажовања у смеру упознавања француске јавности са политичким дешавањима на Балкану и научног одговора антисрпској пропаганди, средином деведесетих година се окреће другим областима истраживања, али се географски и временски оквир битно не мењају. Разлоге за резигнираност која резултира напуштањем тема “*d’actualité*” и заокрет од политиколошких ка филолошким, етнолошким и антрополошким аспектима истраживања ћемо накнадно приказати и разложити. За сада можемо изнети суд да су, осим интерних фактора који су допринели веома богатом научном опусу а који обухватају Поповићеву искрену радозналост и страст према областима којима се бавио, челичну дисциплину, завидну научну етику и визионарски квалитет, за обим његових објављених дела заслужни и екстерни фактори, често негативни и драматични, који су ипак вршили додатни притисак да се убрзано и још интензивније размишља и ангажовано делује. Сигурно је да би Поповићево дело, или тачније, бар један његов део, другачије изгледао да није било сукоба у бившој Југославији.

Пре него што се посветимо излагању структуре овог најобимнијег поглавља, желимо да се позабавимо терминолошким одредницама, утолико пре што највећи део наслова ауторових дела преводимо или цитирамо на француском језику. Како је и сам Поповић изузетну пажњу посвећивао тачном и прецизном изразу и преводу (у његовом случају је превођење углавном текло у другом смеру, с балканских језика на француски), имамо обавезу да уложимо додатни напор на том пољу.

Једна од иницијалних дилема с којом смо се сусрели приликом превођења/навођења француских наслова, и прецизног именовања појава и догађаја које анализирамо, јесте употреба одређених термина као што су: *musulman* (муслимански) - *islamique* (исламски), исламизација – ширење ислама – прихватање ислама итд. На први поглед, избор није тежак, уколико доследно пренесемо атрибут којим се аутор користио. Међутим, избор је у неким случајевима повезан са веома комплексним политичким, друштвеним и социолошким факторима и повлачи са собом читав спектар последица које неретко излазе из оквира научних разматрања. Стога се наметнула потреба да објаснимо логику којом смо се водили у нашем раду, и да упутимо на предавање Дарка Танасковића на научном скупу *Ширење*

¹⁰⁵ А. Popovic, *L'Islam balkanique : les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin-Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, (Balkanologische Veröffentlichungen XI), 1986. pp.3-4.

ислама и исламска култура у босанском ејалету организованом године поводом четрдесетогодишњице Оријенталног института у Сарајеву. Он се, у свом обраћању,¹⁰⁶ осврнуо на важност правилног избора термина, посебно у академским круговима, и изнео констатације поводом употребе придевског терминолошког пара *исламски – муслимански*:

*Културу муслиманског становништва Босне и Херцеговине, схваћену у целини, а која нужно подразумева и изворно неисламске конституенте и локалне/регионалне супстратне и адстратне специфичности, у науци би требало доследно одређивати као муслиманску. С друге стране, за институције и вредности религијске културе у ужем смислу, као и за апстрактни скуп тих институција и вредности, који нигдје и никада није у чистом и идеалном виду могао бити живљен као реална култура, у категоријалном и типолошком смислу ваљало би употребљавати атрибут исламски.*¹⁰⁷

Друго важно питање исправног терминолошког избора и употребе односи се на деликатну тему исламизације која је на балканским просторима побуђивала многобројне дебате. Танасковић се осврће на препоруку научног већа Оријенталног института у Сарајеву да се, уместо термина *исламизација* која имплицира принудно прелажење на ислам, користи *ширење ислама*.¹⁰⁸ И ми овај концепт схватамо као „ширење опсега територије под влашћу исламске државе, конкретно Османског царства, што аутоматски не повлачи и прелажење на ислам (исламизацију) укупног (или дела) становништва које на њима живи.“¹⁰⁹ По питању дела Александра Поповића посвећених исламизацији, могли смо да констатујемо да се аутор у највећем броју случајева служи zgodним термином *conversion* (преобраћање) ком даје предност у односу на *islamisation* (исламизација), као на пример у монументалној студији коју је приредио са Жилом Гривоом (Gilles Grivaud), под насловом *Les conversions à l'Islam en Asie mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottomane - Bibliographie raisonnée (1800-2000)*.¹¹⁰

У погледу кратког излагања структуре овог кључног, носећег стуба целокупног Поповићевог научног доприноса, подсетићемо на ауторов приступ „фотографског зумирања“ догађаја, феномена или личности у фокусу – смештање у временски и просторни контекст у оквирима периферног ислама, сужавање на дату земљу или регију Балкана/југоисточне Европе, дефинисање временских репера у односу на важне тачке преокрета, избор централног аспекта који се посматра и анализира и излагање метода, што најчешће укључује компаративни приступ. Конкретно, на самом почетку ћемо покушати да што прегледније набројимо и прикажемо области балканског ислама, установимо хронолошку нит коју ћемо пратити и да постепено сужавамо анализу на тематске целине које најбоље илуструју одређену област истраживања. На почетку ћемо дати општи преглед ауторове сарадње са другим еминентним научницима (у мањим групама или у колосалним дугорочним пројектима), у највећем броју са француским оријенталистима, али не треба изгубити из вида да тај узорак обухвата и знатан број интернационалних стручњака који се примарно баве другим дисциплинама. Затим ћемо пажњу посветити публикацијама које

¹⁰⁶ Д. Танасковић, *Исламска или муслиманска култура у Босни*, Прилози за оријенталну филологију, 41, Сарајево: Оријентални институт у Сарајеву, 1991. стр. 291-302.

¹⁰⁷ Ibid, стр. 301. Подвукла Т. М.

¹⁰⁸ Ibid, стр. 292.

¹⁰⁹ Ibid, стр. 293.

¹¹⁰ G. Grivaud et A. Popovic (dir.), *Les Conversions à l'Islam en Asie Mineure et dans les Balkans*, Athènes, École Française d'Athènes, 2011.

третирају одређене животне аспекте балканских муслиманских заједница (књижевност, периодику, образовање, хаџилук, мистику, магијске ритуале и народна веровања...), а на крају сваког ужег тематског одељка дати библиографију радова.

1. Увод у периферни ислам и утицај француских оријенталиста

Било би очекивано да међу првим именима која су извршила утицај на Поповићев допринос у сфери периферног ислама поменемо и оне стручњаке за ислам који се нису примарно бавили овом облашћу већ су Поповића подржали тиме што су му указали поверење као предавачу при *École Pratique des Hautes Études*. У првом реду су то Максим Родинсон, кога смо већ помињали, и студент чувеног турколога Жана Денија (Jean Deny), Луј Базан (Louis Bazin), који је предавао турски језик и формирао главну истраживачку групу за Турску и Османско царство у Француској.

Александар Бенингсен (Alexandre Bennigsen), стручњак за периферни ислам и исламску мистику, пре свега на просторима бивших совјетских република, укључује Поповића у своју истраживачку групу крајем седамдесетих година прошлог века, а осамдесетих година Поповић интензивно сарађује са Марком Габориоом (Marc Gaborieau), Денијем Ломбаром (Denis Lombard), Жилом Вајнштајном¹¹¹ и многим другима.

Улога Поповићевог ментора, Шарла Пела (Charles Pellat), не завршава се на докторској дисертацији – један од примера је Поповићево навођење трећег „извора“ о Ахмеду ал-Рифаију у својој студији о Рифаијама.¹¹² Грађу црпи из необјављене тезе Мустафе Тахралија (Mustafa Tahrali) из Истанбула, који је радио на основним текстовима на турском и арапском језику и под менторством Шарла Пела своју дисертацију посвећену личности, животу и спиритуалном ангажовању Ахмеда ал-Рифаија одбранио 1973. године на Новој Сорбони – Париз III.¹¹³ Захваљујући помоћи ментора, Поповић је могао да читаоцима да увид у неколико одломака из Тахралијеве дисертације, тада доступне само малом броју истраживача.

Док будемо анализирали сваку од тематских целина посебно, осврнућемо се на Поповићеву сарадњу са раније поменутиим ауторима или „новим“ именима и указати на специфичан утицај који су могли извршити на нашег аутора. У овој уводној фази, пре него што се позабавимо анализом муслиманских заједница на Балкану, указаћемо на колективни

¹¹¹ Према сведочењу Јасне Шамић, презиме овог научника треба изговарати Вајнштајн а не Вајнштајн Шамић Јасна, *Париз моје младости*, <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/teme/pariz-moje-mladosti-lxxv-734688>(приступ 20.11.2023.)

¹¹² А. Поповић, *Балкански дервиши : I. Рифаије (Derwische und Rifaye auf dem Balkan)*, Зборник за оријенталне студије 1, Београд 1992, стр. 155/224

¹¹³ М. Tahrali, *Ahmad al-Rifā'ī, Sa Vie, Son Oeuvre et Sa Tariqa* (Ahmed er-Rifâi Hayâti, Eserleri ve Tarikati), Paris-Sorbonne III, 1973.

подухват од великог значаја у ком су удружили снаге неки од највећих експерата за периферни ислам. Реч је о биографском речнику научника и важних личности из света периферног ислама од 19. века до деведесетих година 20. века, чији су уредници, поред Александра Поповића, Марк Габорио, Никол Гранден и Пјер Лабрус.¹¹⁴ Ово дело има двоструки значај за нашу анализу; с једне стране представља одличну илустрацију структуре коју у великој мери прате сложени пројекти овог типа (постављен је амбициозни циљ да се прикупи више од хиљаду биографских референци верских ауторитета), укључујући и обимне публикације о Накшибендијама, Меламијама и Бекташијама, а с друге стране, показује реноме и научни ауторитет Александра Поповића за област југоисточне Европе. Осим тога, као афирмисани истраживач и предавач, Александар Поповић у предговору поглављу о источној Европи карактеристичним језгровитим стилем дефинише свој приступ, циљеве, главне потешкоће у раду и, уопште, све важне елементе који су готово универзално важећи и у осталим његовим доприносима на пољу „периферног ислама.“

Аутори речника предвиђају поделу на мање географске целине исламског света „на периферији“: Индијски потконтинент, Индонезију, Кину, централну Азију и Кавказ, Африку и источну Европу. Писан јасним и дидактичким језиком, у духу синтезе, речник је замишљен као допуна великим енциклопедијама арапског, турског и персијског исламског света, посебно Енциклопедији ислама, и намењен му је комплементарни карактер у односу на енциклопедије и речнике посвећене централним земљама ислама које су већ истражене и обрађене. Носи својство комплементарности па ће се изузетно помињати биографије личности које су већ обрађене и то само да би се унела нека допуна у односу на претходну референцу.

Што се тиче временске одреднице, аутори у уводу напомињу да су свесно изабрали период 19. и 20. века да би се сачувала у целини историјска кохерентна дубина за сваку географску регију и да би се олакшала синхронијска истраживања на равни поменутих регија. Аутори се ограђују да почетак 19. века не представља оштру временску границу и да поједине личности које су наведене могу бити рођене или образоване током 18. века.

Обим и природа материјала се разликују од регије до регије, што се читава и у белешкама које уводе сваку појединачну географску целину. Аутори затим дају пример – индијски потконтинент наставља исламску традицију биографских речника улеме и суфија и истраживачи ту налазе велики избор личности које представљају етапе у развоју главних школа од 1857. до „данас“ (1992.). Исто не важи за подручје Малезије или Африке због одсуства књижевне традиције или хагиографског карактера доступних текстова, па се истраживачи морају ослонити на теренски рад и критички приступ за сваку биографију. Источна Европа, кључна област нашег занимања, нуди веома разноврсне ситуације у зависности од државе која се посматра. Поповић констатује да је доступно мало скорашњих биографских дела, али помиње грађу из некролошких бележака у часописима и публикацијама, „замагљених предрасудама под утицајем локалних патриотизама и тоталитарних режима.“¹¹⁵ Што се тиче осталих географских целина, Марк Габорио потписује поглавље о индијском потконтиненту, Клод Гијо (Claude Guillot) део о

¹¹⁴ *Dictionnaire biographique des savants et grandes figures du monde musulman périphérique, du XIXe siècle à nos jours* (Sous la direction de Marc Gaborieau, Nicole Grandin, Pierre Labrousse et Alexandre Popovic), Programme de recherches interdisciplinaires sur le monde musulman périphérique, Groupe de recherche No 0122 du CNRS – EHESS 54 Bd. Raspail, 75006 Paris, Fascicule No 1, avril 1992.

¹¹⁵ Ibid.

Индонезији, једну од укупно две референце за Кину, централну Азију и Кавказ потписује А. Бенингсен, а за Африку Н. Гранден.

Критеријуми о избору „научника и значајних личности из света периферног ислама“ су остављени различитим истраживачима. Генерално је предност дата муслиманима (улеми, суфијским шејховима, модерним верским мислиоцима, локалним или националним политичким лидерима) који су вршили утицај на верске токове на различитим нивоима „периферних“ исламских друштава од почетка 19. века.

Свака биографска белешка има за циљ да, у складу са доступности информација, третира следеће тачке:

- 1) Место рођења, професију/занимање и друштвени миље породице
- 2) Младост и образовање, природу студија, школе и учитеље/професоре
- 3) Професионалне почетке, позиције; познанства која су одлучујуће утицала на позив или ангажовања
- 4) Грађење личности, каријере; приватни живот и смрт
- 5) Околности, природу и домет интелектуалног и спиритуалног деловања, политичког и друштвеног деловања; заоставштину и постхумне облике одавања пажње (обожавање/поштовање гроба)
- 6) Биобиблиографске и допунске белешке

Поповићев увод у источну Европу нам пружа обиље података; референце које је обрадио у овом делу Речника обухватају важне личности који припадају муслиманским заједницама у балканским земљама и генерално југоисточној Европи (Албанија, Бугарска, Грчка, Мађарска, Румунија и Југославија) као и оне у Пољској и Финској. Међутим, како бројчана вредност различитих муслиманских заједница многоструко варира од земље до земље, логична последица је неравнотежа у њиховој заступљености у погледу броја одредница за сваку од тих група. Само за Југославију ће бити онолико одредница колико за све остале регије заједно. И овде уочавамо исту поделу на националне државе које се Поповић држао и у другим својим студијама, поделу коју су поједине колеге и истраживачи критиковали,¹¹⁶ а други подржавали и бранили.¹¹⁷

Поповић се у истраживачком процесу није могао ослонити на скорашња биографска дела (жалећи што је ЕИ до тада садржала само две одреднице из наше географске зоне), па се у потрази за додатном грађом окренуо локалним часописима и у њима расутим белешкама. Додатни изазов види у потешкоћама да се формира мрежа регионалних сарадника. Главна замерка која ће се провлачити кроз његов целокупни научни опус тиче се неповерења према комунистичким режимима и „локал-патриотизмима“; у овом конкретном случају, аутор зазире од скраћивања и фалсификовања већине бележака да би

¹¹⁶ T. Krstic, Review of G. Grivaud et A. Popovic (dir.), *Les Conversions à l'islam en Asie Mineure et dans les Balkans*, Athènes, Ecole Française d'Athènes, 2011, Turcica 44, (2013), pp. 430-432.

¹¹⁷ Alexandre Papas,

https://www.academia.edu/20312106/Review_of_G_Grivaud_et_A_Popovic_dir_Les_Conversions_%C3%A0_lisla_m_en_Asie_Mineure_et_dans_les_Balkans_Ath%C3%A8nes_Ecole_Fran%C3%A7aise_dAth%C3%A8nes_2011_email_work_card=thumbnail (приступ: 29.2.2024.)

одговарале захтевима владајућих тоталитарних режима. Стога још „строже“ и доследније подвргава полазишну грађу свом критичком приступу кога се иначе не одриче.

Једна од преломних историјских тачака, 1878., година Берлинског конгреса, иначе је важан временски репер који Поповић анализира и узима за прелазну линију између посматрања друштвених феномена код муслиманских заједница у југоисточној Европи, и овде је (логично) изабрана за почетак увођења библиографских референци. Поповић води рачуна о томе да читаоца обавести да дужина одреднице није сразмерна значају личности о којој се говори, већ сведочи о релативном богатству документације (или недостатку исте) којом у датом тренутку располаже.

У погледу обима, број референци је мањи него за Индијски подконтинент и Индонезију, али обухвата више него референце из поглавља о Африци и Кини. Одреднице за регију источне Европе заузимају 5 страница текста, при чему је испод сваке одреднице наведен аутор, па и на тај начин увиђамо о каквом тимски реализованом пројекту и удруженим напорима је реч. Аутори су Натали Клејер (1 одредница - Албанија), И. Такач (1 одредница - Пољска) Г. Ледерер (2 одреднице - Мађарска), док осталих 14 припадају А. Поповићу (Алагић Шукрија, Азабагић Мехмед Тевфик, Џабић Али Фехми, Хаџимулић Мухамед, Ханџић Мехмед, Капић Али-Ружди, Окић Мехмед Тевфик, Прешљо Абдулах, Прохо Сејфулах, Рибих Ахмед, Шарац Сулејман, Смаилбеговић Неџиб, Спахо Хасан, Зафранија Ибрахим).

2. Муслиманске заједнице на Балкану

Као што ћемо имати прилике да видимо, муслиманске заједнице на Балкану најчешће нису уједињене заједничком етничком припадношћу, језиком, културном традицијом, историјом...Уважавајући разлике и специфичности, Александар Поповић свакој поклања посебну пажњу и покушава да је сагледа кроз призму карактеристика које су јој својствене, а затим да је упореди са осталим немуслиманским заједницама на истом простору и са другим муслиманским заједницама ван Балкана. Па ипак, врши поделу муслиманских заједница југоисточне Европе на три главне групе:¹¹⁸

- Локалне исламизирани¹¹⁹ заједнице (Помаци у Бугарској, Грчкој и Македонији, муслимани Албанци из Албаније и са Косова, „Муслимани“ Босне и Херцеговине¹²⁰ итд.)
- Заједнице турског порекла које су остале на овим просторима након повлачења османских трупа (градске и сеоске заједнице у Тракији, Македонији, на Косову, из Добруце, и номадске и полуномадске заједнице као што су Јуруци и Коњари)

¹¹⁸ Подела је доступна у бројним Поповићевим чланцима, а ми смо је преузели из предговора: А. Popović, *L'Islam balkanique : les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin-Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, (Balkanologische Veröffentlichungen XI), 1986. pp.2.-3.

¹¹⁹ Интересантно је приметити да у овом случају Поповић користи глагол „исламизирати“ (*islamiser*)

¹²⁰ Добијају статус етничке заједнице 1969. године.

- Заједнице различитог порекла које су Османлије довеле и настаниле на поменути просторима у одређеном историјском периоду (Татари у Добруци, Черкези у Грчкој, Бугарској, на Косову и у Македонији)

Чланак посвећен исламу у државама југоисточне Европе од стицања независности (*L'Islam dans les Etats du sud-est européen depuis leur indépendance*)¹²¹ пружа нам исту поделу али ставља тежиште на новију историју и савремени период, и објашњава због чега се не може говорити о југоисточном исламу на глобалном нивоу:

- 1) постојање више заједница које се међусобно разликују и које често живе без стварног додира са другим муслиманским заједницама из исте земље
- 2) свака од тих заједница живи у специфичним условима у држави којој припада

Аутор се бавио питањем (конструисањем) идентитета балканских муслимана, о чему сведоче и наслови појединих његових чланака.¹²² Константа у Поповићевом начину излагања је започињање чланака прегледом глобалних тешкоћа у истраживању, а осим мања извора, најчешће издваја постојање више заједница муслимана од којих свака има своју прошлост и свој посебан идентитет. Најзначајнији чланци на ову тему груписани су и објављени у књизи под насловом *Les Musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane. Histoire et Politique* (Муслимани Балкана у постосманској епохи. Историја и политика).¹²³ Слично горепоменутој подели, аутор читаоцу предочава различитости многобројних муслиманских заједница на Балкану на више равни:

- етничке природе (Османлије турског порекла; муслиманске заједнице које су се населиле на Балкану током османске владавине али које нису турског порекла, као што су Татари, Черкези или Роми; исламизовано аутохтоно становништво које припада различитим етничким групама- Албанци, Помаци у Грчкој, Бугарској и југословенској Македонији, Валади у Грчкој, Торбечи, Аповци и Горани у југословенској Македонији; муслимани словенског порекла из Босне и Херцеговине, Црне Горе итд.)
- На плану места становања – руралне или градске заједнице, тачније номадске, полуномадске, становници села, грађани
- Друштвени план – према класи, друштвеном сталежу
- Верски план – сунити ханефијског мезхеба, алевити, припадници различитих мистичких братстава, они који практикују или не практикују веру

Поповић издваја најважнију диференцијацију која надилази остале – како их држава групише и какву политику према њима води (верска политика која води ка одржавању или

¹²¹ A. Popovic, *L'Islam dans les Etats du sud-est européen depuis leur indépendance*, Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, Herausgegeben von Hans Georg Majer, 19. Band, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, München, p. 309.

¹²² Popovic Alexandre. Représentation du passé et transmission de l'identité chez les musulmans des Balkans. In: *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, n°66, 1992. Les Balkans à l'époque ottomane, sous la direction de Daniel Panzac . pp. 139-144.

¹²³ Alexandre Popovic, *Les Musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane. Histoire et Politique* (Analecta Isisiana, vol. XI). Éditions Isis, Istanbul, 1994.

„гашењу“ муслиманских заједница у датој земљи). Аутор показује одлично познавање позне османске историје и дубинско разумевање промена кроз које су прошле муслиманске заједнице од распада Османског царства, стварања националних држава и појављивања модерних европских концепата као што су „нација“, „домовина“ итд., термина који нису постојали у османском друштву чији су муслиманске заједнице биле саставни део. Овакво стање ствари стоји у оштром контрасту према вишевековном животу у оквиру османског друштва које је функционисало на другачијим принципима; целокупно становништво се делило на две јасно издвојене групе, вернике и „невернике“ који су били припадници различитих *милета* (Јермени, Грци, Јевреји, Срби итд.). Слично као и у уводу својој докторској дисертацији о побуни Занца, аутор цитира Бернара Луиса (Bernard Lewis) и излаже закључак да је вера главни критеријум који прави дистинкцију између брата и странца.¹²⁴

Аутор у закључном делу чланка подсећа на константно фалсификовање прошлости локалних муслиманских заједница и њиховог идентитета од стварања националних држава на Балкану од стране тоталитарних режима и изражава намеру да анализира поменуте феномене, и кроз призму османске књижевности код југословенских муслимана (што обухвата текстове писане на оријенталним језицима, арапском, персијском и турском, у стиху и у прози) „групу по групи, земљу по земљу, период по период.“¹²⁵

Једну од група међу народима исламске вероисповести која се учврстила на тлу југоисточне Европе а којој је Поповић придавао пажњу у више наврата (кроз чланке, осврте и одредницу у Енциклопедији ислама), чине Черкези. Аутор у чланку *L'Islam dans les Etats du sud-est européen depuis leur indépendance* излаже историјски оквир о Черкезима (више стотина хиљада Черкеза је било расељено од стране османских власти на територији Румуније, Бугарске и Југославије након руског освајања Кавказа у другој половини 19. века, али су готово сви напустили ове регије и емигрирали у Турску и на Блиски исток током руско-турског рата 1876-1877, осим „неколико стотина ? душа“ које су остале на Косову, и једне шачице осталих који су се населили након Првог светског рата у западној Тракији). Поповић констатује да су врло „слабо“ исламизирани, и наводи претпоставку да су ове две мале групе потпуно нестале тако што су се стопиле са околним муслиманским народима. Више података (и са већом сигурношћу) износи у тексту етнографског карактера који представља допуну чланка о Черкезима из Енциклопедије ислама и укратко помиње њихову традицију и обичаје.¹²⁶ Насупрот доступности грађе о освајању Кавказа, не може се исто рећи за изворе који се баве насељавањем Черкеза на различитим територијама Османског царства, а још мање о њиховом асимилацији у новим домовинама. Поповић се највише користио грађом доступном на српско-хрватском језику, објављеном од стране локалних стручњака, и стога недовољно познатом исламолозима. Поповићева улога се може сагледати кроз перспективу упознавања француске стручне јавности са локалним дометима и покушаја синтезе знања. Аутор набраја укупно девет наслова, које наводи хронолошки по реду објављивања, почев од чланка Тихомира Р. Ђорђевића, *Черкези у нашој земљи*. За сваки наслов наводи библиографску одредницу, издања, и додатна разјашњења за франкофоног читаоца, док у

¹²⁴ Ibid, p. 138.

¹²⁵ Ibid, pp. 139-141.

¹²⁶ A. Popovic, *Les Čerkesses dans les territoires yougoslaves* (Un complément à l'article Čerkesses de l'Encyclopédie de l'Islam), Bulletin d'Etudes Orientales, t. XXX, Damas, 1978 (1980), p. 159-171

фуснотама даје податке о емиграцији Черкеза у друге регије Османског царства, укључујући територију Сирије, Палестине и Јордана, западне Тракије итд.

У позамашном броју публикација о муслиманским заједницама на Балкану, посебно нам је било занимљиво да констатујемо ширину ауторовог занимања за аспекте живота и одређене елементе које их идентитетски одређују и издвајају од осталих (хришћанских, јеврејских...) заједница с којима су биле у суживоту. Једна од њих је тема хаџилука, која се по тону разликује од већине других ауторових прилога. Наиме, након што изриче похвалу синтези о хаџилуку А. Ј. Венсинка (Arent Jan Wensinck), допуњену од стране Жака Жомијеа (Jacques Jomier), која објашњава друштвене, културне и економске ефекте хаџилука као једног од стубова ислама, и цитира Бернара Луиса о значају те веома важне исламске институције дубоког утицаја на све заједнице из којих су потицали ходочасници, Поповић говори о својој жељи да сазна личне утиске (па можда и оне потресне) ходочасника који долази из муслиманске заједнице на периферији исламског света као што је Балканско полуострво и први пут са знатижељом, али и са извесним страхопоштовањем, открива арапски свет за који га од најранијег детињства везују бројне емотивне, културне и религијске спреге, свет у коме сваки град и име буде реминисценције, где се без реда мешају легенде, историја и приче из 1001 ноћи.¹²⁷ У жељи да сведочи првим, свежим утисцима, који се потом прераде у сећању и већ су различити од оних који се препричавају пријатељима по повратку у домовину, код аутора видимо склоност ка откривању аутобиографског аспекта и личног света хаџија са сентименталном нотом, а Поповићев иначе позитивистички приступ и рационални научни тон уступају место готово литерарном изразу који нас је подсетио на Прустову мадлену. За аутора би најзначајнија по вредности била сведочанства с највеће временске дистанце, из времена када је хаџилук за ходочаснике с Балкана трајао годину дана. С тим у вези, нисмо могли да се не запитамо какве су све и колике разлике у доживљају хаџилука међу верницима из центра и са периферије, и да искрено не поделимо Поповићеву запитаност и радозналост, тим пре што нам то сазнање из прве руке није дато да искусимо.

Рећи да се Александар Поповић бавио аспектима живота муслиманских заједница у Европи било би, у најмању руку, непотпуно. Поповићево занимање обухватило је готово све аспекте живота муслимана, од образовних институција и значаја медреса на Балкану, преко народних веровања и магијских ритуала (о чему ће бити речи о одељку о магији), мистицизма, верских институција до гробља, па се аутор тако дотакао и неизбежне теме смрти. Један од чланака до ког смо успели да дођемо у Државној библиотеци на Бејазиту (Beyazit Devlet Kütüphanesi, Istanbul) насловљен *Општи преглед ситуације муслиманских гробља на Балкану (Coup d'oeil général sur la situation des cimètieres musulmans balkaniques)*¹²⁸ нуди нам вредне увиде с аспекта теме којом се бави, као и методологије.

У погледу класификације, ауторов начин излагања се не разликује од осталих – има намеру да пружи општи преглед муслиманских гробља у шест земаља југоисточне Европе (којима се иначе бавио) : Албанија, Бугарска, Грчка, Мађарска, Румунија, Југославија, с тим

¹²⁷ A. Popovic, *Le pèlerinage à La Mecque de musulmans des régions yougoslaves*; Correspondance d'Orient No. 13, Mélanges d'islamologie dédiés à la mémoire de A. Abel par ses collègues, ses élèves et ses amis Volume II (= Correspondance d'Orient n° 13), Publications du Centre pour l'Etude des Problèmes du Monde Musulman Contemporain, Avenue Jeanne 44 -1050 Bruxelles (1975), p. 335-363.

¹²⁸ A. Popovic, *Coup d'oeil général sur la situation des cimètieres musulmans balkaniques*, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1996.

што од почетка наводи две потешкоће због којих је то деликатан задатак: у овом домену, сматра да нико није довољно упознат са тренутном ситуацијом муслиманских регија у целини; ситуација се у великој мери мењала у протеклих 150 година (од времена објављивања чланка), а посебно током последњих деценија под локалним комунистичким властима; друга потешкоћа проистиче из чињенице да озбиљно проучавање муслиманских гробља на Балкану у ширем смислу не може бити раздвојено од великог броја паралелних истраживања која се тичу погребних традиција ових заједница и њиховог развоја, практикованих ритуала и церемонија, погребних симбола, утицаја које су претрпеле у контакту са околним немуслиманским заједницама или другим муслиманским заједницама, које су пресељене однекуд и од скоро досељене у ту регију, а не треба заборавити утицаје који су продрли путем нових идеологија које су наметнуле политичке промене.¹²⁹

Излагање се састоји из општих запажања и појединачних запажања. Први део је мање садржајан и уводи ауторову поделу муслиманских гробља у Југославији. Уз изузимање посебних гробова који се срећу у градовима и селима (маузолеји, гробови локалних великодостојника или важних личности, гробови шехита или велија итд.) Поповић прави класификацију према месту на ком се налазе:

- Гробља која се налазе око џамије
- Гробља која се налазе око турбета или текије
- Гробља у одређеном граду или селу

У обимнијем делу излагања (појединачна запажања), аутор уводи публику дубље у тему и смешта своје излагање у контекст; сазнајемо да је Натали Клејер детаљно говорила о посебним случајевима гробља при текијама у југословенској Македонији, а Дарко Танасковић о веома значајном доприносу радова Мехмеда Мујезиновића.¹³⁰ Зато се аутор ограничава на три релевантне појединости:

- од бројних текија које су постојале у Босни и Херцеговини, одржало се само седам, чија се гробља (тамо где још постоје) доста разликују по величини, по изгледу, и по личностима које тамо почивају
- готово да нема публикација које се баве муслиманским гробљима у Црној Гори, а посебно у области која се налази изван «утабаних стаза», регији Плава и Гусиња.
- ван Босне и Херцеговине, ниједна друга регија у Југославији нема свог Мујезиновића, локалног стручњака који је сачувао од заборава трагове прошлости, па југословенски османисти и исламолози као и сви остали са подручја бивше Румелије имају подоста стаза за крчење и плодна поља за будућа истраживања

Поповић завршава излагање у свом маниру, али му се последње три констатације не одликују уобичајеном јасноћом и кохезијом; по нашем мишљењу су донекле неповезане и презентоване на брзину.

¹²⁹Ibid, p. 313.

¹³⁰ Ibid, p. 316.

Будући да би чак и веома сажети преглед и анализа сваког појединачног ауторовог доприноса о муслиманским заједницама на Балкану резултирала студијом која би по обиму била приближна Балканском исламу, што у овој фази превазилази наше могућности, све релевантне референце ћемо навести у библиографији а следећи одељак ћемо посветити синтези Балкански ислам.

2.1. *L'Islam Balkanique*

Уколико би било потребно домаћим читаоцима представити Поповићево капитално дело које броји нешто мање од пет стотина страница у које су уткане деценије истраживачког рада и научног промишљања у једном једином напису, сматрамо да је највреднији допринос на српском језику пригодни чланак Дарка Танасковића који је 1987. године објавила *Политика*, у рубрици *Непреведене књиге*,¹³¹ у ком обавештава читаоца да се „под насловом *Балкански ислам* недавно појавила као једанаести том Балканолошких публикација Института за источну Европу на Берлинском универзитету.“

Танасковићев, како сам оцењује, „превасходно информативан новински напис“, завређује пажњу из више разлога – он се у ограниченој форми коју намећу правила за новински чланак овог типа одмах дотиче суштине; на трећини новинске странице најпре даје контекст дела и указује на и даље актуелни контраст Андалузија – Румелија :

*Андалузија је само именов преживела реконкисту, док је Румелија име, додуше, изгубила, али је заузврат продужила да живи у оквирима европских и балканских држава, све до наших дана.*¹³²

Дакле, Румелија је и даље ту, живи у нама и око нас, али је питање колико смо тога свесни, а аутор *Балканског ислама* нам помаже да то и откријемо. Изражено је промишљање на тему односа форме и суштине, или, другачије речено, да књизи не треба судити по њеним корицама. Чланак се састоји се од увода и три целине:

1) Чврсто уобличавање

Танасковић нам на самом почетку даје контекст, и кратко нас упознаје с Поповићевом биографијом („угледни француски оријенталиста и историчар, иначе рођени Београђанин“), прати нит његовог образовања у Београду и Паризу, наводи области научног интересовања

¹³¹ Д. Танасковић, *Балканска судбина ислама* (Alexandre Popović, *L'Islam balkanique*, Берлин, 1986, стр. 493), *Политика*, 1987, стр. 11.

¹³² Ibid.

и главне одлике Поповићевог приступа проблематици, наводи да је синтетичка студија Балкански ислам „опште полазиште“ и база за даља истраживања, будући да Поповић непретенциозно увек позива на наставак истраживачког прегалаштва.

2) До освета осамдесетих година

Други део чланка је посвећен структуралној организацији монографије – хронолошки оквир обухвата период од краја османске доминације балканском Румелијом. Студија се састоји од шест великих поглавља са уводним резимеом (Албанија, Бугарска, Грчка, Мађарска, Румунија, Југославија, при чему је свака земља хронолошки подељена на потпоглавља, а поглавље о исламу у Југославији суверено заузима највећи део монографије), закључка, 16 документарних анекса, библиографије на 60 страница (у Поповићевом стилу), и 17 географских карти. Индекс је изостављен. Танасковић упућује и на главне одлике Поповићевог (научног) стила: прегледност, једноставност, систематичност (усуђујемо се да додамо, „Свето Тројство“ Поповићевог научног стила).

3) Изазов нашој науци

Танасковић у последњем делу новинског написа антиципира рецепцију овог дела на југословенским просторима (кад би оно било преведено) а притом наводи да се студија у том тренутку преводила или да је планиран превод с француског оригинала на енглески, немачки и турски језик. Он слугу тешкоће имајући у виду „Поповићеву уздржаност у формулисању општих закључака“ и ауторов знанствени идеал „идеолошки незаинтересоване научне објективности“, при чему не губи из вида да је и објективност релативна.

Један од вредних увида је констатација да је лакше прихватити оно што је написано о другима, а теже оно што се дате заједнице непосредно тиче; потоји склоност проналажењу замерки ономе што нас непосредно погађа и дотиче. На крају, издвајамо две индикативне одреднице којима Танасковић карактерише студију и њеног аутора:

„Позитивистички приступ, одбојност према свакој идеологији“, „неосетљивост за специфичну дијалектику програмске визије и конкретне историјске реализације социјалистичког пута југословенске заједнице.“ Свестан другачијег погледа на свет и фактора који би могли да утичу на априорно одбацивање дела због позитивистичког приступа његовог аутора и његово неуклапање у друштвено прихватљиве оквире југословенског режима, Танасковић преко тактичне и дипломатске формулације позива на дијалог, овог пута наше јавности и Поповићевог капиталног и обимног завештања.

И поред, по нашем мишљењу, изузетног чланка чија вредност не лежи искључиво у садржају већ и маестралном избору предмета и теме, била би велика штета за читаоца да се заустави на (углавном) похвалним приказима, било на српском или другим језицима, и да се непосредно не упозна, бар у фрагментима, са ауторовом монографијом. Иако поређење није најпримереније, упоредили бисмо га с пропустом да се прочита књига или одгледа филм после читања мноштва сјајних критика и рецензија.

У последњем поглављу дисертације ћемо се осврнути на Поповићево место у домаћој и иностраној оријенталистици и на рецепцију његових научних доприноса, али мислимо да треба рећи да проблем није (само) у томе што је књига била непреведена 1987. када је Танасковићев чланак изашао у Политици, већ што је ситуација непромењена и данас. Питање које нам се намеће је – да ли такав подухват и даље има смисла, имајући у виду велики број политичких, друштвених, економских и других промена које су у међувремену задесиле Балкан? Сам Поповић је своју, по обиму значајно сужену студију *Југословенски муслимани (1945-1989) : Посредници и метафоре* сматрао „неком врстом наставка“¹³³ његове књиге *Балкански ислам* а дело Натали Клејер (Nathalie Clayer) и Гзавијеа Бугарела (Xavier Bougarel) *Le nouvel islam balkanique. Les musulmans, acteurs du post-communisme 1990-2000*¹³⁴ видео као његову најбољу могућу савремену допуну. Срећом, потоњи допринос је освануо код нас у преводу Марка Божића под насловом *Муслимани југоисточне Европе, од империја до балканских држава*, а објавила га је „Академска књига“. Политика је у децембру 2020. године објавила чланак у форми интервјуа од четири питања са ауторима књиге која показује „на који начин се религиозни идентитет Муслимана артикулише у односу на националне идентитете који су се појавили од 19. века па надаље.“¹³⁵ У чланку који потписује Марина Вулићевић не можемо да не приметимо да се муслимани наводе са великим почетним словом а да се говори о муслиманима на територији југоисточне Европе, а не само оних из Босне и Херцеговине, који су добили посебан статус у СФРЈ 1969. године. На први поглед, из добијених одговора (додуше кратких да би се испоштовала форма новинског чланка) нисмо успели да уочимо новине у односу на Поповићеву студију, па је потребно пажљиво ишчитати ову књигу у коауторству Н. Клејер и Г. Бугарела, да бисмо могли да дамо мишљење о њеном домету и доприносу. До тада нам преостаје да верујемо Поповићевом суду (или сумњамо у њега).

По повратку на оригинални текст, напоменимо да смо се служили новијим издањем издавачке куће ISIS из Истанбула, које је штампано 2009. године и посебно је згодно јер пружа увид у оба Поповићева предговора (дужем предговору првом издању из априла 1985. године и краћем предговору из 2007. године). Као и у осталим издањима његових дела која су светлост дана угледала у Истанбулу, аутор изражава захвалност главном издавачу, његовом пријатељу Синану Кунералпу.

У каснијем предговору, Поповић скреће пажњу на промене које су се десиле од првог издања – шест држава југоисточне Европе биле су у потпуно другачијој ситуацији; помало апологетски констатује да се тада није могло предвидети да ће се пад комунистичких режима догодити за врло кратко време, и таквом брзином. У међувремену, у периоду од двадесетак година, објављени су небројени текстови који се баве различитим аспектима историје муслимана у југоисточној Европи у османском и пост-османском периоду, од којих су неки потекли и из ауторовог пера.¹³⁶ Такође, истиче две важне чињенице: многи архиви земаља које су у време настанка монографије биле недоступни, сада више нису (што

¹³³ А. Поповић, *Југословенски муслимани (1945-1989) : посредници и метафоре*, Акваријус (Библиотека „Мистерије политике“), Београд 1990. Стр. 48.

¹³⁴ N. Clayer, et X. Bougarel, *Le nouvel islam balkanique. Les musulmans, acteurs du post-communisme 1990-2000* Paris, Maisonneuve et Larose, 2001

¹³⁵ М. Вулићевић, *Муслимани Балкана желе да буду део Европе*, Политика, 6.12.2020. (<https://www.politika.rs/sr/clanak/468268/Kultura/Muslimani-Balkana-zele-da-budu-deo-Evropske> приступ 2.3.2024.)

¹³⁶ А. Поповић, *L'Islam balkanique : les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin-Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, (Balkanologische Veröffentlichungen XI), 1986. Préface.

у тренутним временским околностима умногоме олакшава посао истраживачима); десила се интернет „револуција“ која историчарима пружа средства која су раније била незамислива. Разумљиво је да је у светлу промена које су се десиле, а имајући у виду Поповићеву неприкосновену приврженост оригиналима и отпор према „ажурирању“ објављених текстова, аутор сматрао би било најподесније да се монографија остави у облику у ком је била тада, без икаквих промена.

Једна од централних констатација коју ће аутор даље детаљно и подробно развијати и илустровати у тексту је да балкански ислам у пост-османском периоду није јединствен и хомоген и да то никад није био. У покушају да се разуме понешто од те теме, треба пажљиво пратити бројне групе које га чине, и њихов развој у времену и у новим условима, сматра аутор. На исти начин ће приступати истраживању мистичких редова у исламу.

„Стари“ предговор из 1985. године се разликује од новијег, најпре по исцрпности и по оптимистичнијем и полетнијем тону. Поповић говори о овом дугорочном пројекту који истовремено представља његову другу дисертацију на којој му је ментор био Р. Мантран (R. Mantran), и осећа природну потребу да одговори на питање мотивације, визије и услова у којој је реализована. Иако је књига плод десетак година педагошког рада, ауторова оцена је да је дело преурањено, што произилази из два фактора:

- 1) Ова студија је први покушај да се прикаже историја **свих** муслимана у југоисточној Европи у пост-османском периоду
- 2) Располажемо с премало детаљних публикација и истинских монографија да би се мирне душе могао направити општи преглед те историје¹³⁷

Поповић, чини се, најчешће скромно и непретенциозно сагледава свој рад као део целине, као подстицај за боље и потпуније радове који ће доћи. Самим тим оправдава „преурањени покушај“ који се морао реализовати у неком тренутку управо да би подстакao објављивање радова и монографија које су тада недостајале. Ова монографија се одликује холистичким приступом и духом синтезе, што је очекивано ако се има у виду да је Поповић искористио готово сву доступну грађу и да је велики број његових раније објављених чланака нашао своје место међу корицама *Балканског ислама*.

Значај Балканског ислама у педагошким оквирима ћемо поменути накнадно, али сама чињеница да је Поповићев семинар из ког је „израсла“ монографија окупљао студенте и афирмисане истраживаче разноврсних усмерења (исламологе, слависте, туркологе, балканологе, историчаре религија итд.) говори о плуридисциплинарности и ширини ауторове студије. Он се обилато служио напоменама у фуснотама (што олакшава читање и не оптерећује текст а читаоцу пружа додатан увид у обиље података, али и различита тумачења одређеног феномена или догађаја).

Његова одмереност и оклевање у формулисању категоричких закључака се и овде огледа у запитаности, што ћемо накнадно илустровати на примеру Бекташија у Албанији.

¹³⁷ Ibid, p.1.

Исламу у Југославији је (очекивано) посвећен највећи део монографије (стр. 254-366), што је одговарало бројности југословенске муслиманске заједнице али и обиму доступне грађе.

Закључак је маркантан из више разлога; својом сажетошћу на први поглед изненађује, јер на једној страници приказује историјат одржања исламских заједница у Југоисточној Европи кроз три сценарија (опадање, нестајање и препород), при чему констатује два нестанка („природним путем“ у Мађарској и присилно у Албанији), три случаја опадања под локалним режимима (у Румунији, Грчкој и Бугарској) и један случај изненађујућег препорода (у Југославији, али поменути феномен треба пажљиво посматрати, јер не важи у свим деловима Југославије и не може се применити на све муслиманске заједнице које у њој живе).¹³⁸

2.2. Муслиманска штампа

Наша иницијална замисао је била да у раду поставимо јасне демаркационе линије између различитих области „периферног ислама“, тачније да „омеђимо“ и одвојено прикажемо области као што су исламски суфизам, магија, муслиманска периодика итд. Супротно нашим очекивањима, показало се да су поменуте области органски повезане до те мере да их није лако раздвојити ни у радовима Александра Поповића. Ми ћемо се држати утврђеног плана у циљу прегледности и јасне структуре, при чему ћемо покушати да сместимо сваку групу радова у одговарајући оквир, али мислимо да је важно напоменути да су оквири у неким случајевима „флуиднији“ од очекиваног.

Истраживање локалне муслиманске штампе представља веома важну етапу у раду Александра Поповића, јер у неким случајевима представља главни извор информација; опште запажање је да је Поповић, захваљујући будном праћењу муслиманске периодике и релевантних публикација, успео да нам пружи релативно садржајну слику муслиманске штампе и њених улога у изабраном историјском и географском оквиру. Међутим, она за аутора игра дубинску улогу драгоцене (мање или више сирове) грађе из чијих се редова (или између њих) може сазнати много о животу муслиманских заједница у југоисточној Европи. Веровао је да има посебну вредност за објективно сагледавање и анализу феномена балканског ислама, јер је „извор из прве руке“ и верни одраз стварности, која је касније могла бити искривљена и фалсификована. На основу свега претходно наведеног, јасно је у којој је мери аутор био заокупљен трагању за истином и изналажењу грађе која не одражава „локал-патриотизме“ владајућег режима „безбожне државе“¹³⁹ који су му били посебно мрски, што је отворено исказивао у својим текстовима. Муслиманска штампа била је и веома погодно средство на путу истраживања тариката и уопште, историје и трансформација муслиманских заједница, па је код Поповића треба схватати двоструко, као циљ и као средство. Сматрамо да је ово област у којој се читава ауторова практичност и прагматизам, јер се јасно назире

¹³⁸ Ibid, p.366.

¹³⁹ Синтагма „безбожна држава“ се у овом облику неретко употребљава у: А. Поповић, *Југословенски муслимани (1945-1989) : посредници и метафоре*, Акваријус (Библиотека „Мистерије политике“), Београд 1990.

епистемолошке „нити“ које „увезују“ добар део његовог доприноса из домена балканског ислама.

Што се тиче терминологије, одлучили смо се за „муслиманску“ штампу, дословно пратећи аутора (*la presse musulmane*). Међу бројним научним доприносима посвећеним муслиманској штампи на турском и балканским језицима који се уписују у различите временске оквире, издваја се капитални пројекат у сарадњи са Натали Клејер и Тијеријем Зарконом, зборник *Presse turque et presse de Turquie*,¹⁴⁰ који обједињује радове многих стручњака за ислам (Исмаил Ерен, Орхан Кологлу, Бернар Лори, Дарко Танасковић, Јасна Шамић...) и обухвата велики број чланака повећан муслиманској штампи у одређеним националним државама, при чему је највећи простор посвећен Балкану.

Будући да се нећемо задржавати на сваком појединачном ауторовом чланку, изабрали смо да дамо приказ једног индикативног чланка о муслиманској штампи у Босни и Херцеговини од 1878. до 1918. године (*La presse musulmane de Bosnie-Herzégovine de 1878 à 1918*)¹⁴¹ и да на том примеру прикажемо Поповићев приступ.

Као и обично, аутор се у уводу осврће на период који претходи оном који у чланку обрађује, те у уводу даје кратки осврт на историју различитих територија у саставу Босне и Херцеговине које су освојиле Османлије у 15. и 16. веку, тачније између 1463. и 1592. године. Биле су у саставу Османског царства до 1878. године, по одредбама Берлинског конгреса, а затим окупиране од стране Аустроугарске, која је искористила Младотурску револуцију и извршила анексију Босне и Херцеговине 5. октобра 1908. Нова окупација ће трајати 40 година (у новембру 1918. на крају Првог светског рата, Босна и Херцеговина прогласити присаједињење новој југословенској држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца). Аутор наводи да број муслимана у Босни и Херцеговини у периоду између 1878-1918. осцилира између 450 000 и 620 000 душа (користи званичне податке из аустроугарског пописа за године 1879, 1885, 1895 и 1910. а као извор наводи Балкански ислам).¹⁴²

Кроз констатацију да се муслиманска штампа (дневне новине, периодика и годишњаци) касно појавила на овим просторима, тек од 1866. године, такорећи на заласку османске владавине, аутор упућује читаоца на свој чланак *A propos de la presse musulmane balkanique des origines à 1918*, који се бави почецима османске штампе на Балкану. Овакав приступ је иначе својствен Поповићу, јер се у чланцима мањег обима трудио да анализира и дескриптивно опише временске фазе, а да ти чланци имају логичан редослед тако да се могу пратити и хронолошки се надовезивати.

¹⁴⁰ N. Clayer, A. Popovic, T. Zarcone (éd.), *Presse turque et presse de Turquie* (coll. Varia Turcica, vol. XXIII). Istanbul-Paris, éditions ISIS, 1992. IV + 366 p.

¹⁴¹ A. Popovic, *La presse musulmane de Bosnie-Herzégovine de 1878 à 1918* (3e Rencontre franco-allemande sur la presse au Proche et Moyen-Orient, XIXe-XXe siècles, « Querelles privées et Contestations publiques. Le rôle de la presse dans la formation de l'opinion publique au Proche-Orient », Aix-en-Provence, 2-4/ VU/ 1996), pp. 221-232

¹⁴² A. Popovic, *L'Islam balkanique : les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin-Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, (Balkanologische Veröffentlichungen XI), 1986. p.271.

Поповића интересује статистика и заступљеност периодике током османске владавине (на први поглед су једнако заступљене јер су у датом периоду постојале четири муслиманске и четири немуслиманске новине). Аутор, међутим, уочава да је једнакост варљива; једина немуслиманска периодика која је имала дозволу за штампу у Босни и Херцеговини током османске епохе је недељник *Босански Вјестник* писан ћирилицом из Сарајева, јер су друга два листа штампана „у иностранству“, *Босански Пријатељ* у Загребу и Сиску, и *Стршљен-Обад* у Ђаковици, а четврти, са насловом *Бисмилах* из Понијева недалеко од Сарајева, је сатирични лист кога је уређивао односно писао руком католички свештеник, и готово да није ни излазио.¹⁴³

Аутор у следећем параграфу наводи муслиманску штампу и њихов тираж, који је показатељ падикалних промена за муслимане у Босни и Херцеговини након 1878. (са 29 муслиманска листа у периоду између 1878. и 1918. године, муслиманска штампа представља само 14% укупне активности у односу на 172 немуслиманска листа). Поповић на овај начин показује како штампа верно одражава „небројене тешкоће“ које су задесиле све слојеве друштва муслиманске вероисповести, тешке трансформације које је одједном наметнула провала „европске модерности“ (при чему упућује на дела *Islam balkanique, Les derviches balkaniques hier et aujourd'hui, Les musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane. Histoire et politique, Cultures musulmanes balkaniques...*). Такође, аутор нам скреће пажњу да свако историјско истраживање овог раздобља незаобилазно води у политику и мање или више познате политичке проблеме који су фалсификовани званичном пропагандом из различитих раздобља од стране некомпетентних бораца са различитих фронтова који имају огромну моћ на медијском терену.¹⁴⁴ Притом можемо јасније да сагледамо разлоге због чега један део Поповићевог опуса има изразит политиколошки карактер, а иза дихотомије и односа компетенција – моћ, који је обрнуто сразмеран, боље разумемо Поповићев ангажовани став и избор науке као (јединог) сигурног пута за обрачун.

Аутор подсећа да становништво Босне и Херцеговине није било у том раздобљу мултиетничко већ мултиконфесионално, и да су различите групе живеле у одвојеним верским заједницама; тек од 1878. године је почело стидљиво и полагаано отварање једних према другима. Издвајају се два главна свеprisутна феномена о којима сведочи штампа:

- први је везан за аустроугарску окупацију и напоре да се на најбољи начин послужи постојећим антагонизмима између три народа да би се наметнула као колонизаторска сила.
- други је непостојање „етничке“ или „националне“ одреднице за муслимане у Босни и Херцеговини, од којих се један део изјашњавао као Срби муслиманске вероисповести, други као Хрвати муслиманске вероисповести а већина само као муслимани и тиме остајали национално неодређени

¹⁴³ A. Popovic, *La presse musulmane de Bosnie-Herzégovine de 1878 à 1918* (3e Rencontre franco-allemande sur la presse au Proche et Moyen-Orient, XIXe-XXe siècles, « Querelles privées et Contestations publiques. Le rôle de la presse dans la formation de l'opinion publique au Proche-Orient », Aix-en-Provence, 2-4/ VU/ 1996), pp. 222.

¹⁴⁴ Ibid, p. 223.

Два друга феномена, која по ауторовом мишљењу завређују додатну анализу, тичу се избора језика (српски, хрватски, турски) и писма (ћирилично, латинично, арапско) коришћених у муслиманској штампи Босне и Херцеговине, посебно када се има у виду чињеница да је, према подацима из аустроугарског пописа из 1910. године, од 612 137 муслимана у Босни и Херцеговини само 2289 познавало (говорило или читало?) турски језик, а 448 арапски.

За крај представља класификацију 29 муслиманских листа који су објављивани у Босни и Херцеговини између 1878. и 1918. године. Дели их у шест категорија (које се могу даље делити на субкатеорије):

- 1) Годишњаци
- 2) Периодика коју су уређивали ђаци
- 3) Књижевна периодика (књижевне ревије) које су имале едукативни карактер
- 4) Периодика изразито верског карактера (глас уleme); обично користи алхамијадо, па је стога имала ограничен број читалаца
- 5) Периодика у служби муслиманске аристократије, земљопоседника и њихових интереса
- 6) Политички журнало – најбројнији (укупно 11); могу се поделити на две групе:
 - они које су издавале аустроугарске власти (потпуно у служби Аустроугарске политике и интереса)
 - листови различитих локалних муслиманских политичких партија разних оријентација – аутор упућује на чланак *La creation des premiers partis politiques musulmans*

Поповић не занемарује политичку оријентацију коју предочава читаоцу (на пример, пише да је лист *Гајрет*, објављиван у Сарајеву, због своје просрпске оријентације забрањен од стране аустроугарских власти 1914. године). Генерално, политичкој штампи посвећује додатну пажњу наводећи њихове почетке *ex nihilo*, проналажење „клијентеле“ и позиционирање на локалном нивоу као и у односу на три ентитета изван припадајуће заједнице. Разобличава режимску штампу Б. Калаја, коју сматра „испирањем мозга“ која уз помоћ мита о тренутној исламизацији богумила након османског освајања, промовише идеју босанске нације и босанског језика.¹⁴⁵

На наведеним примерима, преко локалне муслиманске периодике, можемо сведочити формирању јавног мњења, и добити додатне увиде у догађаје тог времена. Аутор локалној штампи присписује изузетан значај, јер је види као весник ренесансе и модерности, (иако

¹⁴⁵ Ibid, p. 228.

закаснеле). Сматра да је модерност муслиманске заједнице у Босни и Херцеговини током поменутих четрдесет година била на вишем нивоу у односу на остале муслиманске заједнице на Балкану захваљујући муслиманској штампи и размени идеја коју је омогућила. На самом крају даје листу муслиманске периодике од 1878. до 1918. за Босну и Херцеговину уз превод имена листа на француски, годину и место издања, језик и писмо, број објављених издања и друге најважније одреднице.

2.3. Суфизам – општи преглед

Исламска духовност и њене манифестације представљају поље истраживања ком је Александар Поповић дао немерљив допринос. Сама чињеница да је Поповић овај домен сматрао „својим тереном“¹⁴⁶ довољно говори о важности коју му је поклањао. Пун замах у бављењу исламском мистиком се код Поповића уписује у осамдесете и почетак деведесетих година прошлог века, у време када су дервишки редови, по ауторовом мишљењу, били „у моди“, и када је петнаестак или више истраживача радило на различитим аспектима муслиманских мистичних редова „у овим крајевима“, што је резултирало подацима који могу бити делом контрадикторни, али сигурно и комплементарни.¹⁴⁷

Поповићево ангажовање је на пољу исламске мистике ишло у најмање два смера: с једне стране, анимирао је читаву серију научних пројеката и конференција посвећених дељењу нових сазнајних компоненти и синтези знања, након чега се плански фокусирао на специфичне дервишке редове; с друге стране, скупљао је грађу на терену и неуморно објављивао резултате до којих је долазио.

Прва серија конференција „општег типа“ одржана на тему мистичких редова у исламу у глобалном смислу одржана је у Паризу 1982. године и резултирала је зборником *Les ordres mystiques dans l'islam. Cheminements et situation actuelle*, објављеном 1986.¹⁴⁸ Ми смо користили примерак поменутог зборника у преводу Османа Турера (Osman Türer) на турски језик (*İslam Dünyasında Tarikatlar, Gelişmeleri ve Aktüel Durumları*).¹⁴⁹

Зборник који је, заједно са Александром Поповићем, за штампу припремио Жил Вајнстајн, састоји се од петнаест чланака и броји укупно тринаест контрибутора (нека од имена су Поповићеви чести сарадници или пријатељи, као што су Александар Бенингсен, Марк Габорио, Никол Гранден, Шантал Лемерсје Келкеже, Дарко Танасковић...). Садржи увод и покушај синтезе (уместо закључка) Жила Вајнстајна. За нас је из више разлога био

¹⁴⁶ A. Popović, *Balkanski derviši : I. Rifaije = Derwische und Rifaije auf dem Balkan*. Zbornik za orijentalne studije, br. 1(1992), Beograd, 1992, str. 155.

¹⁴⁷ Ibid p. 155.

¹⁴⁸ A. Popovic, G. Veinstein . *Les ordres mystiques dans l'islam. Cheminements et situation actuelle*, Paris, EHESS, 1986;

¹⁴⁹ A. Popovic, G. Veinstein , *İslam Dünyasında Tarikatlar, Gelişmeleri ve Aktüel Durumları*, prevod Prof. Dr Osman Türer, Sûf Yayınları, Istanbul, 2004.

драгоцен предговор преводиоца Османа Турера, иначе професора на Факултету за исламске науке у Ерзуруму, који је, по свему судећи, Поповића лично познавао.

Предговор је концизан, писан јасним и приступачним језиком и веома информативан за просечног турског читаоца који се упознаје са тематиком дела. Турер даје контекст и наводи да се ово дело састоји од 14 саопштења са међународног научног скупа одржаног у Паризу 1982. године, и да, са изузетком Ирана и Марока, у географском смислу обухвата мистичке редове у целокупном исламском свету.¹⁵⁰ Биланс који се изводи је: различити стручњаци за ислам и суфизам – различити приступи, али је тема заједнички именована која их спаја. Други део наслова (*Cheminements et situation actuelle*) показује тежњу уредника и учесника конференције ка сагледавању тренутне ситуације мистичких исламских редова и њиховог развоја у току времена у централној Азији, Кавказу, јужној Азији, на Далеком и Средњем истоку, у Турској, на Балкану и у различитим афричким регијама.

Аутори такође настоје да расветле блиску прошлост тариката, да одговоре на питања када и како су се одређени дервишки редови настанили у датим регијама, да сагледају њихове односе са политичким ауторитетима, њихове бројне улоге и утицај на друштво, посебно у регијама које су биле колонизоване или окупиране...

Турер закључује да, када се дело прочита од почетка до краја, оно и данас¹⁵¹ сведочи да дервишки редови настављају да буду један од најзначајнијих фактора који врше утицај на исламски свет и муслиманска друштва на верском, друштвеном, културном, економском и политичком плану, као и у прошлости. Преводилац уводи један веома занимљив „знак питања“, и занима се за узроке заинтересованости западњака за ову тему, а значајан је и због два запажања са којима смо у потпуности сагласни – да се ради о садржајном и актуелном делу, упркос временској дистанци.¹⁵²

Што се тиче структуре и садржаја, напоменимо да се Поповићев и Танасковићев допринос односе на тарикате у југоисточној Европи, односно у Југославији, у постосманском периоду. Поповић у свом обимном саопштењу *Osmanlı Sonrası Dönemde Güney-Doğu Avrupa'daki Müslüman Tarikatlar* прати себи својствен план излагања (навођење потешкоћа при истраживању, увођење слушаоца/читаоца у проблематику кроз кратак осврт на османски период, излагање о савременој ситуацији у глобалном смислу, и на крају, сужавање фокуса на специфичне дервишке редове и њихову распрострањеност у државама југоисточне Европе : Ахмедије, Бекташије, у чијем случају наводи и хронолошке поделе, Кадирије, Халветије, Меламије, Мевлевије, Накшибендије, Рифаије, Садике, Шазилије, Синаније и Тицаније, уз кратки закључак о тренутној ситуацији).

Плодна сарадња Поповића и Вајнстајна резултирала је још једним изузетним делом на тему мистицизма у исламу, под називом *Путеву (који воде до) Алаха (Les voies d'Allah. Les ordres mystiques*

¹⁵⁰ Idem, p. 7.

¹⁵¹ Предговор је писан 2004. године.

¹⁵² A. Popović, G. Veinstein, *İslam Dünyasında Tarikatlar, Gelişmeleri ve Aktüel Durumları*, prevod Prof. Dr Osman Türer, Sûf Yayınları, İstanbul, 2004, p. 10

dans le monde musulman des origines à aujourd'hui).¹⁵³ Ово дело у духу синтезе се обично сматра наставком првог зборника, односно његовом комплетнијом, допуњеном верзијом, заједно са студијом *Le culte des saints dans le monde musulman (Култ светаца у муслиманском свету)*,¹⁵⁴ која се појавила у приближно исто време. Нажалост, ни студија индикативног наслова *Путеви (који воде до) Алаха* није доступна на нашем језику; на турски језик је преведена давне 1996. године под насловом *Allah'a Giden Yollar*, а на шпански (*Las sendas de Allah. Las cofradias musulmanas desde sus origines hasta la actualidad*) 1997. године.¹⁵⁵

Следеће серије конференција су биле посвећене посебним мистичким редовима. Прва „специјализована“ конференција одржана је у Севру 1985. године и бавила се накшибендијским редом. Поповић је у сарадњи са Марком Габориоом и Тијеријем Зарконом припремио за штампу обиман зборник *Naqshbandis. Cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman* објављен 1990. године у едицији Isis у Истанбулу.¹⁵⁶

Бекташијама је такође посвећен посебан скуп у Стразбуру 1986. године, а девет година касниле је објављен зборник *Bektachiyya. Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektash*,¹⁵⁷ чији су уредници још једном били Поповић и Вајнстајн.

Последња конференција у низу, под руководством Александра Поповића, Натали Клејер и Тијерија Заркона, била је посвећена Меламијама и Бајрамијама, мистичким редовима који се сматрају хетеродоксним. Одржана је 1987. у Истанбулу, а публикација *Melâmis-Bayrâmis. Études sur trois mouvements mystiques musulmans* је уследила тек 1998. године.¹⁵⁸

Зборник је подељен у хронолошком погледу на три велика дела: први прати Меламије у периоду од 9. до 15. века, други се бави Бајрамијама од 15. до 19. века, и трећи део, за нас најважнији јер се Поповићев допринос сврстава у његове оквири, тиче се периода Seyyid Muhammed Nuru'l- Arabî'ja. Поповићево излагање представља допринос на тему Меламија на Балкану у периоду од 19. века до краја 20. века.

¹⁵³ A. Popovic, G. Veinstein. *Les voies d'Allah. Les ordres mystiques dans le monde musulman des origines à aujourd'hui*, Paris, Fayard, 1996.

¹⁵⁴ H. Chambert-Loir, C. Guillot, éd., *Le culte des saints dans le monde musulman*, Paris, École Française d'Extrême-Orient, 1995.

¹⁵⁵ A. Popovic, G. Veinstein. *Las sendas de Allah. Las cofradias musulmanas desde sus origines hasta la actualidad*, Barcelona, Edicions Bellaterra, 1997.

¹⁵⁶ A. Popovic, M. Gaborieau, T. Zarcone, *Naqshbandis. Cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman*, Istanbul-Paris, Institut Français d'Études Anatoliennes, Isis, 1990.

¹⁵⁷ A. Popovic, G. Veinstein, *Bektachiyya. Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektash*, Istanbul, Isis, 1995.

¹⁵⁸ A. Popovic, N. Clayer, T. Zarcone, *Melâmis-Bayrâmis. Études sur trois mouvements mystiques musulmans*, Isis, Istanbul, 1998

Поповић је издао још једну самосталну студију о дервишком реду Рифаија (*Un ordre de derviches en terre d'Europe: La Rifaiyya*),¹⁵⁹ која се срећом појавила на српском језику, уз још један прилог о Кадиријама на Косову. Обе референце су нашле своје место у *Селективној библиографији радова о тесаввуфу, тарикатима и текијама* Мубере Бавчић, подухватом који је подстакао научни скуп „Мјесто и улога дервишких редова у Босни и Херцеговини“ одржан у децембру 2007. поводом обележавања 800 година од рођења Целалудина Румија.¹⁶⁰ Тада је започет рад на библиографији радова о тасаввуфу, тарикатима и текијама у Босни и Херцеговини и земљама у окружењу; међутим, пошто библиографија обухвата „радове на босанском, хрватском и српском“, израђена је по принципу *de visu* (непосредан увид у публикације) и будући да је као полазиште коришћена *Библиографија радова о тесаввуфу, тарикатима и текијама објављених на нашем језику*, коју је хафиз Махмуд Траљић објавио у часопису *Исламска мисао* VII/1985, бр. 80, стр. 22-29,¹⁶¹ нисмо се ни могли надати да ћемо у њој наћи више од два Поповићева прилога о дервишким редовима на нашем језику.

Поменута библиографија Мубере Бавчић садржи 1192 библиографске јединице, попис публикација и објашњење скраћеница, индекс аутора, индекс преводилаца; отворена је допуњавање, тим пре што влада велико интересовање за ову тематику. Једна од референци односи се на прилог Натали Клејер:

CLAJER, Natalija Derviši i kompjuteri. –
Islamska misao,
XI/1989, br. 129, str. 22-25

И поред ситних неправилности попут грешке у презимену ауторке, ова библиографија је значајно полазиште за изучавање тематике исламског мистицизма на нашим просторима, а за нас вишеструко релевантна јер нам показује у којој мери су Поповићева дела позната.

У погледу историјата исламског мистицизма, треба подсетити да је у Турској 1925. забрањен рад текија, а у СФРЈ 1952. године, али се деловање дервишких редова одржало на Косову и Метохији, у Македонији и у Босни и Херцеговини. Љиљана Чолић, чија је докторска дисертација посвећена оријенталистичком делу Глише Елезовића, пионира у изучавању дервишких редова на балканским просторима, дала је одличан сажет преглед ситуације на пољу изучавања дервишких редова од својих зачетака и осврнула се на ауторе који су допринели ширењу знања у тој области, оцењујући досадашње резултате. Чолић у уводу издваја 1982. годину када исламски мистицизам постаје предмет опсежног интердисциплинарног проучавања на међународном плану, од времена када је на научном скупу у Паризу инаугурисан пројекат *Мистички редови у исламу (Les ordres mystiques dans l'Islam)*.¹⁶² Вредно је поменути да је ауторка монографије допринела упознавању наших оријенталиста са именом и делом Александра Поповића на тако важном пољу какво је изучавање дервишких редова, али и да је, поред Глише Елезовића, поменула сва важна

¹⁵⁹ A. Popović, *Un ordre de derviches en terre d'Europe: La Rifaiyya*, L'Age d'Homme, Paris 1993.

¹⁶⁰ M. Bavić, *Selektivna bibliografija radova o tesavvufu, tarikatima i tekijama*, u: Мјесто и улога дервишких редова у Босни и Херцеговини. Зборник радова поводом обилježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija, Sarajevo, 2011, 479-567

¹⁶¹ Idem, p. 479.

¹⁶² Љ. Чолић, *Дервишки редови муслимански. Текије у Скопљу*, Београд, Филолошки факултет, 1995, стр. 8

имена аутора на које се и Поповић позивао у својим прилозима (Х. Калеси, Г. Паликрушева, Д. Гацанова, Ц. Њехајић), или са којима је блиско сарађивао (Д. Танасковић).

Још једно капитално Поповићево дело на тему балканског суфизма је *Les Derviches balkaniques hier et aujourd'hui*.¹⁶³ Обједињује Поповићеве доприносе о балканским дервишким редовима пре пада Берлинског зида, и даје нам увиде у различите „фасете“ Поповићевог живог занимања за овај феномен, од којих се једна тиче улоге и суштинске повезаности дервиша са историјом заједнице чији део чине. Добијамо увид у његове почетке систематичног проучавања исламске мистике које Поповић трасира до априла 1974. године, и у његово суверено владање доступним подацима и познавање ситуације и домета истраживања на различитим теренима, пре свега у Француској. Поред тога, сазнајемо да је 1982. године, те кључне године за почетак систематичног тимског истраживања исламске мистике, при CNRS-у оформљена посебна истраживачка група која је у време објављивања бројала шеснаест чланова, која је, између осталог, организовала конференције.¹⁶⁴ Ова студија представља идеалну почетну тачку за разумевање историјата и проблематике исламске мистике, као и динамике научног и истраживачког напретка у том смеру.

2.3.1. Бекташије

Ред бекташија с правом заузима веома истакнуто место у Поповићевом „дервишком“ опусу. Поменимо да, осим зборника посвећеном Бекташијама, Поповић сагледава њихово место и улогу у односу на друге муслиманске заједнице у посебним чланцима. Неки од чланака који се баве различитим аспектима реда бекташија су:

- *La Bektachiyya*, in A. Popovic et G. Veinstein (sous la direction de), *Les voies d'Allah. Les ordres mystiques dans le monde musulman des origines à aujourd'hui*, Paris, Fayard, 1996, p. 468-474.
- *Bektachisme et nationalisme albanais*, in A. Popovic et G. Veinstein (éds.), *Bektachiyya. Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, Istanbul, Isis, 1995, p. 277-308.“
- *Les statuts de la communauté musulmane albanaise (Sunnites et Bektachis) de 1945*, *Journal asiatique*, CCLXV, 3-4, 1977, pp. 273-306.
- *À propos des statuts des Bektachis d'Albanie*, A. Popovic ve G. Veinstein (der.), *Bektachiyya. Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, İstanbul: Isis, 1995, s. 309-339

¹⁶³ A. Popovic, *Les derviches balkaniques hier et aujourd'hui*, Istanbul, Isis, 1994.

¹⁶⁴ Idem, str. 7.

Последњи наведени чланци су нам посебно привукли пажњу; први је настао у сарадњи са Одиле Данијел (Odile Daniel-Travaillard), преводиоцу и професорки албанског језика и цивилизације на INALCO-у, и представља својеврсну синтезу сазнања о различитим конгресима Бекташија и њиховим статутима у Албанији. Кроз оригинални текст на албанском језику из *Gazeta Zyrtare* из 22.12.1945. Поповић нам представља одраз ситуације у којој се налази исламска заједница у Албанији на заласку 2. светског рата и покушај прилагођавања тренутној ситуацији. Износи констатацију да је изненађујуће мало материјала доступно о историји муслимана у Албанији у постосманском периоду (1912-1967). Више фактора су томе допринели, при чему издваја незаинтересованост страних исламолога за скорашњу историју периферних исламских заједница, недостатак локалних оријенталиста исламолога, чињеницу да савремени албански историчари не показују довољно интересовања за тако комплексна и суптилна питања.

Чланак се састоји од два званична текста, Статута сунитске заједнице у Албанији, састављеног од 62 члана, разрађеног на 3. Конгресу Сунитске албанске верске заједнице у Тирани у мају 1945; и Статута заједнице Бекташија разрађеног на 4. Генералном Конгресу Бекташија у Албанији у Тирани 5. маја 1945. Аутор нам даје увид у оригинални албански текст са преводом на француски и белешкама, сугестијама и допунама у вези са преводом, као и објашњењима термина карактеристичних за заједницу бекташија (ашуре, тац, теслим, муџерд итд.) Одломак из поменутог чланка је такође објављен као анекс у синтези *Ислам на Балкану*.

Занимљиво је пратити развојни пут сазнања на ову тему, у овом чланку аутор не зна ништа о 3. Конгресу Бекташија у Албанији. Тон излагања је непосредан; Поповић не приступа анализи ни додатним коментарима јер сматра да би то било преурањено. Будући да не располаже текстом других статута или пропратном документацијом, унапред захваљујући онима који би могли допринети у том смислу и послати му текстове.

На самом почетку другог чланка, Поповић подвлачи да се ради о статуту Бекташија у Албанији а не албанских Бекташија којих има и у Турској, Грчкој, Бугарској и Румунији, у Југославији, у Египту и другде на Блиском истоку, као и у САД.¹⁶⁵ У фуснотама бележи да није било посебних публикација о албанским Бекташијама у Турској а постојеће публикације на турском језику о Бекташијама не праве разлику између њиховог порекла (да ли су турског, албанског порекла итд.) Упућује на дела Ф. Де Жонга, тада у штампи, о Бекташијама у Грчкој, Бугарској и Румунији, а у међувремену упућује на свој чланак *Les ordres mystiques musulmans du Sud-Est européen dans la période post-ottomane*.¹⁶⁶

За сваку од држава даје референце и доступне изворе, тако за Египат наводи чланке М. Фуата Кеприлија, Ахмада Сири, Ф. Де Жонга, а о Бекташијама у Сједињеним Државама чланке Џ. Халација и Бабе Реџебија, доступних на албанском језику.

¹⁶⁵ *À propos des statuts des Bektachis d'Albanie*, A. Popovic ve G. Veinstein (der.), *Bektachiyya. Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, İstanbul: Isis, 1995, p. 309.

¹⁶⁶ *Les ordres mystiques musulmans du Sud-Est européen dans la période post-ottomane* in A. Popovic et G. Veinstein, eds., *Les ordres mystiques dans l'Islam. Cheminements et situation actuelle*, Paris, Editions de l'EHSS, 1985, pp. 66-67

С временске дистанце од 10 година, захваљује се покојном немачком колеги Бернхард Тенесу (Bernhard Tönnies) који је радио на Југоисточном институту у Минхену (Südost Institut) и који му је послао Статуте различитих верских заједница у Албанији, укључујући Бекташије из 1950. године, тако да овај чланак може бити схваћен као логични след и допуна у хронолошком и сазнајном смислу претходном чланку.

Поповић издваја специфичност овог дервишког реда у односу на остале: од свих Бекташија на свету, укључујући све епохе, једино Бекташије у Албанији имају званичну заједницу са Конгресима и статутима. Набраја место и време одржавања Конгреса (од 3. Конгреса располаже са више материјала и долази до прецизнијих закључака) и можемо да закључимо да је се ослања на *Gazeta Zyrtare* из Тиране за статуте из 1945. године.

Ф. Де Жонг (F. De Jong) је објавио радове који покривају један део периода пре 1945. године, а Поповић је дао преглед Статута из 1945. године који су елаборирани током 4. Конгреса и које је објавио 1977. Овај чланак третира период после 1945. године, најпре статуте разрађене током 5. Конгреса 1950. и даје компаративни преглед статута из 1945. и 1950. године.

Кључни део чланка чине запажања и поређења у форми и садржају између статута из 1950. и 1945. године са оригиналним текстом на албанском Статута бекташијске заједнице у Албанији, одобреном Декретом бр. 1066 из 4.5.1950. године из *Gazete Zyrtare*, и преводом Одил Данијел; Поповић указује на неке значајне разлике у правопису, упркос малом временски размаку. Такође, анализира мотиве за двоструко већи број чланака у статуту из 1950. године, и посебно скреће пажњу на 7. поглавље у којој запажа израженију „бирокупацију“ и могући комунистички утицај на заставу Бекташија (црвена позадина са петокраком на десној страни као додатним симболом, поред уобичајених стихова из Курана, теслима и таџа).¹⁶⁷

Члан 59 из 7. поглавља оцењује као најзанимљивији за оне које интересује проучавање мистичких редова у исламу – *Заједница Бекташија у Албанији ће широм отворених руку примити под своје окриље припаднике других верских братстава као што су Халветије, Рифаије и др. Уколико они то буду желели.*¹⁶⁸ Из ове реченице Поповић изводи 2 могућности – или Бекташије, користећи тешку ситуацију у којој се поменуте заједнице налазе у односу са албанским властима, траже начин да их придобију или, Бекташије, у току са све већим тешкоћама с којим се суочавају поменута братства, покушавају да понуде помоћ на једини могући начин у том тренутку (хипотеза у коју Поповић више верује). Узалудан напор, Поповић закључује, јер ће и једни и други бити укинута од стране власти петнаестак година касније.¹⁶⁹

¹⁶⁷ *À propos des statuts des Bektachis d'Albanie*, A. Popovic ve G. Veinstein (der.), *Bektachiyya. Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, İstanbul: Isis, 1995, p. 311.

¹⁶⁸ *Ibid*, p. 313.

¹⁶⁹ *Ibid*, p. 313.

2.3.2. Рифаије

Међу Поповићевим делима о исламском мистицизму доступним на српском језику се издвајају две публикације, студија о дервишком реду Рифаија и чланак о Кадиријама у Косовској Митровици.¹⁷⁰ Интересантна појава је да се студија о Рифаијама појавила прво на српском језику, 1992. године у Београду, а да је тек следеће године објављена у Лозани.¹⁷¹

Поред уобичајеног и препознатљивог ауторовог стила, прегледног плана, јасне структуре и свеобухватне библиографије, једна од особености по којој бисмо ову студију издвојили од осталих је ауторова посвета и дирљиво сведочење о Душану Тасићу – Таскету (1931-1986), „врсном познаваоцу византијске културе и уметности који је аутору открио дервише Југославије.“¹⁷²

Као и обично, студији ћемо на плану форме и садржаја приступити дескриптивно и аналитички, при чему ћемо најпре изложити структуру дела а потом укратко приказати његов садржај и значај. Састоји се од увода и три целине од којих је прва посвећена настанку рифаијског реда и његовом ширењу, друга се бави Рифаијама на Балкану (или „европском Југоистоку“, ако искористимо термин који је усвојио аутор из практичних разлога и без претераног одушевљења), закључка и библиографије.

- Увод

Аутор констатује да су муслимански мистички редови „у моди“ неколико година уназад и жели да продере у разлоге због којих влада такво интересовање за поменућу тему и због којих издавачке куће подржавају „изненадно одушевљење“ којима полежу специјалисти као и лаици, људи различитих образовних профила који истраживању такође прилазе с различитим мотивима.¹⁷³ С тим у вези, аутор осећа нужност хитрог деловања у овом домену:

Сада ми се чини да је неопходно и хитно да се вратим на „свој терен“ како бих, што је могуће брже, објавио свеукупну документацију на ову тему којом располажем, а која се

¹⁷⁰ Прва студија: А. Поповић, *Balkanski dervishi : I. Rifaije = Derwische und Rifaiye auf dem Balkan*. Zbornik za orijentalne studije, br. 1(1992), Beograd, 1992.

Друга студија: А. Поповић, *Tipologija održanja jednog mističkog reda u Jugoslaviji: slučaj Kadiriya u Kosovskoj Mitrovici* (s francuskog preveo Tarik Haverić). *Islamska misao*, XIII/1991, br. 146, str. 42-47.

Француски оригинал: А. Поповић: "La Qâdiriyya / Kadiriyye dans les Balkans. Une vue d'ensemble" in Th. Zarccone, E. Işın u. A. Buehler (eds.): "The Qâdiriyya Order", Special Issue of the Journal of the History of Sufism (2000) 167–212.

¹⁷¹ А. Поповић: *Un ordre de derviches en terre d'Europe: la Rifā'iyya*. 159 pp. Lausanne: L'Âge d'Homme, 1993.

¹⁷² Ibid, p. 156.

¹⁷³ Ibid, p. 156.

*односи на Балкан или, шире гледано, на читав европски Југоисток. [...] Чини ми се да је једини пут којим треба ићи, у наредним годинама, објављивање (и што је чешиће могуће) података којима располажемо у нади да ћемо, у релативно скорој будућности, моћи започети припрему правих синтетичких радова који нам сада озбиљно недостају.*¹⁷⁴

Поповић затим изражава намеру да у најскоријој будућности објави десетак белешки и чланака („по један за сваки дервишки ред из одређене области“) у којима би објединио све податке које је до сада сакупио, свестан фрагментарности и потенцијалне „безначајности“ за оне који очекују „синтетичке узлете“. Почиње од рифаијског реда, на који се односио један део његових предавања на Високој школи друштвених наука (EHES) у периоду између новембра 1982. и фебруара 1986. године.

Можда боље него у свим осталим студијама посвећеним суфизму, Поповић овде на најнепосреднији начин изражава идеју да је кључ за успех сарадња, размена, и све оне активности које аутор назива «бројним саучествовањима»¹⁷⁵ која класификује у три категорије:

- Сарадња институција којима аутор припада (Националног центра за научна истраживања – CNRS, затим EHES и Практичне школе високих студија - IV одсек)
- Сарадња разгранате мреже колега и пријатеља из разних земаља који се баве истим или сродним феноменима
- Сарадња мале групе „веома особитих дервиша“ из Београда, успомене са терена које ће аутору остати међу најлепшим успоменама из свог живота

За настанак ове студије, Поповић ставља фокус на последњем - “дервишке турнеје“ (са тројицом пријатеља из детињства који нису оријенталисти, док се четврти који је оријенталиста и арабиста накнадно прикључио) кроз Србију, Македонију, Босну и Херцеговину и Црну Гору од пролећа 1979. до јесени 1985. „обухватајући шездесетак ефективних дана“, што је био „почетак десетак изванредних подухвата“ на Поповићеву замисао и иницијативу. За разлику од свог уобичајеног тона излагања, Поповић нас овде уводи у тему попут приповедача, причајући нам аутобиографску причу која је могла наћи место и међу страницама путописа. Веома сажето, без иједне сувишне речи или патетике, излаже квалитете свог блиског пријатеља у чију част су извели једну последњу заједничку „експедицију“ 1986. године. Након уводног излагања прелази на саму тему и с лакоћом мења тон.¹⁷⁶

Студија се може поделити на три главне целине, при чему аутор у првом делу излаже историјат дервишког реда и говори о настанку рифаијског реда у Месопотамији. Довољно простора посвећује родоначелнику реда, али упозорава да је изузетно тешко са ове временске дистанце доћи до проверених података о човеку за кога се сматра да је рођен 1118. у селу надомак Басре. Додатно упозорава читаоца на уплив хагиографије и „митологије“ и упућује на чланак Маргулиута који класификује могуће изворе чија је

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ Ibid, p. 156.

¹⁷⁶ Ibid, p. 157.

веродостојност дискутабилна или је, у најбољем случају, тешко проверити њихову аутентичност.¹⁷⁷

Друга целина бави се рифаијским ауторима, док се трећа састоји од текстова који се приписују самом ал-Рифаију. Још један извор наводи у форми необјављене тезе Мустафе Тахралија, чију поделу подржава и репродукује у својој студији. Иако се не враћа у период побуне Занца, ипак се географски „враћа“ на терен „централног ислама,“ наводи наслове и библиографију на арапском, и где се могу наћи доступни извори (већина штампана у Истанбулу), али се не прихвата дубинске анализе.¹⁷⁸

Студија о Рифаијама је, осим неприкосновене теме којој је посвећена, најживотнији Поповићев текст међу оним посвећеним дервишким редовима, и помаже нам да боље упознамо аутора, али и сплет животних околности који је утицао на изборе које је правиво.

2.4. Магија и народна веровања

Хронолошки гледано, научно истраживање на тему магије које су практиковале муслиманске заједнице на Балкану и које највећим делом почива на писаним изворима с краја 19. и из 20. века представља почетак краја ауторовог по много чему изузетног животног и научног пута, који је окончан 1. октобра 2014. године. Магија је за Александра Поповића била фасцинантна област због своје универзалности и распрострањености (изучавао је изворе који се не баве искључиво магијском праксом код балканских муслимана, већ и у хришћанским заједницама, код православаца и католика на Балкану, што је резултирало компаративним приступом и констатацијом да је „муслиманска“ магија, поготово на балканским просторима „неупоредиво комплекснија“¹⁷⁹ од „хришћанске“), а и због тога што му је ова област могла дати комплетнији увид у целокупну слику у живот муслимана југоисточне Европе. Додатни разлог можемо тражити у чињеници да је аутор био свестан колико је тема балканске магије и народних веровања слабо истражен терен. По сопственом сведочењу у једном од његових чланака, текст који је у основи Поповићевог занимања за изучавање магије муслимана на Балкану је студија Мухамеда Гарчевића из 1942. године, чију му је фотокопију послао Дарко Танасковићу и коме на томе захваљује.¹⁸⁰

Аутор је и овој области научног истраживања прилазио на сличан начин као и осталим које су га пре тога окупирале; имао је визију дугорочног колективног пројекта са јасним методолошким оквиром и етапама, уз мисију да стави на располагање грађу и резултате

¹⁷⁷ Ibid, p. 158.

¹⁷⁸ Ibid, p. 160-161.

¹⁷⁹ A. Popovic, *Magic among the Balkan populations: convergences and divergences*, *Balkanologie* [En ligne], Vol. VIII, n° 2 | 2004, mis en ligne le 20 janvier 2010, consulté le 18 mars 2024. URL : <http://journals.openedition.org/balkanologie/545> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/balkanologie.545>

¹⁸⁰ A. Popovic, *La magie chez les musulmans des Balkans (II) : l'apport du docteur Stanko Sielski (1891-1958)* dans *Istoci i utoci. Sećanje na Slavoljuba Đinđića. Zbornik radova*, Belgrade, Filološki fakultet, 2009., p. 46

истраживања свима који би за то били заинтересовани. О томе сведочи и следећи цитат који наводимо у енглеском преводу (будући да је до француског оригинала било теже доћи):

*On one hand, it would be necessary to collect sources and documents, scattered data, which exist in great number in the various countries of the area and to gather new material in the field. The results of these collection and research should be gathered in a data base so that this material could be accessible to all those who wish to consult it. On the other hand, it would then be necessary to analyze this information on a theoretical level, and from various points of view : anthropological, sociological, theological, that of sciences of religion, etc., which will be obviously in each case a long, extraordinarily complex and, evidently, very difficult task.*¹⁸¹

Магија на Балкану је сложен феномен чије је истраживање аутор поделио на мање целине са идејом да доследно прати план. Међу његовим публикацијама посвећеним магији јасно се увиђа редослед и прати идејна нит по којој је спроводио истраживање, анализирао грађу и презентовао резултате. Упоредо са истраживањима су текла и предавања и дељење знања са студентима и колегама. У следећем поглављу ћемо детаљније говорити о Поповићевом педагошком раду, па ћемо за сада само кратко напоменути да се преношење знања о балканској магији одвијало захваљујући семинару *Модерна и савремена историја балканских муслимана : магија код балканских муслимана (Histoire moderne et contemporaine des musulmans balkaniques : la magie chez les musulmans balkaniques)* при CNRS-у, у сарадњи са Констаном Хамесом (Constant Hamès).¹⁸² У погледу етапа по којима је напредовало презентовање резултата, публикације ћемо поделити у три основне групе:

- Публикације „општег типа“ које уводе у проблематику и најављују ауторове хипотезе, циљеве, методолошки приступ
- Публикације посвећене ауторима који су у временском распону од краја 19. до краја 20. века дали допринос изучавању магијских пракси на Балкану (фокус на личностима)
- Публикације посвећене магијским праксама на одређеним територијама балканског полуострва (фокус на територијалној целини у географским оквирима)

Цитат који смо раније навели део је закључног дела чланка „општег типа“ под насловом *La magie chez les populations balkaniques : convergences et divergences entre les divers groupes confessionnels*¹⁸³ (*Магија код становника Балкана: сличности и разлике између различитих верских група*) у енглеском преводу.¹⁸⁴ Реч је о чланку компаративног типа који има за циљ да упореди магију коју практикују муслимани и хришћани на територији бивше Југославије, при чему се истражују две категорије магије. Поповић врши поделу на

¹⁸¹ A. Popovic, *Magic among the Balkan populations: convergences and divergences*, *Balkanologie* [En ligne], Vol. VIII, n° 2 | 2004, mis en ligne le 20 janvier 2010, consulté le 18 mars 2024. URL : <http://journals.openedition.org/balkanologie/545> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/balkanologie.545>.

¹⁸² У сарадњи са Констаном Хамесом, Поповић је објавио чланак *Le rituel de la dâ'ira ou le cercle des djinns dans les Balkans musulmans*, *The Journal of the History of Sufism*, 6 (2016), p. 1-46.

¹⁸³ A. Popovic, *La magie chez les populations balkaniques : convergences et divergences entre les divers groupes confessionnels*, *Annals of the Sergiu Al-George Institute of Oriental Studies*, 6-8 (1997-1999) p. 213-218.

¹⁸⁴ A. Popovic, *Magic among the Balkan populations: convergences and divergences*, *Balkanologie* [En ligne], Vol. VIII, n° 2 | 2004, mis en ligne le 20 janvier 2010, consulté le 18 mars 2024. URL : <http://journals.openedition.org/balkanologie/545> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/balkanologie.545>.

„народну магију“ (*la magie non-religieuse*), и магију верског карактера (*la magie religieuse*), на основу извора неколицине аутора које сматра ауторитетима у области балканске магије. Говорећи о „народној магији“, аутор наводи примере („урокљиво око“, употреба талисмана и амајлија итд.), при чему не заобилази употребу белог лука у сврху заштите против „урока“:

*For the ones as for the others, the « evil eye » (as the urok) is supposed to have the capacity to strike men, women, children, but also animals, plants, trees, vineyards, etc., even the most various inanimate objects (workshops, shops, houses,...) and even the work of somebody. Among very many duly recorded and indexed examples, let us quote the case of a woman manufacturing soap whose neighbor suddenly arrives and asks « What are you doing there? ». The woman has to answer, if she wants to protect the fruit of her work: « I plant garlic ». Because garlic is indeed well known, in the field of magic, by its capacity to remove away or push back the evil eye. In support of this, we have long lists, with precise references as for the place and the date where these beliefs were noted.*¹⁸⁵

На основу прегледа примера магијских пракси и веровања која се помињу код локалних аутора (укључујући стране ауторе који су боравили на Балкану и писали на тему магије), Поповић закључује да се сличности или преклапања магијских ритуала различитих верских заједница највише (али не искључиво) уочавају на плану „народне магије“, док разликама сведочимо у домену „верске магије“.¹⁸⁶

Велики значај овог програмског чланка видимо у постепеном увођењу читаоца у феномен магије и веома јасном одређењу аутора према теми и теоријском и методолошком оквиру:

*First, I have to remind the reader that my research on the Balkan magic is undertaken through my own point of view, that of an « orientalist in the old way » who is interested above all in the Muslim world of the Balkans. I consequently try to understand if this one works on this precise level in the same way that the other « Muslim worlds », close or remote. But, at the same time, I try to make comparisons with the magic practiced among non-Muslims of the Balkan Peninsula, and especially among the orthodox and catholic Christians {As well as, obviously, the Jewish populations and the Gypsies of Balkans, if I succeed in finding the necessary documentation}. Second, I must add that we work for the moment above all on the magic among the Muslim populations of the former Yugoslavia, owing to the fact that the existing sources come mainly from these areas. However, we also hope to examine closely, as soon as possible, documents concerning the Muslims of Albania, Bulgaria, Greece and Rumania.*¹⁸⁷

Наш аутор, „оријенталиста старог кова“, осећа потребу да изложи „теорију“, и „систем“ рада, да нас уведе у свет магијских ритуала и оно што бисмо могли назвати магијским инвентаром, преко докумената који се смештају у 19. и 20. век. Према Поповићевом сведочењу, магија се код муслимана ослања на писане трагове и на мноштво пракси и разрађених обреда (*istikhâra, dâ'ira, fa'l, sihr/sihr*) од којих неке потичу из веровања о

¹⁸⁵ A. Popovic, *Magic among the Balkan populations: convergences and divergences*, *Balkanologie* [En ligne], Vol. VIII, n° 2 | 2004, mis en ligne le 20 janvier 2010, consulté le 18 mars 2024. URL : <http://journals.openedition.org/balkanologie/545> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/balkanologie.545>

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Ibid.

нумеричкој вредности бројева и веровању у *џине* (jinn), па се аутор држи писаних извора и не бави се теренским истраживањем, што представља уочљив контраст у односу на истраживачку праксу на тему дервишких редова.

У вези са првом поделом, увешћемо и презентовање резултата истраживања које се одвија на три плана¹⁸⁸:

- У циљу лакшег сагледавања шире слике и анализе свеукупне познате грађе и доступних публикација, аутор се држи презентовања на нивоу националних држава (pays par pays)
- Стална компарација са магијом коју практикују немуслиманске заједнице у датој земљи
- Стална компарација са магијом коју практикују заједнице муслимана у ширем географском смислу, посебно оне које се односе на Османско царство и савремену Турску

Слично као и у случају студије „Балкански ислам“, аутор посебну пажњу посвећује простору бивше Југославије због обима доступног материјала и богатства извора у односу на друге државе Балкана.¹⁸⁹Читаоцу који је неупућен у Поповићев рад о магији препоручили бисмо да крене од прилога „општег карактера“, од два најсадржајнија чланка из перспективе сагледавања ауторовог приступа теми.

Аутор је планирао да спроведе посебну анализу радова за сваку од две главне зоне насељене муслиманским заједницама у бившој Југославији: њен западни део – Босна и Херцеговина, и источни део – Косово и Метохија, Црна Гора и Македонија. За сваку област је предвидео поделу на четири главне историјске фазе које се уписују између стварања националне државе 1918. године и актуелног периода (1918-1941, 1941-1945, 1945-1991, и 1992-2008). Захваљујући временској и регионалној подели, надао се да ће постићи бољи увид у важне факторе који из политичких, верских или идеолошких разлога до тада нису могли бити јасно сагледани.¹⁹⁰Чланак се бави периодом аустроугарске управе Босном и Херцеговином (1878-1918), али као и обично, аутор смешта излагање у ширу историјску перспективу и подсећа на место и значај магије у Босни и Херцеговини током османске доминације, пре доласка Аустроугара. Поменути текст нам је важан и због увођења једне додатне поделе на „типове“ магијских деловања (онако како их је Поповић уочио код аутора на које се позива) :

Afin de pouvoir analyser plus facilement ces très nombreuses pages, j'utiliserai ici quatre rubriques, qui correspondent aux quatre principaux thèmes abordés par nos auteurs : 1.

¹⁸⁸ A. Popovic, *La magie chez les musulmans des Balkans (II) : l'apport du docteur Stanko Sielski (1891-1958)*, dans *Istoci i utoci. Sećanje na Slavoljuba Đinđića. Zbornik radova*, Belgrade, Filološki fakultet, 2009, p. 45.

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ A. Popovic. *L'Étude de la magie chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine à l'époque de l'occupation austro-hongroise (1878-1918)* In : *Les non-dits du nom. Onomastique et documents en terres d'Islam : Mélanges offerts à Jacqueline Sublet* [en ligne]. Beyrouth : Presses de l'Ifpo, 2013 (généré le 22 mars 2024). Disponible sur Internet : <<http://books.openedition.org/ifpo/5747>>. ISBN : 978-2-35159-519-0. DOI : <https://doi.org/10.4000/books.ifpo.5747>.

*le « mauvais œil » ou urok ; 2. la protection, le diagnostic et la guérison ; 3. la magie amoureuse ou érotique (charmes et sortilèges) ; et enfin, 4. la prévision de l'avenir et la divination.*¹⁹¹

Поповић у иницијалном чланку издваја три локална стручњака у овој области: Мухамеда Гарчевића (година рођења и смрти нису познате, Поповић наводи да је рођен око 1893, и да је умро након 1951. године),¹⁹² Станка Сиелског (1891-1958) и Тихомира Р. Ђорђевића (1868-1944). Сваком од аутора је планирао да посвети посебну публикацију која ће садржати њихову биографију, комплетну библиографију радова о магији и анализу сваког појединачног доприноса. Поповић је за живота само делимично успео да оствари задати план, али је срећом успео да објави вредне прилоге у погледу поменуте тројице аутора:

- *À propos de la magie chez les musulmans des Balkans*, in Bouillier (Véronique), Servan-Schreiber (Catherine), eds., *De l'Arabie à l'Himalaya. Chemins croisés en hommage à Marc Gaborieau*, Paris : Maisonneuve & Larose, 2004
- *La magie chez les musulmans des Balkans (II) : l'apport du docteur Stanko Sielski (1891-1958)*, dans: *Istoci i utoci*. Сећанје на Slavoljuba Ђинђића. Zbornik radova, Belgrade, Filološki fakultet, 2009, p. 45-84.
- *La magie chez les musulmans des Balkans (III) : l'apport de Tihomir R. Djordjević (1868-1944)*, *Balkanologie*, 9/1-2 (décembre 2005), p. 291-308.

Судећи по једној од Поповићевих напомена у чланку *L'Étude de la magie chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine à l'époque de l'occupation austro-hongroise (1878-1918)*, планирао је да објави бар још две публикације овог типа, једну посвећену Глиши Елезовићу и једну Леополду Глику:

*Je compte publier, dès que je pourrais, deux autres études dans cette série portant l'une sur l'œuvre (dans le domaine de la magie) de Gliša Elezović (1879-1960), et l'autre sur l'œuvre de Leopold Glück (1854-1907), dont le nom est écrit parfois sous la forme de « Glik ».*¹⁹³

Осим поменутих, нека од имена аутора на које се позива у својој анализи и синтези радова на пољу магије укључују Луја Талера (Lujo Thaller 1891-1949), Веселина Чајкановића (1881-1946), Јована Ердџановића (1874-1944), Хамдију Крешљаковића (1898-1959), Симу Тројановића (1862-1935), Љубинка Раденковића (1951-). Из приложеног

¹⁹¹ Alexandre Popovic. *L'Étude de la magie chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine à l'époque de l'occupation austro-hongroise (1878-1918)* In : *Les non-dits du nom. Onomastique et documents en terres d'Islam : Mélanges offerts à Jacqueline Sublet* [en ligne]. Beyrouth : Presses de l'Ifpo, 2013 (généré le 22 mars 2024)

¹⁹² A. Popovic, *Magic among the Balkan populations: convergences and divergences*, *Balkanologie* [En ligne], Vol. VIII, n° 2 | 2004, mis en ligne le 20 janvier 2010, consulté le 18 mars 2024. URL : <http://journals.openedition.org/balkanologie/545> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/balkanologie.545>

¹⁹³ A. Popovic. *L'Étude de la magie chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine à l'époque de l'occupation austro-hongroise (1878-1918)* In : *Les non-dits du nom. Onomastique et documents en terres d'Islam : Mélanges offerts à Jacqueline Sublet* [en ligne]. Beyrouth : Presses de l'Ifpo, 2013 (généré le 22 mars 2024). Disponible sur Internet : <http://books.openedition.org/ifpo/5747>. ISBN : 978-2-35159-519-0. DOI : <https://doi.org/10.4000/books.ifpo.5747>. Les non-dits du nom. Onomastique et documents en terres d'Islam - L'Étude de la magie chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine à l'époque de l'occupation austro-hongroise (1878-1918) - Presses de l'Ifpo (openedition.org)

се може закључити да су највећи допринос овој области дали доктори, етнологзи, историчари и фолклористи.

У уводном делу чланка о доприносу доктора Станка Сиелског, Поповић помиње педесетак аутора радова на тему магије на Балкану коју практикују заједнице исламске вероисповести, и оцењује да су њихови радови по вредности неједнаки.¹⁹⁴ Осим поменутих три имена – утемељивача научне етнологије у Србији, Тихомира Ђорђевића, доктора Станка Сиелског и Мухамеда Гарчевића, кога сматра „атипичном и изузетно занимљивом личношћу“;¹⁹⁵ аутор помиње турколога Глигорија-Глишу Елезовића (1879-1960), чије је радове посвећене магији анализирао на семинару током школске 2005-2006 године. Помиње затим десетак других имена, које овде нећемо наводити, и констатује да је њихов допринос значајан али не кључан, док се у трећу групу сврставају мање познати аутори који су ипак допринели истраживању сходно својим личним могућностима и у складу са историјским околностима у којим су стварали.

Прилози посвећени Станку Сиелском и Тихомиру Р. Ђорђевићу су слични по структури и циљу; па ћемо укратко дескриптивно приказати ауторов приступ у оба чланка.

У првом случају, аутор себи поставља циљ да што верније прикаже свеукупне белешке, сведочења и опаске С. Сиелског, који се тичу магије у Босни. Пошто се ради о тешко доступним изворима, понекад ће давати превод читавих пасуса на француски (у анексу наводи хрватски оригинал). Логични почетак представља биографија, у којој се називу личне симпатије и дивљење према свестраности личности С. Сиелског – доктора али и страственог истраживача различитих дисциплина у оквиру хуманистичких наука (археологије, етнологије, антропологије у ширем смислу), историје медицине класичног и средњовековног раздобља, укључујући и народну медицину и магијска веровања.¹⁹⁶ Поповић Сиелског сматра важним извором због његовог живог занимања за науку, медицину и културне феномене у Босни (кроз откривање народне медицине, прикупљање старих турских и арапских рукописа о медицини, изучавање народног живота и употребе амајлија, о којима ће написати студију коју ће објавити Етнографски музеј у Загребу¹⁹⁷), и због његовог боравка у варошицама и селима у Босни, при чему је био на терену и остваривао стални и непосредни контакт са сеоским становништвом. У улози сеоског доктора, преко емпатије и скрене бриге за пацијенте, могао је са њима успоставити однос блискости и поверења, што ће му користити у будућим радовима.

Након биографије следи пододељак о „радовима на тему магије и изворима,“ у ком Поповић издваја 4 публикације Сиелског од изузетног значаја. Прва, *Хамажлије* из 1941. године пружа анализу осамдесетак објеката који су директно повезани са магијским веровањима у народу. Готово све их је прикупио аутор током две деценије рада на терену; припадају и муслиманским и немуслиманским (православним и католичким) заједницама у

¹⁹⁴ A. Popovic, *La magie chez les musulmans des Balkans (II) : l'apport du docteur Stanko Sielski (1891-1958)* dans *Istoci i utoci. Sećanje na Slavoljuba Đinđića. Zbornik radova*, Belgrade, Filološki fakultet, 2009, pp. 45-46.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Ibid, pp. 45-47.

¹⁹⁷ S. Sielski, « Hamajlije » [= Amulettes], *Etnografska istraživanja i gradja*, Zagreb, 1941, III, p. 81-120 et 162-164.

Босни и изложене су у Етнографском музеју у Загребу.¹⁹⁸ У термилошком погледу, Поповић посебно води рачуна и у фуснотама даје и напомене о преводу и прави разлику између превода речи хамајлија (amulette) и запис (talisman), наводи врсте амајлија¹⁹⁹ и објашњава термин *хоџин запис*,²⁰⁰ па и неупућеном франкофоном читаоцу постаје јасна разлика. Из наше перспективе, ауторова заслуга се огледа не само у «откривању» радова Сиелског франкофоној јавности, већ у напорима које чини у погледу превода. Оригиначне текстове преводи на француски језик уз незаобилазне напомене и исправке, при чему не зазира ни од специфичних преводилачких изазова. На пример, иако у фуснотама објашњава да је тешко дати дословни превод због природе бајалица/текста који је деформација словенских, арапских и турских речи, и ритма реченице, ипак се хвата у коштац и даје «тек приближан»,²⁰¹ а по нашем мишљењу, веома успео превод.

Опште узев, Поповићево читање радова Сиелског је дубинско и темељно; његов прилог је проткан вредним увидима. Он увиђа негативан начин на који Сиелски приказује магијска веровања и ритуале, као и друштвене слојеве који у њих верују и практикују их, пратећи еволуционистичку шему која је била карактеристична за епоху у којој је живео. На сличан начин се Мухамед Гарчевић изјаснио у уводу своје књиге *Записи и хамајлије* из 1942. године:

Postoji toliko obilje zapisa, hamajlija i talismana u ovim krajevima, i tako su mnoge raznovrstne priče, predaje i doživljaji u vezi sa njima, da je ta grana narodoznanstva tako reći neizcrpiva, poput narodnih priča, pjesama i sličnog blaga.

*Suvremeno liečništvo međutim nije ni najmanje oduševljeno tako romantičnim stanjem naše uljudbe, pa nastoji po mogućnosti podpuno suzbiti sve neznanstvene načine liečenja, jer ti narodni liekovi, ako i mogu u kojem slučaju zaista pomoći, većinom nisu koristni, često su i vrlo štetni, a u najmanju ruku odvrćaju bolesnika da ne potraži na vrijeme liečničku pomoć, i time prouzrokuju pogoršanje ili proširenje bolesti.*²⁰²

Поповић издваја главне теме којима Сиелски посвећује посебну пажњу у својим чланцима, нпр. тему оздрављења, иако се о њој само успут говори и Сиелски јој не посвећује посебно поглавље. Примећује и да су термини на оријенталним језицима (арапском, персијском, турском) прегледани и анотирани од стране прекаљеног оријенталисте и библиотекара Југословенске Академије у Загребу Алексеја А. Олесницког, који се трајно населио у Југославији након Октобарске револуције. Аутор захваљује Слободану Шоји, бившем амбасадору Босне и Херцеговине у Француској који му је набавио копије више ретких докумената из Библиотеке Бањалуке, до којих је готово немогуће доћи на другим местима.²⁰³

¹⁹⁸ A. Popovic, *La magie chez les musulmans des Balkans (II) : l'apport du docteur Stanko Sielski (1891-1958)* dans *Istoci i utoci. Sećanje na Slavoljuba Đinđića. Zbornik radova*, Belgrade, Filološki fakultet, 2009.

¹⁹⁹ Ibid, p. 46.

²⁰⁰ Ibid, p. 73.

²⁰¹ Ibid, p. 59.

²⁰² M. Garčević, *Zapisi i hamajlije*, Sarajevo, Musée de Banja Luka, 1942., str. IV.

²⁰³ A. Popovic, *La magie chez les musulmans des Balkans (II) : l'apport du docteur Stanko Sielski (1891-1958)* dans *Istoci i utoci. Sećanje na Slavoljuba Đinđića. Zbornik radova*, Belgrade, Filološki fakultet, 2009., p. 49.

На крају даје референце цитираних извора и библиографију. Ми ћемо овде навести библиографију радова С. Сиелског:

- Stanko Sielski, « Hamajlije » [= Amulettes], *Etnografska istraživanja i gradja*, Zagreb, 1941, III, p. 81-120 et 162-164.
- Stanko Sielski, « Nešto o narodnoj medicini i hamajlijama » [= Note sur la médecine populaire et les talismans], *Vjestnik zavoda za suzbijanje endemijskog sifilisa u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka, 1 (1942), p. 8-11.
- Stanko Sielski, « O narodnom liječenju i jednoj ljekaruši iz Bosanske Hrvatske » [= Sur la médecine populaire et les talismans], *Vjestnik zavoda za suzbijanje endemijskog sifilisa u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka, 2 (1942), p. 1-5 et 3 (1942), p. 19-25.
- Stanko Sielski, « Liječenje rana u bosanskoj pučkoj medicini » [= La guérison de blessures dans la médecine populaire bosniaque], *Novi Behar*, Sarajevo, 16/21 (1944), p. 336-337.
- Stanko Sielski, « Stari turski i arapski medicinski rukopisi u Bosni i Hercegovini » [= Anciens manuscrits médiévaux turcs et arabes en Bosnie-Herzégovine], dans *Spomen knjiga Zbora liječnika Hrvatske (Iz hrvatske medicinske prošlosti)*, Zagreb, 1954, p. 168-181.

У чланку посвећеном доприносу Тихомира Р. Ђорђевића,²⁰⁴ једном од оснивача српске научне етнологије који се бавио проучавањем магије код народа у бившој Југославији, Поповић прати уобичајени план и организује текст у оквиру пет целина (личност и дело, Ђорђевићев текст о магији и метод, урок, амајлије и закључак).

Поповићев циљ био је да што верније опише његов метод рада и резултате до којих је дошао што се тиче израде талисмана, урока и поделе амајлија, истражи његове радове на ову тему. Аутор изражава жаљење што су Ђорђевићев радови понекад маргинализовани и што нису преведени на неки распрострањенији језик (*langue de grande diffusion*), и самим тим остали релативно мало познати. Његов допринос види као кључно полазиште за даља истраживања, али истиче и Ђорђевићеве «недостатке»: није имао образовање «оријенталисте» па је одсуство исламолошких знања умањивало његову способност да се приближи одреженим комплексним проблемима који се тичу средњовековне и модерне магије код муслимана; други «недостатак» који Поповић са чуђењем констатује је чињеница да се Ђорђевић веома мало служио делом Глише Елезовића, тачније једином доступном књигом у то време која се бави магијом код дервиша на Косову и у Македонији на шездесетак страна.²⁰⁵

²⁰⁴ A. Popovic, *Magic among Muslims in the Balkans (III): the contribution of Tihomir R. Djordjević (1868-1944)*, *Balkanologie*, Vol. IX, n° 1-2 | 2005

²⁰⁵ A. Popovic, *La magie chez les musulmans des Balkans (III) : l'apport de Tihomir R. Djordjević (1868-1944)*, *Balkanologie*, 9/1-2 (décembre 2005), p. 291-308. *La magie chez les musulmans des Balkans (III) : l'apport de Tihomir R. Djordjević (1868-1944)* (openedition.org)

Библиографија радова Тихомира Р. Ђорђевића:

- Tihomir R. Djordjević, *Naš narodni život*, Belgrade, Srpska Književna Zadruga, 1932, V, voir article « Намажлије » ; rééd. Belgrade, Prosveta, 1984, II, p. 199-202.
- Tihomir R. Djordjević, « Zle oči u verovanju muslimana u Ohridu », *Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu*, Belgrade, 1934, IX, p. 1-30.

Иако је магија „питка“ тема која обилује мноштвом занимљивих увида, Поповићеви синтетички чланци, и поред јасноће и сажетости, морају се читати сконцентрисано, с пуном пажњом. Иако се његова улога у овом случају углавном састојала из прикупљања и сортирања „локалне“ грађе да би на француском језику понудио синтезу доступне грађе и сазнања, могли смо да сведочимо изузетној комплексности феномена који је врло разноводан, јавља се у веома различитим варијантама и облицима и тешко га је сврстати у научне категорије.

Библиографија²⁰⁶

Као и до сада, завршавамо пододељак посвећен магији у исламу библиографијом Поповићевих радова на ову тему. Преглед дајемо према хронолошком распореду, према години објављивања:

- « La magie chez les populations balkaniques : convergences et divergences entre les divers groupes confessionnels », *Annals of the Sergiu Al-George Institute of Oriental Studies*, 6-8 (1997-1999) p. 213-218.
- « Magic among the Balkan populations : convergences and divergences », *Balkanologie*, 8/2 (décembre 2004), p. 137-143.
- « A propos de la magie chez les musulmans des Balkans », dans *De l'Arabie à l'Himalaya : Chemins croisés, en hommage à Marc Gaborieau*, éd. Véronique Bouillier et Catherine Servan-Schreiber, Paris, Maisonneuve & Larose, 2004, p. 161-176.
- « La magie chez les musulmans des Balkans (III) : l'apport de Tihomir R. Djordjević (1868-1944) », *Balkanologie*, 9/1-2 (décembre 2005), p. 291-308.
- « L'étude de la magie chez les musulmans de Yougoslavie : une vue d'ensemble », dans *Scritti in onore di Biancamaria Scarcia Amoretti*, dir. Daniela Bredi, Leonardo Capezzone, Wasim Dahmash et Lucia Rostagno, Rome, Edizioni Q, 2008, III, p. 995-1011.
- « La magie chez les musulmans des Balkans (II) : l'apport du docteur Stanko Sielski (1891-1958) », dans *Istoci i utoci. Sećanje na Slavoljuba Đinđića. Zbornik radova*, Belgrade, Filološki fakultet, 2009, p. 45-84.
- « Quelques témoignages concernant la magie chez les musulmans de Bosnie et du Kosovo au XVIIIe siècle », dans *Histoire, archéologies et littératures du monde musulman. Mélanges en l'honneur d'André Raymond*, dir. Ghislaine Alleaume, Sylvie Denoix et Michel Tuchscherer, Le Caire, Publication de l'Institut Français d'Archéologie, 2009, p. 257-268.
- « L'étude de la magie chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine à l'époque de l'occupation austro-hongroise (1878-1918) », dans *Les non-dits du nom : onomastique et documents en terres d'Islam. Mélanges offerts à Jacqueline Sublet*, dir. Christian Müller et Muriel Roiland-Rouabah, Beyrouth, Presses de l'Ifpo (« PIFD », 267), 2013, p. 585-608.
- [avec Constant Hamès] « Le rituel de la dâ'ira ou le cercle des djinns dans les Balkans musulmans », *The Journal of the History of Sufism*, 6 (2016), p. 1-46.

²⁰⁶ У овом конкретном случају, посао нам је олакшао Жан-Шарл Кулон у свом чланку *La magie chez les musulmans des Balkans : hommage à Alexandre Popovic*, у ком је сакупио целокупну Поповићеву библиографију радова на тему магије код балканских муслимана (Jean-Charles Coulon (2016, 24 octobre). *La magie chez les musulmans des Balkans : hommage à Alexandre Popovic. Le monde des djinns*. Consulté le 18 mars 2024, à l'adresse <https://doi.org/10.58079/ns72>)

1. А. Поповић као предавач и организатор

Издвојили смо посебно поглавље за просветно-педагошки аспект рада Александра Поповића у области периферног ислама будући да се његов научни допринос, колико год био богат и разуђен, не може сагледати само у оквирима објављених радова. Број библиографских јединица говори довољно о ауторовом истраживачком ангажману и научним постигнућима, али се мање опиљиви, за студенте и будуће стучњаке за ислам подједнако важни, педагошки рад и допринос у настави не смеју запоставити и оставити у сенци ауторових публикација.

Свесни смо понављања у излагању јер ћемо се неизбежно враћати на раније поменуте чињенице о конференцијама, семинарима, предавањима, и уопште, научним разменама и истраживачким групама које је аутор иницирао и организовао, али смо у циљу боље прегледности одлучили да ипак покушамо да дамо сажет преглед на Поповићеву улогу професора, предавача и покретача бројних научних скупова. Као главни извори за ово поглавље су нам послужила сведочења „из прве руке“ Поповићевих студената (намерно нећемо рећи „бивших студената“ јер не верујемо да се однос између професора и студента суштински мења, осим што се надграђује), колега и пријатеља, и наставни програми до којих, на срећу, није било тешко доћи.

Дотакавши се Поповићевог педагошког рада у уводном делу дисертације, напоменули смо да његова прва искуства као предавача у оквиру *École Pratique des Hautes Études* (која ће прерасти у ЕНЕСС 1979. године) потичу с почетка седамдесетих година 20. века, тачније од октобра 1973. године, када је почео да држи семинар о модерној и савременој историји муслимана на Балкану (*Histoire moderne et contemporaine des musulmans balkaniques*, IVe section), уз прве кораке у настави при IV одсеку за историјске и филолошке науке од 1975. године (IVe section : Sciences historiques et philologiques), који су били посвећени османској књижевности балканских муслимана, уз посебан фокус на југословенске муслимане. Његова предавања при ЕНЕСС трајаће четири деценије, а семинари место тестирања хипотеза и расадник нових кадрова, које је окупљало студенте и истраживаче веома различитих усмерења и интересовања.

Поповић се не сврстава у пионире само на плану избора уже научне области и објављених радова; он је, посебним визионарским квалитетом у спрези са дозом срећних околности, и кроз ангажовање у истраживачким групама и кроз покретање семинара јединственог и, могли бисмо рекли, помало ексцентричног карактера, успевао да се нађе у првим редовима научника који „крче пут“ у непрегледним балканским просторима научне оријенталистике схваћене у најширем смислу. Понекад у улози иницијатора (као што смо видели на примеру покретања серије конференција о дервишким редовима и организације „дервишких тура“), понекад у улози виспреног истраживача спремног да се

упусти у нову авантуру, као у случају прикључења истраживачкој групи Александра Бенингсена 1976. године, у којој је, између осталих, раме уз раме сарађивао са Денијем Ломбаром и Марком Габориоом. Истраживачка група, с правом названа *La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique* (Преношење знања у периферном муслиманском свету), и чињеница да је Поповић готово читаву деценију уређивао њихов тзв. *Lettre d'information*, већ доста говори о Поповићевом ангажовању у несебичном дељењу знања. У претходним поглављима, док смо анализирали одређене репрезентативне примере његових публикација, могли смо у више наврата да сведочимо Поповићевим дугорочним плановима и пројектима који су имали за циљ да целокупну скупљену и обједињену документацију и грађу на одређену тему стави на располагање свима који би се за исту могли интересовати. Док је био строг по питању очекивања у погледу историјске и исламолошке „спреме“ да би се неко озбиљно могао бавити темама које су му биле драге, а у чему видимо утицај Клода Каена, у напорима ка дељењу знања био је веома ангажован, дисциплинован и, ако се тако може рећи, у сваком погледу великодушан.

На основу сведочења једног од Поповићевих студената, Жан-Шарла Кулона, семинар који је заједно са Констаном Хамесом држао од новембра 2000. године на тему магије, и даље у оквиру програма *Histoire moderne et contemporaine des musulmans balkaniques* Центра за историју и студије турколошког усмерења, тачније *Centre d'histoire du domaine turc*, био је јединствен у Француској по томе што је дуго био једино место за изучавање и научне размене на тему магије коју практикују муслимани. Кулон, који је направио сажету синтезу Поповићевих дела о магији, у чланку изражава захвалност што је имао срећу да учествује у Поповићевим предавањима током више година и да је то увек био „дубоки извор интелектуалне стимулације и обогаћења“.²⁰⁷ Хамес, који је пре 2004. године на CNRS-у водио семинар под називом *Magie et écriture islamique dans les mondes africains et européens*, и који се претежно бавио магијом у исламу на територији западне Африке, у сарадњи са Поповићем добија на сложености и комплетности; осим магије на територији западне Африке, додаје се Балкан као значајна одредница на мапи периферног исламског света, кроз презентацију радова научника с Балкана који су истраживали обичаје муслимана региона, укључујући магијске обреде.

Поповићева отвореност, радозналост духа и истинска страст према областима којима се бавио, а која се читава на свакој страници његових публикација, по свему судећи су помогле да се афирмише и као одличан педагог који је с лакоћом преносио ентузијазам према истраживачком раду. На основу свега прочитаног, намеће нам се утисак да је Поповић био флексибилни неконформиста и у начину опхођења са колегама и студентима, да је био неоптерећен формом и друштвеним етикетама, и да је с уважавањем прихватио туђа мишљења. Циљ му је био да подстакне самосталне и колективне радове и подстакне студенте да се и сами ухвате у коштац са проблематиком периферног ислама. Иако нажалост нећемо моћи да проверимо да ли би поређење које следи било одговарајуће (и по Поповићевом укусу), бар не из прве руке, намеће нам се цитат из Џубрановог *Пророка*, за који нам се чини да одговара Поповићу као предавачу и професору:

Нико вам не може открити ништа сем оног што већ лежи, напола уснуло, у праскозорју вашега знања.

²⁰⁷ J.-C. Coulon (2016, 24 octobre). *La magie chez les musulmans des Balkans : hommage à Alexandre Popovic. Le monde des djinns*. Consulté le 18 mars 2024, à l'adresse <https://doi.org/10.58079/ns72>

Учитељ који ходи у сенци храма, међ следбеницима својим, не дели своју мудрост већ више своју веру и своју благонаклоност.

Ако је збиља мудар, не позива вас да уђете у кућу његовог знања, него вас радије води до прага вашег сопственог ума.²⁰⁸

Сматрамо да је у овој фази веома тешко, готово немогуће, приказати пун значај Поповићевог ангажмана, као што је то случај и са његовим публикацијама у претходним поглављима, у којима смо направили избор најрелевантнијих за који смо сматрали да у најбољој мери илуструју његова интересовања, методологију, циљеве и научне домете. У овој етапи рада ћемо укратко приказати академски план рада за 2000/2001. годину, у оквиру програма *Cultures musulmanes balkaniques*, доступном на сајту www.persee.fr.²¹⁰ из времена када је Поповић био директор емеритус реномираног истраживачког центра CNRS. Напоменимо да поменути научни портал броји 44 Поповићева доприноса за период од 1977. до 2008. године, доступних на сајту у електронском облику.²¹¹

Увод у предавање о Хамзевијама које се одржавало сваке 2. и 4. среде у месецу у трајању од два сата навешћемо у оригиналу:

Programme de l'année 2000-2001 : Un mouvement hétérodoxe au XVIe siècle : Hamza Bâlî et les Hamzevîs (suite), les 2e et 4e mercredis de 14 h 30 à 16 h 30.

Nous avons continué au cours de cette année scolaire l'examen, entrepris en 1991-1992, de tous les textes disponibles (sources et publications diverses) ayant trait à un très intéressant mouvement hétérodoxe (ou en tout cas présenté comme tel par les autorités ottomanes) du XVIe siècle, celui des Hamzevîs, qui ont été pourchassés de façon soutenue par la Porte, après la mise à mort à Istanbul, le 6 juin 1573 (et non point en 969 /1561, comme le prétend 'Atâ'î, et à sa suite de nombreux autres auteurs) du promoteur de ce mouvement, Hamza Bâlî.

Поповићева предавања су пратила мисаону нит и структуру на коју смо указивали и у случају његових чланака и огледа: излагање контекста и веома јасне временске и просторне структуре, историјски увод, биланс претходно постигнутог, референце на релевантне изворе и грађу, детаљна анализа извора, имајући у виду различитости у образовању полазника и интердисциплинарни карактер тема, отворени „крај“ излагања који подстиче слушаоце да размишљају о датој теми и дају свој допринос. На крају сваког програма, налази се листа активности и публикација предавача за одговарајућу академску годину (*Activités et publications du chargé de conférences*). Изузетна динамика Поповићевог ангажмана на плану учешћа и организовања научних скупова, али и броја публикација у току само једне академске године сведочи о завидном организаторском духу, систематичном раду и

²⁰⁸ Х. Цубран, *Пророк*, (у преводу Драгослава Андрића), Београд, 1998.

²¹⁰ А. Поповић. *Cultures musulmanes balkaniques*. In: *École pratique des hautes études. Section des sciences historiques et philologiques. Livret-Annuaire* 16. 2000-2001. 2002. pp. 85-87. www.persee.fr/doc/ephe_0000-0001_2000_num_16_1_10815 (приступ: 3.2.2024.)

²¹¹ <https://www.persee.fr/authority/201678>, (приступ 12.2.2024.)

неисцрпној виталности. Да бисмо илустровали домете и обим Поповићевих активности које одликује двострука мисија (двострука мисија – истраживање, публикавање резултата и преношење знања студентима), направимо изузетак и навести у оригиналу листу активности за поменуту годину о којој читалац сам може донети закључак:

Le chargé de conférences a participé (à titre d'« observateur ») au Congrès international de l'UNESCO « Interreligious Dialogue and Culture of Peace » (Tachkent, Ouzbékistan, 14-16 sept. 2000) ; au « Symposium International sur le Soufisme et le Dialogue interreligieux » (Boukhara, Ouzbékistan, 18 septembre 2000), où il a présenté une communication sous le titre « Le soufisme et les tarikat en Bosnie-Herzégovine »; au colloque « Projet UNESCO - L'esclavage en Méditerranée à l'époque moderne » (Palermo, Italie, 26-29 sept. 2000), où il a présenté une communication sous le titre « Résistance et révolte des esclaves : le cas de la révolte des Zandjs »; au colloque international « Intellectuals in Islam in the 20e Century; Situations, Discourses, Stratégies », organisé par « Islamic Area Studies Project » de l'université de Tokyo (Tokyo, Japon, 13-15 oct. 2000), où il a présenté une communication sous le titre « Muslim Intellectuals in Bosnia-Herzegovina; continuities and changes »; à la Table ronde sur l'Islam « L'Asie centrale dans le présent recomposé », organisée par l'Ambassade de France au Turkménistan et l'Institut français d'Études sur l'Asie centrale (IFEAC), (Achgabat, Turkménistan, 23 mars 2001), où il a présenté une communication sous le titre « Les communautés musulmanes dans le Sud-Est européen depuis 1991 »; à la Table ronde sur l'Islam « L'Asie centrale dans le présent recomposé », organisée par l'Ambassade de France au Kazakhstan et l'Institut français d'Études sur l'Asie centrale (IFEAC), (Almaty, Kazakhstan, 26 mars 2001), où il a présenté une communication sous le titre « Les communautés musulmanes dans le Sud-Est européen depuis 1991 »; au colloque international « Régime des cultes et des faits religieux en Méditerranée », organisé par l'Institut de Droit et d'Histoire religieux (Aix-en-Provence, université de droit, d'économie et des sciences d'Aix-Marseille, faculté de droit et de sciences politiques, 16-18 mai 2001), où il a présenté une communication sous le titre « Les communautés musulmanes dans les États balkaniques au XIXe-XXe s. »; et au colloque international « L'esclavage en Méditerranée, XVIIe-XIXe siècles », organisé par le Centre de la Méditerranée moderne et contemporaine, université de Nice-Sophia Antipolis (Grasse, 30 mai-1er juin 2001), où il a présenté une communication sous le titre « La révolte des Zandj (esclaves noirs importés en Mésopotamie). Problèmes des sources et perspectives ».

Il a fait des conférences : à la Graduate School of Asian and African Area Studies, université de Kyoto (Kyoto, Japon, 6 oct. 2000), sous le titre « Sufism in Bosnia »; à la Graduate School of Arts and Sciences, East European and Balkan Studies, univ. de Tokyo (Tokyo, Japon, 16 oct. 2000), sous le titre « Muslim Societies in the Balkans »; et au séminaire d'Ethnologie de l'université de Fribourg (Fribourg, Suisse, 7 février 2001), sous le titre « Communautés musulmanes dans les Balkans : contexte ethnique et religieux »

Publications du chargé de conférences:

Il a publié : « Les communautés musulmanes d'Europe », in F. Lenoir et Y. Tardan-Masquelier (éd.), *Encyclopédie des religions*, Nouvelle édition revue, augmentée et mise à jour, Paris, Bayard Éditions, 2000, tome I, p. 831-837; — « La Qādiriyya/Kādiriyye dans les Balkans. Une vue d'ensemble », in Th. Zarcone, E. Is, in, A. Buehler (eds.), *The Qādiriyya Sufi Order*, Istanbul, Simurg, 2000, p. 167-212 [= *Journal of the History of Sufism*, 1-2]; — « La presenza turca e musulmana nei Balcani negli anni successivi alla prima guerra mondiale : problemi e "soluzioni" », in M. Cattaruzza, M. Dogo, R. Pupo (a cura di), *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, Napoli-Roma, Edizione Scientifiche Italiane, 2000, p. 13-29 [= *Quaderni di Clío*, 3, Istituto Regionale per la cultura Istriana]; — « iravnik », *Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle Édition*, tome X, livraison 173-174, 2000, p. 615-616; — « Les centres bektachis de Bosnie-Herzégovine (sources et interprétations) », *Mésogéios*, 9-10, Paris, 2000, p. 7-19; — « À propos des Bektachis au Kosovo-Métohiya », *Kosovo, six siècles de mémoires croisées*, Paris, INALCO-ERISM, 2000, p. 91-98 [= *Les Annales de L'autre Islam*, n° 7]; — « Le rôle de la ville de Rusçuk dans les débuts de la presse turque de Bulgarie », in Anja Pistor-Hatam, *Amtsblatt, vilayet gaze- tesi und unabhàngiges Journal : Die Anfänge der Presse im Nahen Osten*, Frankfurt am Main, Berlin, etc., Peter Lang, 2001, p. 65-79 [= *Heidelberger Studien zur Geschichte und Kultur des modernen Vorderen Orients*, 27].

Оно што додатно појачава утисак је чињеница да је наведени пример само један у низу многобројних академских планова, који се по ангажману аутора много не разликују већ по правилу прате сличан темпо. Треба ли формулисати закључак о Поповићевој расподели времена, посвећености, вољи да се оствари на толико различитих научних планова, водећи

истраживања упоредо са наставом, редовно објављујући нове прилоге, али не у мери да учесталост објављивања утиче на квалитет (по нашем скромном мишљењу), а опет у довољном обиму, чак и за *publish or perish* еру, како ју је у једном чланку назвао Александар Папас?²¹²

²¹² A. Papas, « Gilles Grivaud et Alexandre Popovic (dir.), *Les Conversions à l'islam en Asie Mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottomane. Bibliographie raisonnée (1800-2000)*, Athènes, École Française d'Athènes, 2011, 904 p. », *Cahiers de la Méditerranée* [En ligne], 90 | 2015, mis en ligne le 01 décembre 2015, consulté le 27 mars 2024. URL : <http://journals.openedition.org/cdlm/8026> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/cdlm.8026>

МЕСТО А. ПОПОВИЋА У ДОМАЋОЈ И СТРАНОЈ ОРИЈЕНТАЛИСТИЦИ И ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Шта ће сутра остати од писања научника? Само њихово лоше мишљење о онима који су им претходили. Остаће само оно што су срушили у учењу других, а оно што су изградиле они сами, биће неизоставно срушено, чак исмејано од оних који ће доћи касније. Такав је закон науке.²¹³

Закључна разматрања започињемо речима које је Амин Малуф приписао Омару Хајаму, за које сматрамо да имају универзалну вредност и да су судбина сваког мислиоца и научника; колики год допринос да је постигнут, неизоставно ће бити демантован, ако не непосредно од стране нових генерација, онда под утицајем временске дистанце која доноси нове перспективе и отвара нове хоризонте. Имајући то у виду, где можемо сместити Поповићево дело, на раскршћу дисциплина, истовремено актуелно и маргинално, и у „центру“ и на „периферији“, повремено политички ангажовано, повремено у „кули од слоноваче“? Да бисмо могли да дамо макар привремени суд, потребно је осврнути се на Поповићево место у сваком од његових сфера деловања, али ћемо ми посматрати Француску, Србију и Турску као примарни „терен“.

Србија

Као што смо више пута констатовали, Поповићев физички одлазак из Југославије готово да се поклапа са перцепцијом његовог идејног одсуства, бар кад је доступност његових дела у питању. Иако Поповић никада заиста није напустио југословенске просторе, бар у погледу промишљања и научноистраживачког ангажовања (бивша Југославија и шире, Балкан, увек су били центар његовог интересовања), његове публикације, осим веома ограниченог броја, никада нису преведене на српски/српскохрватски језик. Нисмо се бавили статистиком односа преведених и непреведених Поповићевих публикација, али, ако нам је дозвољено да на основу увида у библиографију формулишемо приближан број, рекли бисмо да је само 5% од његовог позамашног опуса преведено у Србији. Верујемо да су мотиви и разлози за то многобројни.

С једне стране, Поповић је оријенталистичка дела писао на француском језику, и колико год његов француски језик био једноставан и „лак“ за читање, треба подсетити да у нашој оријенталистичкој средини није уобичајено да студије оријенталне филологије, а сада студије одређеног оријенталног језика, књижевности и културе буду „обогаћене“ обавезним познавањем неког другог значајног европског језика осим енглеског. Тиме долазимо до већ поменуте констатације Бернара Луиса, и свести о подели дисциплина, само што у нашем случају не говоримо о (не)преклапању дисциплина као што су оријенталистика и историја,

²¹³ А. Малуф, *Самарканд*, Превод Милена Ђурђевац Ројан, Београд 1998. Стр. 46.

већ оријенталистика и познавање француског језика и функционисања француских образовних институција.

Други разлог видимо у Поповићевом политичком опредељењу, напуштању СФРЈ и критици механизма једнопартијске државе; наиме, његови интелектуални и политички погледи могли су умногоме успорити превод и самим тим, упознавање шире публике са његовом личношћу и деловањем. Периодичне реакције у домаћој штампи на Поповићеве политичке идеје и његово национално позиционирање нећемо помињати, јер излазе из домена научног и нису релевантне за наше истраживање.

Трећи узрок се назире у Поповићевом стилу мишљења и писања, позитивистичком приступу, на који је, како смо видели, указивао још Дарко Танасковић у огледу у *Политици*.²¹⁴ Наравно, не можемо са сигурношћу знати каква ће бити рецепција одређеног дела док се исто не стави на увид јавности, али на основу искуства, познавања прилика и исцрпног (оријенталистичког) знања, могуће је антиципирати реакције.

Иако је Поповић био ангажован и на плану афирмације југословенске оријенталистике, у актуелном времену констатујемо да су његова личност и допринос непознати, осим малом броју специјалиста и стручњака. „Промоцији“ Поповића у домаћим научним круговима далеко највеће заслуге дугујемо Дарку Танасковићу, Поповићевом дугогодишњем пријатељу и колеги, уз доприносе Љиљане Чолић, и Јасне Шамић (у Босни и Херцеговини).

Питање о потреби накнадног превођења Поповићевог дела и даље се намеће, тим пре што је „многа воде протекло испод моста“, да употребимо Поповићев израз. Свакако би увид у његове публикације био важан и значајан за истраживаче многих дисциплина, пре свега исламologe, туркологе, балканologe, етнологe... Закључак који се намеће на основу свега реченог до сада је да би била велика штета за нашу науку да не црпи из плодотворног опуса Александра Поповића, а лингвистичка компонента или различита идеолошка и политичка схватања не би смели да у томе буду препрека.

Француска

Поповић је афирмисан научник у француским и интернационалним научним круговима, али рецепција његових предавања није увек била онаква каквој се надао. У епилогу *Посредника и метафора*, сведочимо веома различитим реакцијама на предавању у Њу Делхију где је његово излагање хладно примљено, и у пријемчивост публике у Каиру, где се повела „жива и занимљива расправа.“²¹⁵ Искуство у Њу Делхију је ипак дубоко утицало на Поповића:

Најблаже што бих могао рећи је то да је моје предавање било примљено крајње хладно и са запрепаићењем. Наиме, била је ту присутна, с једне стране, „лева“ домаћа интелигенција за коју је усудити се говорити на тај начин о Совјетском Савезу и „источним земљама уопште, то могло значити само једно: да ја морам бити плаћеник СИА-е; с друге пак стране, неколико америчких колега, великих специјалиста за „периферни исламски свет“, које је тотално непознавање функционисања „источних земаља“, помешано са јачом дозом политичке наивности, упућивало – да ме сматрају

²¹⁴ Д. Танасковић, *Балканска судбина ислама* (Alexandre Popovic, *L'Islam balkanique*, Берлин, 1986, стр. 493), Политика, 1987, стр. 11.

²¹⁵ А. Popovic, *L'Islam balkanique : les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin-Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, (Balkanologische Veröffentlichungen XI), 1986. Préface.

„оптерећеним“. Само захваљујући непоколебљивом Жиловом хумору успео сам да преживим то искушење кога ћу се, вероватно, још дуго сећати..²¹⁶

За мислиоце или стручњаке који су остварили одређене научне домете обично се каже да њихово дело наставља да живи након њихове смрти, пре свега кроз „муриде“ њихове идејне и научне заоставштине. Током истраживања података на размеђи Поповићеве приватне и радне биографије након 2014. године, могли смо да констатујемо да је велики број студената искрено погођен губитком, и у личном и у академском смислу. Један од примера који о томе сведочи је посвета опсежне докторске дисертације Најрија Г. Озкораја (Наури Г. Özkoray), под менторством Николе Ватена (Nicolas Vatin), одбрањене 2017. године на Универзитету за истраживања *Paris Sciences et Lettres*:

*Ce travail est dédié à la mémoire de Gilles Veinstein et d'Alexandre « Sacha » Popovic que l'on a perdus beaucoup trop tôt, qui m'ont frayé le chemin de l'historiographie et que j'ai eu la chance de connaître.*²¹⁷

Иако је Поповићев квалитет пионира који „крчи пут историографије“ у овом случају стављен у први план, како су Поповићеве студије обично међу првим „приручницима“ за истраживање балканских феномена, морамо истаћи да му се строге критике упућују на рачун публикација које су историјског и политиколошког карактера, а да су његови чланци, често они који се баве темом радикализма, проблематиком у Босни и Херцеговини, стварањем етничког „Муслиманског“ ентитета, неретко цитирани у контексту српског национализма.²¹⁸

Упркос понекад помешаним реакцијама, лако је закључити да је Поповић веома познато име у француским научним круговима, о чему сведочи велики број огледа и позитивних критика упућен његовом научном делу, а које је овде немогуће побројати. За крај, осврнућемо се на Поповићево место у турским научним круговима и даћемо визуелни приказ заступљености Поповићевог дела у Европи и свету по лингвистичком критеријуму и кратки преглед главних издавача (прилог 5).

²¹⁶ А. Поповић, *Југословенски муслимани (1945-1989) : посредници и метафоре*, Акваријус (Библиотека „Мистерије политике“), Београд 1990. Стр. 47-48.

²¹⁷ Наури Göksin Özkoray. L'esclavage dans l'Empire ottoman (XVIe-XVIIe siècle) : fondements juridiques, réalités socio-économiques, représentations. Histoire. PSL Research University, 2017. Français. ffNNT : 2017PSLEP055ff. fftel-02106829v1f

²¹⁸ J. J. Becker. *L'ombre du nationalisme serbe*. In: *Vingtième Siècle, revue d'histoire*, n°69, janvier-mars 2001. D'un siècle l'autre. pp. 7-29. DOI : 10.2307/3772360, www.persee.fr/doc/xxs_0294-1759_2001_num_69_1_1279

Турска

Као што смо могли да приметимо у претходним излагањима, један део зборника радова у којима је Поповић активно учествовао, објавила је издавачка кућа ISIS у Истанбулу, делимично захваљујући Поповићевом пријатељству са породицом Кунералп. Поповић је такође неретко боравио у Турској, и преко пријатеља, колега и посредством студијских боравака обогаћивао своје знање и допуњавао фише. То нас доводи до парадоксалне појаве да је данас умногоме лакше доћи до Поповићевог опуса (у оригиналу, на француском језику, али и у форми превода на турски) у Истанбулу него у Београду. Поповићева дела су у Истанбулу лако доступна, посебно она која се тичу исламског суфизма и дервишких редова, што је повезано са чињеницом да је део његовог опуса присутан у наставном плану на турским универзитетима.²¹⁹ Поповићево име се може наћи и у електронској форми турске верзије *Енциклопедије ислама*, не као посебна одредница већ у спрези са одговарајућим личностима и феноменима које је изучавао.²²⁰ Тиме нам се неизоставно намеће размишљање о свим могућим разликама и нијансама у перцепцији и рецепцији Поповића у распону од признатог француског оријенталисте до „маргиналца.“ Наша теза у том погледу, као и у погледу многих изостављања у овој фази рада, за сада остаје крајње сужена и непотпуна. До објављивања комплетне и свеобухватне монографије посвећене Поповићевом лику и делу, надамо се да смо успели да остваримо скромни допринос ком смо се надали на почетку пута, пута којим смо кренули корацима др Поповића.

²¹⁹ http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Bilgileri.aspx?sdgNo=956451&dno=646347&bno=3734&bot=1202,
http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Bilgileri.aspx?sdgNo=890886&dno=442558&bno=3733&bot=848, приступ
21.3.2024.

²²⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/arama/?q=alexandre%20popovic&p=m>

ЛИЧНА СВЕДОЧЕЊА И УТИСЦИ

- 1) Д. Танасковић, *Александар Поповић (1931-2014)*, Печат, 6.11.2014. <https://www.pecat.co.rs/2014/11/aleksandar-popovic-1931-2014/> (приступљено: 4.11.2023.)

Отишао је спокојно, уз звуке омиљене Бахове музике. Он заиста може бити миран и задовољан, а нама у Србији тек предстоји да се упознамо с његовим делом и тиме му одамо дужно признање и једину пошту коју би овај скромни, недостижно једноставни велики човек племените људскости радо прихватио.

Из Париза је стигла тужна, али донекле и очекивана вест. Догодило се нешто невероватно. После дуже болести преминуо је Александар Саша Поповић, најугледнији српски оријенталиста с француским пасошем и један од пионира научног изучавања послеосманског ислама на Балкану. Онима који су га познавали и волели, дивећи се његовој неисцрпној животној радости, уистину се чинило да је бесмртан. Од данас он то неопозиво и јесте. Рођени Београђанин, што је по много чему, а понајпре по неодољивом личном шарму и духовитости, остао до краја живота, Александар Поповић, даровити кошаркаш из оне незаборавне старе генерације „Звезде“, 1954. године завршио је студије оријенталне филологије код Фехима Бајрактаревића, оснивача ове дисциплине на Београдском универзитету, да би се потом, као „примарни антикомуниста“, како је у шали озбиљно говорио, преселио у Француску, где је, играјући кошарку за „Метро“ и радећи разне послове, поново дипломирао арапски језик и књижевност на чувеној Националној школи живих источних језика. Универзитетски докторат стекао је на „Сорбони“ (1965), под менторством истакнутог француског арабисте старе школе Шарла Пела, темељном (он би рекао „конфекцијском“) дисертацијом о побуни Занца, црних робова у Басри у деветом веку. Теза му је објављена у Паризу 1976. године, доживевши изузетно повољан пријем и позитивне оцене у научним круговима. Ушавши у породицу јединственог Националног центра за научно истраживање, као „технички помоћник“ десетак година је блиско сарађивао с великим арабистом и исламологом Максимом Родинсоном, од кога је усрдно „крао“ оријенталистички занат и усвојио здрав, неоптерећен однос према бављењу науку, допуштен само онима који се њоме баве на истински врхунски начин. Схвативши да у области друштвених и хуманистичких наука истраживачи и научници са Балкана релевантан допринос светској знаности понајпре могу дати ако се балканским темама посвете на светски начин, уважавајући универзалне захтеве и мерила непоткупљиве научности, Поповић се од седамдесетих година прошлог века почиње занимати за ислам на Балкану, да би 1986. објавио капиталну студију „Балкански ислам. Муслимани југоисточне Европе у постосманском периоду“, на српски језик, нажалост, досад непреведену. Током наредне безмало три деценије, руководећи, у највишим академским звањима, научним пројектима у чувеном Националном центру за научна истраживања, предајући на већем броју универзитета у Француској и у свету, неуморно путујући и теренски проучавајући разне аспекте исламске цивилизације, од историје и књижевности, преко мистике, до магије, Александар Поповић је остварио импозантно научно дело и извео више генерација данас успешних научних посленика. Стицајем низа неповољних околности, поред неколиких краћих текстова, на матерњи српски језик преведена му је и објављена (1991), заслугом београдског „Акваријуса“, само сразмерно кратка, али методолошки драгоцену студију „Посредници и метафоре. Југословенски муслимани (1945-

1989)“. У предговору овом оригиналном и продорном погледу на југословенску муслиманску проблематику после Другог светског рата, Александар Поповић је своје научно „вјерују“ сажето предочио следећим речима: „Да бих о једном тако сложеном проблему могао разложно да говорим, користићу се (и овом приликом) системом који ја (по Лафонтену) обично зовем ‚систем сељака са Дунава‘, а који се укратко своди на следећа три принципа: (а) употребљавати једноставан и ‚приземан‘ начин изражавања; (б) мислити логично, тј. картезијански; (в) не дозволити да се потпадне под утицај ни верског, ни идеолошког теороризма, и то без обзира на то одакле они долазили.“ Није тешко разумети зашто су радови Саше Поповића, доследно исписивани уз поштовање наведених принципа, наилазили на зид и одбојност код „колега“ који су сматрали да је научно само оно што је високопарно и неразумљиво, којима логика није јача страна и, нарочито, заточеницима разних идеолошких једноумља и недостојне „академске коректности“, чиме је приступ исламу на Балкану одувек био силно оптерећен, а што је „сељак са Дунава“ надмоћно разобличавао. Заузврат, високо су га уважавали и помно читали и они који су га јавно прећуткивали, отписивали или нападали, док су му трајно захвални многобројни ученици и сарадници које је самопрегорно и великодушно, професорски озбиљно, брижно, али ненаметљиво и вазда пријатељски уводио у тајне исламолошке балканологије. Отишао је спокојно, уз звуке омиљене Бахове музике. Он заиста може бити миран и задовољан, а нама у Србији тек предстоји да се упознамо с његовим делом и тиме му одамо дужно признање и једину пошту коју би овај скромни, недостижно једноставни велики човек племените људскости радо прихватио.

- 2) N. Clayer, *In memoriam Alexandre POPOVIC (1931-2014)* par Nathalie Clayer – IISMM (hypotheses.org) (приступљено: 25.9.2023.)

[...] Par son ouverture, par son humilité – repérable aussi bien dans ses écrits que dans son comportement –, par son sourire, il attirait, il nouait le contact, se faisait des amis. Les colloques et les séminaires furent ainsi pour lui autant d'occasions d'échanger tant scientifiquement qu'humainement. Comme dans le sport, la « troisième mi-temps », c'est-à-dire les moments passés à la table d'un café ou d'un restaurant, était pour lui tout aussi importante pour l'échange, intellectuel comme humain. Il savait aller à la rencontre des autres aussi sur le terrain. Il n'oubliait pas d'acheter des paquets de cigarettes pour les laisser sur les tombes des saints ou les offrir dans un *tekke*, comme il n'oubliait pas d'apporter des bonbons aux enfants des collègues chez lesquels il allait dîner, même lorsque ceux-ci avait passé l'âge des sucettes, histoire de faire durer la « tradition ». Car l'humour était aussi l'un des ressorts de sa façon d'être en société. Il avait l'art de conter des histoires, transmettant notamment les blagues qui circulaient dans la Yougoslavie communiste. Son ouverture était aussi due à ses autres intérêts : le sport, le cinéma, la découverte des pays et des gens. Lui qui aimait le cinéma, il aurait d'ailleurs pu reprendre le message que le metteur en scène géorgien Otar Iosseliani a essayé de faire passer dans ses films : apprendre à cultiver son bonheur, consacrer son existence à se donner du plaisir et à en donner aux autres, s'asseoir autour d'une table, dire aux gens des choses agréables[8]. Avec son « r » roulé, qui nous rappelait que devenu français il était resté serbe, il aurait dit « bravo youpi ! » pour terminer et pour nous encourager à continuer.

- 3) Јасна Шамић, Париз моје младости, <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/teme/pariz-moje-mladosti-lxxv-734688>, (приступљено: 2.10.2023.)

Saša Popovic je imao vrlo meke crte lica, uvijek je osmijeh krasio to lice, uvijek je bio dobro raspoložen i prijatan, ali bez obzira na to, njegovi stavovi su bili čvrsti, makar nekad djelovali i sami kao predrasude, koje je inače kod drugih u nauci nepoštedno raskrinkavao. Saša se, međutim, uvijek oslanjao na činjenice i govoreći o bilo čemu, nikad nije izmišljao, niti čak naglašavao vlastiti point de vue, koji, međutim, izlazi sam iz svačijeg, pa i njegovog “pisma”.

Ono što se meni najviše sviđalo kod Alexandra Popovica, pored njegove drage ličnosti i srdačnosti sa svim ljudima, jeste što nije bio podložan nikakvim pomodnim uticajima sa strane, mislio je uvijek svojom glavom, onako kako je mislio da treba da misli jedan istraživač. Što ne znači da naučnik nema pravo i na grešku, ali Saša nije bio dogmata. I mada nije nikad javno veličao srpstvo, ipak se činilo da je biti Srbin bilo nešto veoma važno u njegovom životu. Francuski je znao kao svoj maternji jezik, iako je imao čisti slavenski akcenat kad ga je govorio, a naučio ga je još kao dijete, izgleda, kod časnih sestara u Beogradu. Neko ga je preda mnom jednom pitao da li je bilo popova u njegovoj porodici, na što se nasmijao i rekao da o tom najbolje govori njegovo prezime.

- 4) Νίκος Σιγάλας, El-vedâ – ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ (synchronathemata.gr), τχ. 130-131 (πρὶστυπλῆνο: 21.1.2024.)

Πάει παραπάνω από ένας χρόνος που ο αγαπημένος μας δάσκαλος και φίλος Sacha (Alexander) Ρορονίς έφυγε από αυτόν τον κόσμο και είναι ακόμα δύσκολο να γράψει κανείς γι' αυτόν στον παρελθόντα χρόνο, «ο Sacha ήταν, έκανε...». Η ανάγκη όμως να μιλήσουμε γι' αυτόν μας ωθεί να ξεπεράσουμε την πραγματική αυτή δυσκολία. Και ίσως ο καλύτερος τρόπος να την ξεπεράσουμε είναι να μιλήσουμε γι' αυτήν.

Χωρίς πομπώδεις δηλώσεις, ίσως μάλιστα χωρίς πρόθεση, ο Sacha αντιστάθηκε πάντοτε, και αντιστέκεται ακόμα, στις απόπειρες χαρακτηρισμού, κατάταξης. Η βιογραφία του είναι πλούσια και περιπετειώδης, αν και για τις περιπέτειες αυτές μιλούσε λίγο, λόγω της εξαιρετικής σεμνότητας, της παντελούς απουσίας ναρκισσιισμού που τον χαρακτήριζε. Λίγοι γνωρίζουν φερ' ειπείν ότι εκτός από διακεκριμένος ιστορικός και ειδικός του Ισλάμ, ο Sacha υπήρξε για χρόνια επαγγελματίας μπασκετμπολίστας: αρχίζοντας από τον περίφημο Ερυθρό Αστέρα Βελιγραδίου, έπαιξε επαγγελματικά από τον ρωμαίικο Αθλητικό Σύλλογο Ταταούλων στην Κωνσταντινούπολη μέχρι την ομάδα του γαλλικού στρατού (που τον απασχολούσε «στη μαύρη», όπως διηγείτο), και στη συνέχεια ως προπονητής σε διάφορες ερασιτεχνικές ομάδες. Όμως αυτό δεν ήταν το μόνο επάγγελμα που του επέτρεπε, όταν η έρευνα δεν αρκούσε, να εξασφαλίσει (ή να συμπληρώσει) τα προς το ζην. Όταν έφυγε από τη Γιουγκοσλαβία μπαρκάρισε για ένα χρόνο σε κρουαζιερόπλοιο που περιηγείτο τη Μεσόγειο, εργάστηκε στην κατασκευή των δρόμων στη Γαλλία ως οδηγός οδοστρωτήρα και έκανε χίλιες-δυο άλλες δουλειές του ποδαριού. Όλες όμως αυτές οι δραστηριότητες, στις οποίες τον οδήγησαν οι διαφορετικές του δεξιότητες και οι ανάγκες της ζωής, δεν δημιούργησαν κανένα κενό στο βιογραφικό του ως προικισμένου οριενταλιστή (με την παλαιά έννοια, πριν την εκ νέου νοηματοδότησή της από τον Edward Said). Σπούδασε ανατολικές γλώσσες στο Βελιγράδι, κλασικά αραβικά στο Παρίσι, ενώ δούλεψε έπειτα για χρόνια ως βοηθός του κορυφαίου γάλλου οριενταλιστή Maxime Rodinson. Έμαθε τις ανατολικές γλώσσες του κλασικού cursus: αραβικά, περσικά και οθωμανικά (στο σεμινάριό του στον 4ο τομέα της École Pratique de Hautes Études, όπου τον γνώρισα, τον είδα να αναλύει *divan* ποίηση και στις τρεις αυτές γλώσσες), ακόμα και ge'ez, τη λειτουργική γλώσσα των χριστιανών της Αιθιοπίας, την έδρα της οποίας κατείχε στον 4ο τομέα της École Pratique ο Rodinson. Παράλληλα, προετοίμασε το διδακτορικό του για την περίφημη εξέγερση των νέγρων σκλάβων (Zenj) στο Ιράκ τον 3ο/9ο αιώνα.

- 5) E. Kaynar, Alexandre Popovic (1931-2014) – In memoriam, Review of Middle East Studies, Volume 49, Issue 1, February 2015, pp. 122 – 123,
DOI: <https://doi.org/10.1017/rms.2015.42> (приступљено: 20.1.2024.)

Alexandre Popovic, “Sacha,” as he was known to friends and colleagues, was an unconventional scholar by any means. Born in Belgrade in 1931, he took an interest in Islamic studies early on and enrolled in a program of Oriental philology in 1950. But sports took up a major part of his time. Eventually—and fortunately for academia—the scholarly interest overweighed the physically more active one. In late 1954, Sacha found himself in Paris, where he decided to take a degree in Arabic at the *École des langues orientales* (which became the Inalco in 1971). Nevertheless, Sacha would keep a life-long passion for sports, which opened possibilities for some *belles rencontres*, including with his future wife Nathalie.

Struggling in Paris with odd jobs, he decided to prepare a PhD on the classical age of Islam at the Sorbonne. The subject he chose remains to this day a too-often-forgotten event: the uprising of African slaves in Iraq in the second half of the ninth century, known as the Zanj Revolt. Sacha managed to navigate between conflicting accounts and facts and came up with a narrative of the uprising that accounted for the essentially incoherent nature of the event and did not cede to simplistic interpretations. He defended his thesis in 1965, and an English version was published in 1998. Despite the fact that the work dates half a century, his book offers an authoritative and elegantly written study of the subject. This was the first book that I read by Sacha (around the year 2000). And I could not hide my surprise when, a couple of years later, I discovered that its author was indeed our beloved teacher and friend Sacha. In fact, he had let go of the classical age and completely changed his research interest after his PhD.

In 1967 Sacha entered the CNRS, initially as an associate of the famed (and at times complicated) scholar Maxime Rodinson. Here he chose as his new focus Islam and the Muslim populations in the Balkans in modern times. Sacha ventured into a field virtually untouched. During the years, he meticulously brought together a wide array of sources in order to approach the subject—a process he characterized in his usual modesty as learning. In the 1980s, he also developed a keen interest in Muslim mystical orders and Sufism, and more recently in the question of magic, which would guide his work until the end. Over the years, Sacha prepared a *Thèse d'État* and published several monographs, edited volumes, and innumerable articles. By the 1990s, Sacha had established himself as a legendary pioneer on Islam in the Balkans and as the leading scholar of Muslim orders. More generally, he had become a central figure of Islamic studies in France.

This process included the seminars he gave starting 1973 at the *École pratique des hautes études* IVe and VIe section (to become the EHESS in 1979). They lasted four decades. More than a course, these seminars became real events, in which generations of scholars working on Islam, the Ottoman Empire, or the Balkans would gather to benefit from Sacha's knowledge and generosity. And everyone was sure to have a good time, for Sacha was not only a great pedagogue who easily transmitted the rigor and enthusiasm of scientific work to young students. He also was one of those rare people who spontaneously made you feel good.

Sacha formed entire generations of scholars on Islam, the Balkans, and the mystical orders without ever abusing his authority, a quality that distinguished him from so many others. However, he also was an important person to innumerable scholars who, like myself, did not share many common research interests with him. His openness and genuine interest in the work of others made him a

good teacher and colleague to everyone. Hierarchies between professors and students, or academics and nonacademics, did not exist to him. He was always ready to listen, to share, to comment, to criticize, and to encourage you when you needed it the most. Most scholars in France and beyond working on the Balkans, Islam, the Middle East, or the Muslim world feel in some way indebted to Sacha.

You could count on Sacha's sharp mind, his cordial way, and his sense of humor to brighten up the cloudiest days in Paris. Even without seeing him for months, you had the feeling he was just around the corner, ready to jump in whenever you needed him. It is hard to imagine that anyone could have disliked him. And it will be hard to realize he no longer is with us.

Alexandre Popovic died on 1 October 2014 in Paris. He is survived by his wife Nathalie Clayer, an expert on the Balkans, and his son Thomas from his first marriage.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АЛЕКСАНДРА ПОПОВИЋА

1965.

- *Quelques renseignements inédits concernant « Le Maître des Zang » 'Alî b. Muhammad*, Arabica, XII/2, Paris, 1965, p. 175-187.

1969.

- Хусреф Реџић, *Исламска умјетност (L'Art islamique)*, 1. вол, Мала Историја Уметности, Београд, Ед. Југославија, 1967. *Revue des Etudes islamiques*, XXXVII, Fascicule 2, (publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique), Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1969.
- Ferdo Hauptmann (éd.), *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mezarifsku autonomiju* [Der Kampf um die Kultus- und Schulautonomie der Mohammedaner in Bosnien-Hercegovina (1894) 1899-1909], 1. vol. in-8, 674 p., coll. Arhiv SR B. i H., Građa, tome III, Sarajevo, 1967. *Revue des Etudes islamiques*, XXXVII, Fascicule 2, (publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique), Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1969.

1971.

- *Encore quelques détails autour du problème des Zang*, Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos (Coimbra-Lisboa, setembro 1968), Leiden E. J. Brill, 1971, p. 367-371.
- *La Littérature ottomane des musulmans yougoslaves, essai de bibliographie raisonnée*, Extr. de : J. As. CCLIX. 1971.
- *Problèmes d'approche de l'Islam yougoslave*, Correspondance d'Orient, no 11, Bruxelles, 1971 (Actes du Vème Congrès International d'Arabisants et d'Islamisants, Bruxelles, août-septembre 1970) p. 367-376.

1973.

- *Sur une "nouvelle" traduction du Coran en serbo-croate*, Extr. de : Arabica XX, 1. 1973. 82-84.

- *L'Arabe comme langue d'expression littéraire*, Actes du Premier Congrès d'études des cultures méditerranéennes d'influence arabo-berbère (Malte, 1972), publiés par M. Galley avec la collaboration de D. R. Marshall, Alger, SNED, 1973, p. 251-255.

1975.

- *Les musulmans de Sud-Est européen dans la période post-ottomane ; problèmes d'approche*, Journal Asiatique, CCLXIII/3-4, 1975, p. 317-360.
- *Étude de l'Empire ottoman et l'orientalisme dans les pays balkaniques* (Essai d'un répertoire biobibliographique et analytique de l'orientalisme yougoslave), Extr. de : Turcica V. 1975. 154-159.
- *Le pèlerinage à La Mecque des musulmans des régions yougoslaves*, dans Mélanges d'Islamologie dédiés à la mémoire de Armand Abel par ses collègues, ses élèves et ses amis, volume II (= Correspondance d'Orient n° 13), Bruxelles s. d. (1975), p. 335-363.

1976.

- *Mâ dhâ yumkin al-qawl 'an thawrat al-Zanğ?* (trad. en arabe par A. Olabî), Dirâsât 'arabiyya, 12/8, Beyrouth, juin 1976, p. 96-107.
- *La révolte des esclaves en Irak au IIIe/IXe siècle*, Paris, Geuthner (coll. Bibliothèque d'études islamiques VI), 1976.
- *Littérature et nationalisme chez les musulmans de Yougoslavie*, Actes du VIIIe Congrès de l'Union Européenne des Arabisants et Arabisants (Aix-en-Provence, sept. 1976).
- *A propos de la revue « Emel », Pazardzik-Constanza (1930-1940)*, dans Altaica Collecta, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1976, p. 195-197.
-
- *Sur quelques publications récentes concernant la littérature ottomane des musulmans yougoslaves et ses prolongements*, Bibliotheca Orientalis, XXXIII 3-4, Leiden, Mei-Juli 1976, p. 154-156.
- *Un cas limite d'orientalisme : Zuko Dzumhur, écrivain yougoslave contemporain*, dans Akten des VII Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft..., Herausgegeben von Albert Dietrich, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1976, p. 290-294.
- *Emel mecmuası hakkında (Pazardzik-Kostence 1930-1940)*, dans Emel, 95, Istanbul, Temmuz-Ağustos 1976, p. 13-15.

1977.

- *Les Tcherkesses dans les territoires Yougoslaves*, Extr. de : J. As. 1977. 435-436.
- *Les Statuts de la communauté musulmane albanaise (Sunnites et Bektachis) de 1945.*, 1977. 237-306. (avec Odile Daniel).
- *Cultures musulmanes balkaniques*. In: École pratique des hautes études. 4e section, Sciences historiques et philologiques. Annuaire 1976-1977. 1977. pp. 465-474.

1978.

- *Problèmes d'approche de l'Islam albanais (1912-1967)*, Actes du Deuxième Congrès International d'Étude des Cultures de la Méditerranée Occidentale (publiés par M. Galley), t. II, Alger, SNED, 1978, p. 446-450.
- *Hasan Kaleši (1922-1976)*, Extr. de : Turcica IX/2-X. 1978. pp. 7-8.
- *Le poète Servi Bosnavi a-t-il existé?* Extr. de : Turcica IX/2-X. 1978. pp. 30-38.
- *Les Čerkesses Dans Les Territoires Yougoslaves: (Un complément à l'article Čerkesses de l'Encyclopédie de l'Islam)*, Bulletin d'études orientales T. 30, Mélanges offerts à Henri Laoust. Volume Second (1978), pp. 159-171, Institut Français du Proche-Orient.

1979.

- *Les études arabes et l'Islam périphérique médiéval*, Analyses, Théorie (Travaux Vincennois, Numéro spécial : Études arabes), Paris 1979, 2/3, p. 249-259.

1980.

- *La Littérature ottomane des musulmans yougoslaves : sur quelques problèmes de méthodologie*, Orijentalni institut u Sarajevu, Prilozi za orijentalnu filologiju 30/1980, p. 359-368.
- *Sur quelques publications parues en serbocroate au cours de l'année 1974 concernant les musulmans de Yougoslavie dans la période post-ottomane*, in : Mémorial Orner Lûtfi Barkan, Paris, A. Maisonneuve, 1980, p. 165-167.
- *Les Tcherkesses dans les territoires yougoslaves*, dans Bulletin d'Études Orientales, XXX, Damas, 1978 (1980), p. 159-171.

- *'Azmî Dede de Prichtina, poète du XVIe siècle* (en collaboration avec J. Šamić, dans *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 28-29, Sarajevo (1980) p. 79-102.

1981.

- *Problèmes d'approche de l'Islam bulgare (1878-1978)*, in : *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants* (Amsterdam, September 1978), R. Peters (Edit.), Leiden, E. J. Brill, 1981 (Publications of the Netherlands Institute of Archaeology and Arabic Studies in Cairo), p. 241-247.
- *Les rapports entre l'Islam et l'Orthodoxie en Yougoslavie*, in : *Aspects de l'Orthodoxie, Structures et spiritualité*, Paris, P.U.F., 1981, p. 169-189.
- « *Dalmatie* », dans *Encyclopédie de l'Islam* (Supplément, Livraison 3-4), 1981, p. 184-190.
- *Ivo Andric et le "monde de l'Islam"* (en serbocroate), dans *Delo Ive Andrica u kontekstu evropske književnosti i kulture*, Belgrade, 1981, p. 505-516.

1982.

- *L'Islam et l'État dans les pays du Sud-Est européen*, dans O. Carré (édit.), *L'Islam et l'État dans le monde d'aujourd'hui*, Paris, Presses Universitaires de France, 1982, p. 121-142.
- *Les musulmans de Hongrie dans la période post-ottomane*, dans *Studia Islamica*, LV, 1982, p. 171-186.

1984.

- *Les musulmans yougoslaves : un problème*. In : *Revue des études slaves*, tome 56, fascicule 3, 1984. La Yougoslavie. pp. 401- 411.
- Richard Gramlich, *Die schiitischen Derwischorden Persiens*, Erster Teil : *Die Affiliationen*, 1965 ; Zweiter Teil : *Glaube und Lehre*, 1976 ; Dritter Teil : *Brauchtum und Ritten*, 1981. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXXVI, 1, 2-4 ; XLV, 2). In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°1, 1984. pp. 347-349.
- F. de Jong, *Ṭuruq and ṭuruq-linked institutions in nineteenth century Egypt*. A historical study in organizational dimensions of islamic mysticism. Leiden, E.J. Brill, 1978. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°1, 1984. pp. 345-347.

1986.

- *Les ordres mystiques musulmans du Sud-Est européen dans la période post-ottomane*, in: Alexandre Popovic et al. (eds.): *Les ordres mystiques dans l'islam : Cheminements et situation actuelle*, Paris 1986, pp. 63–99.
- *Les Turcs de Bulgarie, 1878-1985 (Une expérience des nationalités dans le monde communiste)*, Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 27, no 3-4, Juillet-December 1986, pp. 381-416.
- *Les Ordres mystiques dans l'islam : cheminements et situations actuelles*, colloque international de Paris, 13-14 mai 1982, Paris, ed. de l'EHESS (coll. Recherches d'histoire et de sciences sociales XIII), 1986. (en collaboration avec Gilles Veinstein).
- *L'Islam balkanique : les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin-Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, (Balkanologische Veröffentlichungen XI), 1986.
- *Quelques renseignements concernant les écoles turco-tatares de la Dobrudja roumaine pendant la période post-ottomane*, Extr. de : Benningsen 1986.
- *Le „radicalisme islamique“ en Yougoslavie*, in: *Radicalismes Islamiques*, Bd. 2, Paris 1986.
- Şenay Yola, *Schejch Nureddin Mehmed Cerrahî und sein Orden (1721-1925)*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1982. (= Islamkundliche Untersuchungen. Band 71). In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°3, 1986. pp. 64-66.

1987.

- Alexandre Benningsen / S. Enders Wimbush, *Mystics and Commissars. Sufism in the Soviet Union*. London, C. Hurst and Company, 1985. Alexandre Benningsen / Chantal Lemercier-Quelquejay, *Le soufi et le commissaire. Les confréries musulmanes en URSS*. Paris, Editions du Seuil, 1986. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°4, 1987. pp. 97-99.

1988.

- Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu (Les ordres de derviches dans les territoires yougoslaves et plus particulièrement en Bosnie-Herzégovine)*. Sarajevo, Orijentalni Institut, 1986. In : *Bulletin critique des annales islamologiques*, no. 5, 1988. pp. 78-79.
- *Osmanlı sonrası dönemde Güney-Doğu Avrupa'daki müslüman tarikatlar* (trad. O. Türer), *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXV/1, Ankara, 1987 [1988], p. 85-126.

- *Typologie de la survie d'un ordre mystique musulman en Yougoslavie : le cas des Kâdiris de Kosovska Mitrovica*, *Ouaderni di Studi Arabi*, 5-6, Venezia, 1987-1988, p. 667-678.
- *Bilten "HU" et autres publications récentes des derviches yougoslaves*, in : *Langues et Cultures populaires dans l'aire arabo-musulmane 2*, Paris, AFDA, 1988, p. 95-99.
- *"L'Islam balkanique"*, in : *Le Grand Atlas des Religions*, Paris Encyclopaedia Universalis, 1988, p. 128.
- *Quelques remarques concernant les Turcs, les Albanais et les Slaves du Sud de confession musulmane chez Vuk Karadžić*, in : *Vuk Stef. Karadžić*, Paris, Université de Paris-Sorbonne, Centre de recherches sur les langues et cultures slaves, 1988, p. 145-153.
- Jasna Šamić, *Dîvân de Kâ'imî, Vie et œuvre d'un poète bosniaque du XVIIe siècle*. Paris, Editions Recherche sur les Civilisations, 1986. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°5, 1988. pp. 75-78.

1989.

- *Islamische Bewegungen in Jugoslawien*, in : A. Kappeler, G. Simon und G. Brunner (Hrsg.), *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien (Identität, Politik, Widerstand)*, Köln, Markus Verlag, 1989, p. 273-286.
- Hans Joachim Kissling, *Dissertationes Orientales et Balcanicae Collectae I. Das Derwischtum*. München, Trofenik, 1986. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°6, 1989. pp. 63-65.

1990.

- *Југословенски муслимани (1945-1989) : посредници и метафоре*, Акваријус (Библиотека „Мистерије политике“), Београд 1990.
- *Écrivains balkaniques et lettrés ottomanes à l'époque de Soliman*, 1990. 425-432.
- *Naqshbandis : cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman*, Actes de la table ronde de Sèvres, 2-4 mai 1985, Istanbul, éd. Isis (Varia turcica XVIII) 1990. (avec Marc Gaborieau et Thierry Zarccone).
- *Quelques remarques sur les Naqshbandis dans le Sud-Est européen (période post-ottomane)*, dans M. Gaborieau, A. Popovic et Th. Zarccone (Édit.), *Naqshbandis. Cheminement et situation actuelle d'un ordre mystique musulman*, Istanbul- Paris, Institut Français d'Études Anatoliennes — Éditions Isis, 1990, p. 657-662.
- *Islamski radikalizam u Jugoslaviji* (trad. par T. Haverić), dans N. Čančar - E. Karić (Edit.), *Islamski fundamentalizam. Šta je to ?*, Sarajevo, Mešihat, 1990, p. 215-223.

1991.

- *Quelques réflexions à propos des zûrhâne d'hier et d'aujourd'hui*, in : A. Ayoub (éd), *Jeu et sports en Méditerranée* (Actes du colloque de Cartage, 7-9 novembre 1989), Tunis, Alif – Éditions de la Méditerranée, 1991, p. 125-132.
- Типологија одржања једног мистичког реда у Југославији : случај Кадирија у Косовској Митровици – Исламска мисао, XIII/1991, бр. 146, стр. 42-47. (С француског превео Тарик Хаверић).
- Krisztina Kehl – Bodrogi, *Die Kizilbas/Aleviten. Untersuchungen über eine esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien*. Berlin, Klaus Schwartz Verlag, 1988. In : *Bulletin critique des annales islamologiques*, no 7, 1991. pp. 53-54.
- Les ordres mystiques musulmans dans les Balkans à l'époque post-ottomane. In: *Anatolia moderna - Yeni anadolu*, Tome 2, 1991. Derviches et cimetières ottomans. pp. 221-226.

1992.

- « Al-Mukhtâra », *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, t. VII, 1992, p. 526-52.
- *Балкански дервиши : I. Рифаије (Derwische und Rifaye auf dem Balkan)*, Зборник за оријенталне студије 1, Београд 1992, стр. 155-224.
- *Presse turque et presse de Turquie*, Actes de colloques d'Istanbul, 23-24 mai 1985, 13-14 mai 1986, 25 mai 1987, Istanbul, Isis (coll. Varia turcica XXIII), 1992 (avec Nathalie Clayer et Thierry Zarccone).
- *Sur les traces des derviches de Macédoine yougoslave*, *Anatolia moderna – Yeni Anadolu*, Tome 4. Derviches des Balkans, disparitions et renaissances, 1992. pp. 12-64. (avec Nathalie Clayer).
- C.E. Bosworth, Ch. Issawi, R. Savory, A.L. Udovitch (editors), *The Islamic World. From Classical to Modern Times (Essays in Honor of Bernard Lewis)*. Princeton, New Jersey, The Darwin Press Inc., 1989. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°8, 1992. pp. 198-200.

1993.

- *Un ordre de derviches en terre d'Europe (La Rifâ'iyya)*, Lausanne 1993.

- *Sur quelques mythologies journalistiques*, Liber (Revue européenne des livres, Supplément au numéro 98 des Actes de la recherche en sciences sociales) no 14, Paris, juin 1993, pp. 3-6.
- *Débat par Fulop Mihaly, Makrides Vasilios, Michel Patrick, Popovic Alexandre, Werner Michael*, Autres Temps, Les cahiers du christianisme social, No. 38, 1993. pp. 18-32.
- « *Muslim di Balkan* » (en indonésien), dans H. Chambert-Loir et N.J.G. Kaptein (éds.), *Studi Islam di Perances ; Gambaran Pertama*, Jakarta, INIS, 1993, p. 27-35.
- « *Nish* », dans Encyclopédie de l'Islam, tome VIII (livraison 131- 132), 1993, p. 57-58.
- *Les derviches et la mort. (Sur quelques croyances liées à la mort chez les derviches des Balkans)*, dans *La mort dans le domaine turc*, Études turques et ottomanes, Documents de travail, n° 3, Paris, URA D 1425 du CNRS, juin 1993, p. 43-55.
- *Les ordres mystiques musulmans et la cité. (L'implantation des tekke dans les Balkans)*, (en collaboration avec Nathalie Clayer), dans Luigi Serra (édit.), *La Città mediterranea. Eredita antica e apporto arabo-islamico sulle rive del Mediterraneo occidentale e in particolare nel Maghreb. Atti del Congresso Internazionale di Bari, 4-7 maggio 1988*, Napoli, Istituto Universario Orientale, 1993, p. 299- 310.
- *Représentation du passé et transmission de l'identité chez les musulmans des Balkans. Mythes et réalités*, dans Daniel Panzac (édit.), *Les Balkans à l'époque ottomane*, Aix-en-Provence, Edisud, 1993 (Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée, 66, 1992/4), p. 139-144.
- « *Pomaks* », dans Encyclopédie de l'Islam, tome VIII (livraison 135-136), 1993, p. 332-334.
- « *Prishtina* », dans Encyclopédie de l'Islam, tome VIII (livraison 135-136), 1993, p. 347-349.

1994.

- *Cultures musulmanes balkaniques*, Istanbul, Isis (Analecta isisiana XIII), 1994.
- *Les musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane : histoire et politique*, Istanbul, Isis (Analecta isisiana XI), 1994.
- *Les derviches balkaniques hier et aujourd'hui* (Recueil de textes extr. de diverses revues et publications, 1978-1993. – Bibliogr. Dispersée), Istanbul, éd. Isis (Analecta isisiana IX) 1994.
- *Balkanlar'da Islam* (en turc), Istanbul, İnsan Yayınları, 1995, 1 vol. in-8°, 506 p.
- « *Ridwân Begović* », dans Encyclopédie de l'Islam, t. VIII, livraison 139-140, 1994, p. 537-539.

- *Islamic Movements in Yugoslavia*, dans E. Allworth (Edit.), *Muslim Communities Reemerge, Historical Perspectives on Nationality, Politics and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*, Durham-London, Duke University Press, 1994, p. 322- 340.
- *Yugoslav Müslümanlarında Osmanlı Edebiyatı ve Açıklamalı Bibliyografya Denemesi - 1.* » (en turc), *Yedi İklim*, Istanbul, Agustos 1994, p. 60-67.
- *Le waqf dans les pays du Sud-Est européen à l'époque post-ottomane*, dans F. Bilici (éd.), *Le waqf dans le monde musulman contemporain (XIXe-XXe s.)*. Fonctions sociales, économiques et politiques, Istanbul, IFEA, 1994, p. 199-213.
- *Les mevlevihâne dans le Sud-Est européen*, dans *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XIV, Istanbul, 1994, p. 152-158.
- *La réaction des musulmans balkaniques à l'abolition du Califat en 1924*, dans *La question du Califat*, Paris, INALCO (= Les Annales de l'autre Islam, n° 2), 1994, p. 323-324.

1995.

- *Revue des études islamiques LX/1 (1992) : Bektachiyya, études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, Istanbul, Isis 1995 (avec Gilles Veinstein).
- « *Balkan States* », in J. L. Esposito (éd.), *The Oxford Encyclopaedia of the modern Islamic World*, t. I, New York, Oxford Univ. Press, 1995, p. 184-187.
- *Les Balkans et Le culte d'Ajvatovica et son pèlerinage annuel*, (en collaboration avec Nathalie Clayer), dans H. CHAMBERT-LOIR et C. GuiLLOT (éds.), *Le culte des saints dans le monde musulman*, Paris, École française d'Extrême-Orient, 1995, p. 353-365.
- *À propos de la presse musulmane balkanique des origines à 1918*, dans Ch. Herzog, R. Motika et A. PISTOR-HATAM (éds.), *Presse und Öffentlichkeit im Nahen Osten*, Heidelberg, Heidelberg Orientverlag, 1995, p. 115-120.
- « *Sarajevo* », *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, t. IX (livraison 147-148), 1995, p. 29-34.
- *À propos des statuts des Bektachis d'Albanie*, dans A. Popovic et G. Veinstein (éds.), *Bektachiyya. Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, Istanbul, Les Éditions Isis, 1995, p. 309-339.

1996.

- *Morts de saints et tombeaux miraculeux chez les derviches des Balkans*, in: Gilles Veinstein (ed.): *Les Ottomans et la mort*, Leiden 1996, pp. 97–115.

- *Les Voies d'Allah. Les ordres mystiques dans le monde musulman des origines à aujourd'hui*, Paris, Fayard, 1996. (en collaboration avec Gilles Veinstein).
- *Coup d'oeil général sur la situation des cimetières musulmans balkaniques*, dans J.-L. Bacqué-Grammont et A. Tibet (éds.), *Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996, t. I, p. 315-318.
- *Balkanların Kavşağındaki Manastır, 1816-1918*, (en collab. avec B. Lory), dans P. Dumont et F. Georgeon (éds.), *Modernleşme sürecinde Osmanlı kentleri*, Istanbul, Tarih Vakfı, 1996, p. 60-78.
- *Les Musulmans de Bosnie-Herzégovine, histoire et politique*, Dialogue, 5, n° 17, Paris, mars 1996, p. 7-15.
- *La politique titiste envers les religions et ses conséquences*, dans M. BOZ- DEMİR (éd.), *Islam et laïcité. Approches globales et régionales*, Paris, L'Harmattan, 1996, p. 97-103.
- Polonskaya (Ludmila) Malashenko (Alexei). *Islam in Central Asia*. In: *Archives de sciences sociales des religions*, n°96, 1996. pp. 165-167.
- Naumkin (Vitaly) ed. *State, Religion and Society in Central Asia Post-Soviet Critique*. In: *Archives de sciences sociales des religions*, n°96, 1996. pp. 115-117.
- Thierry Zarcone, *Mystiques, philosophes et francs-maçons en Islam. Rıza Tevfik, penseur ottoman (1868-1949), du soufisme à la confrérie*. Jean Maisonneuve, Paris, 1993. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°12, 1996. pp. 97-99.

1997.

- *Les musulmans de Bosnie-Herzégovine, mise en place d'une guerre civile*. In : Actes de la recherche en sciences sociales. Vol. 116-117, mars 1997. Histoire de l'Etat. pp. 91-104.
- *The Muslim Culture in the Balkans (16th-18th Centuries)*, Islamic Studies, 36 : 2, Islamabad (Pakistan), 1997, p. 177-190.
- *Muslim Identity in the Balkans in the Post-Ottoman Period*, (en collaboration avec Nathalie Clayer), dans *Muslim Identity Politics in India and Balkans : Fifty years after Independence (Part II)*, Guest edited by Mushirul Hasan, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East (Formerly South Asia Bulletin), XVII /1, Duke University (Durham, USA), 1997, p. 17-25.
- *La presse des musulmans des Balkans au cours de la seconde guerre mondiale (1941-1944/45)*, Études balkaniques. Recherches interdisciplinaires sur les mondes hellénique et balkanique, Cahiers Pierre Belon, 4, Paris, De Boccard, 1997, p. 199-221.
- *À propos des statuts des Bektachis d'Albanie*, Revue des Études islamiques, LX, 1992/1 [1997], p. 301-326.

- *Les medrese dans les Balkans : des premières innovations du milieu du XIXe siècle à nos jours*, dans N. Grandin et M. Gaborieau (éds.), *Madrassa, la transmission du savoir dans le monde musulman*, Paris, Éd. Arguments, 1997, p. 279-288.
- *Les revues turques d'Ûskub et de Manastir à la fin de l'époque ottomane*, (en collab. avec N. Clayer), dans B. Kellner-Heinkele et P. Zieme (éds.), *Studia Ottomanica. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1997, p. 21-30.
- *The Balkan Muslim Communities in the Post-Communist Period*, dans S. Vertovec and C. Peach (éds.), *Islam in Europe. The politics of religion and community*, Hampshire-London, Macmillan, 1997, p. 59-72.
- « *Sisak* », Encyclopédie de l'Islam, Nouvelle édition, t. IX, livraison 159-160, 1997, p. 708.
- *I paesi balcanici tra nazionalismo e tendenze separatiste*, dans M. Buttino et G. Rutto (éds.), *Nazionalismi e conflitti etnici nell'Europa orientale*, Milano, Feltrinelli, 1997, p. 82-93.
- *Les communautés musulmanes d'Europe*, in Encyclopédie des religions (sous la dir. de F. Lenoir et Y. T. Masquelier), Paris, Bayard Éditions, 1997, 1. 1, p. 831-837.

1998.

- *Melamis-Bayramis : études sur trois mouvements mystiques musulmans*, Istanbul, Isis, 1998. (en collaboration avec Nathalie Clayer et Thierry Zarccone).
- « *Magie, Islam / Balkans* » et « *Soufisme, Islam/ Balkans* », in Dictionnaire critique de l'ésotérisme (publié sous la direction de Jean Servier), Paris, Presses Universitaires de France, 1998, p. 776-777 et 1225-1226.
- *L'islamisation dans les Balkans, mythes et réalités*, Mésogeios, 2, Paris, 1998, p. 7-15.
- *À propos de l'identité musulmane des musulmans de Bosnie-Herzégovine, dans la période post-ottomane*, in *Les Oubliés des Balkans (textes réunis par Denise Eeckaute-Bardery)*, Paris, Publications Langues'0, 1998, p. 239-249.
- « *Tarîka* » (II/6. La Péninsule balkanique), (en collaboration avec Nathalie Clayer), Encyclopédie de l'Islam, Nouvelle édition, tome X, livraison 167-168, 1998, p. 272-274.
- *Les pays balkaniques entre le nationalisme et les tendances séparatistes*, Mésogeios, 1, Paris, 1998, p. 9-20.
- *Manifestations culturelles des communautés musulmanes dans les Balkans (XIXe-XXe s.)* : I. *Les medrese dans les Balkans : des premières innovations du milieu du XIXe siècle à nos jours* ; II. *À propos de la presse musulmane balkanique des origines à 1918* ; III. *Associations musulmanes de Bulgarie dans la période post-ottomane*, dans Rositza Gradeva et Svetlana Ivanova (éds.), *Mjuzjulganskata kultura po bâlgarskite zemji, Izsledvanija, Sofia, Mezhdunaroden Centâr po problemite na malcinstvata i kulturnite vzaimodejstvija*, 1998, p. 302-330 (textes en bulgare), p. 330-334 (résumés en français).

1999.

- Trans. Léon King: *The Revolt of African Slaves in Iraq, in the 3rd/9th Century*. Markus Wiener Publishers, Princeton 1999.
- « *Muslim Culture* », in P. BURKE and H. INALCIK (Eds.), *History of Humanity. Scientific and Cultural Development, Volume V : From the Sixteenth to the Eighteenth Century (South- East Europe : Aspects of cultural Life)*, Paris, UNESCO, 1999, p. 214.
- *À propos des tekke bektachis de Bosnie-Herzégovine*, in A. TEMIMI (éd.), *Mélanges Prof. Machiel Kiel, Zaghouan (Tunisie), Fondation Temimi pour la Recherche Scientifique et l'Information*, 1999, p. 419-428.
- *La situation des musulmans des Balkans depuis la chute du mur de Berlin*, in Théo ROBICHET, Joël KOTEK et Olivier GILLET (sous la direction de), *Europe contre Europe ? L'Union européenne au défi des identités nationales et religieuses de l'Europe Orientale*, Gerpines (Belgique), Éditions Quorum, 1999, p. 38-53.
- *Les courants anti-confrériques dans le Sud-Est européen à l'époque post-ottomane (1918-1990). Les cas de la Yougoslavie et de l'Albanie* (en collaboration avec Nathalie Clayer), in Frederick de Jong and Bernd Radtke (Eds.), *Islamic Mysticism Contested. Thirteen Centuries of Controversies and Polemics*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 1999, p. 639- 664.
- *Identités musulmanes dans les Balkans à l'époque post-ottomane*, (en collaboration avec Nathalie Clayer), *Mésogeios*, 3, Paris, 1999, p. 7-30.
- *L'image de l'autre chez les musulmans des Balkans à l'époque post-ottomane : regards croisés entre les représentants de l'orthodoxie musulmane et les représentants de la mystique musulmane*, (Actes de la conférence *Le Sud-Est européen, carrefour des civilisations*, Paris, U.N.E.S.C.O., 9 et 10 février 1998), *Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, 28-29, Bucarest, 1999, p. 215-219.

2000.

- *La Qâdiriyya / Kadiriyye dans les Balkans: Une vue d'ensemble*, in: Thierry Zarcone et al. (eds.): *The Qâdiriyya Sufi Order*, Istanbul 2000, pp. 167–212.
- *Les communautés musulmanes d'Europe*, in F. Lenoir et Y. Tardan-Masquelier (éd.), *Encyclopédie des religions*, Nouvelle édition revue, augmentée et mise à jour, Paris, Bayard Éditions, 2000, tome I, p. 831-837.
- *La presenza turca e musulmana nei Balcani negli anni successivi alla prima guerra mondiale : problemi e "soluzioni"*, in M. Cattaruzza, M. Dogo, R. Pupo (a cura di), *Esodi*.

Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo, Napoli-Roma, Edizione Scientifiche Italiane, 2000, p. 13-29 [= Quaderni di Clio, 3, Istituto Régionale per la cultura Istriana].

- « *Travnik* », Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle Édition, tome X, livraison 173-174, 2000, p. 615-616.
- *Les centres bektachis de Bosnie-Herzégovine (sources et interprétations)*, Mésogeios, 9-10, Paris, 2000, p. 7-19.
- *À propos des Bektachis au Kosovo-Métohiya, Kosovo, six siècles de mémoires croisées*, Paris, INALCO-ERISM, 2000, p. 91-98 [= Les Annales de L'autre Islam, n° 7].
- « *Islamisation. - 2. Europe balkanique* », in Pierre BONTE et Michel IZARD (sous la direction de), Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie, Paris, Presses Universitaires de France, 2000 (3e édition) (= Coll. « Quadrige, numéro 308 »), p. 804-805.

2001.

- Archives de sciences sociales des religions 115 : *Islam et politique dans le monde (ex)communiste*, 2001. (avec Marc Gaborieau).
- *Mémoire et mémorisation chez les derviches ou de l'usage de la poésie dans les Tarikat*. In : L'Orient au coeur : en l'honneur d'André Miquel. Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2001. pp. 301-308. (Monde arabe et musulman. Orient – Méditerranée, 1).
- *Islam et politique dans le monde (ex-) communiste*, (en collaboration avec Marc Gaborieau, avec lequel il a dirigé l'édition de l'ensemble de ce volume), Archives de Sciences Sociales des Religions, n° 115 (juillet-septembre 2001), Paris, CNRS/EHESS, 2001, p. 5-13.
- *À propos des débuts de la presse musulmane du Sud-Est européen*, in *Les médias créateurs de leur image dans le Sud-Est européen : la presse*, Études balkaniques. Recherches interdisciplinaires sur les mondes hellénique et balkanique, Cahiers Pierre Belon, 8, Paris, de Boccard, 2001, p. 79-87.
- *Les communautés musulmanes des États balkaniques aux XIXe et XXe siècles*, in États, religions et libertés religieuses en Méditerranée. Histoire, Actualité, Perspectives, [= Actes du XVe Colloque de l'Institut de droit et d'histoire religieux (IDHR), en collaboration avec l'université Saint-Joseph de Beyrouth, Aix-en-Provence 17-18 mai 2001], Aix-en-Provence, Presses universitaires d'Aix-Marseille, 2002, p. 103-112.
- *Le rôle de la ville de Rusçuk dans les débuts de la presse turque de Bulgarie*, in Anja Pistor-Hatam, Amtsblatt, vilayet gaze- tesi und unabh'ngiges Journal : Die Anfdnge der Presse

im Nahen Osten, Frankfurt am Main, Berlin, etc., Peter Lang, 2001, p. 65-79 [= Heidelberger Studien zur Geschichte und Kultur des modernen Vorderen Orients, 27].

2002.

- *Manuel pratique de langue serbo-croate*, Klincksieck, Paris 2002. (avec Michel Popovic).
- *La révolte des Zandj, esclaves noirs importés en Mésopotamie*, Cahiers de la Méditerranée, 65, 2002, pp. 159-167.
- *L'Islam balkanique* (en collaboration avec Nathalie Clayer), dans L'Atlas des religions, Paris, Encyclopaedia Universalis, 2002, p. 151-152.
- « *Ûskûb* », EI2, t. X, livraison 178-178a, 2002, p. 995-997.
- « *Yeni Bâzâr* », EI2 (éd. angl.), t. XI, 2002, p. 321-322.
- « *Zandj* », EI2 (éd. angl.), t. XI, 2002, p. 445-446.
- *La presse musulmane de Bosnie-Herzégovine de 1878 à 1918*, dans Christoph Herzog, Raoul Motika et Michael Ursinus (éd.), Querelles privées et contestations publiques. Le rôle de la presse dans la formation de l'opinion publique au Proche Orient, Istanbul, Les Éditions Isis, 2002, p. 221-232.

2003.

- *L'histoire de la formation des identités religieuses et nationales en Europe du Sud-Est : le cas des musulmans*, dans Johannes Kandel, Ernst Pulsfort, Holm Sundhaussen (Hrsg.), Religionen und Kulturen in Südosteuropa, Berlin, Friedrich Ebert Stiftung, s.d. [2003], p. 22-31.
- *L'Islam post-ottoman dans les Balkans des origines à 1990*, dans Europe et islam, islams d'Europe, (sous la direction de D. Borne, B. Levallois, J.-L. Nembrini et J.-P. Rioux), Paris, ministère jeunesse, éducation, recherche, crdp, Académie de Versailles, juin 2003, p. 49-58.
- Anetshofer Helga und T. Karateke Hakan (herausgegeben von), Müstaqîm-zâde Süleymân Şa'deddîn (st. 1788), *Traktat über die Derwischmützen (Risâle-i Tâciyye)*. Brill, Leiden - Boston - Köln, 2001. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°19, 2003. pp. 100-101.

2004.

- *Мoj први учитељ Фехим Барјактаревић*, Нур. Часопис за културу и исламске теме, 12/40 (2004).

- *Magic and Divination in Early Islam*, Aldershot, Ashgate Publishing Limited (coll. "The Formation of the Classical Islamic World", vol. 42), 2004. (avec Savage-Smith Emilie).
- *La magie chez les populations balkaniques : convergences et divergences entre les divers groupes confessionnels*, *Annals of the Sergiu Al-George Institute of Oriental Studies*, 6-8, p. 213-218.
- *Magic among the Balkan populations : convergences and divergences*, *Balkanologie*, 8/2 (décembre 2004), p. 137-143.
- *A propos de la magie chez les musulmans des Balkans*, dans *De l'Arabie à l'Himalaya : Chemins croisés, en hommage à Marc Gaborieau*, éd. Véronique Bouillier et Catherine Servan-Schreiber, Paris, Maisonneuve & Larose, 2004, p. 161-176.

2005.

- *La magie chez les musulmans des Balkans (III) : l'apport de Tihomir R. Djordjević (1868-1944)*, *Balkanologie*, 9/1-2 (décembre 2005), p. 291-308.

2006.

- Savage-Smith Emilie (ed.), *Magic and Divination in Early Islam*. Aldershot, Ashgate Publishing Limited (coll. « The Formation of the Classical Islamic World », vol. 42), 2004. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°22, 2006. pp. 97-98.

2007.

- Bremer Jan N., Veenstra Jan R. (eds.), *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, [La Métamorphose de la magie depuis l'Antiquité tardive jusqu'aux débuts de la Période moderne]. Leuven-Paris-Dudley MA, Peeters (Groningen Studies in Cultural Change, 1), 2002. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°23, 2007. pp. 48-51.
- Ambrosio Alberto Fabio, Feuillebois Ève, Zarcone Thierry, *Les derviches tourneurs. Doctrine, histoire et pratiques*. Paris, Éditions du Cerf (Patrimoines), 2006. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°23, 2007. pp. 20-21.

2008.

- *L'étude de la magie chez les musulmans de Yougoslavie : une vue d'ensemble*, dans Scritti in onore di Biancamaria Scarcia Amoretti, dir. Daniela Bredi, Leonardo Capezzone, Wasim Dahmash et Lucia Rostagno, Rome, Edizioni Q, 2008, III, p. 995-1011.
- Wunsch Thomas, *Religion und Magie in Ostmitteleuropa. Spielräume theologischer Normierungsprozesse in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Berlin, Lit Verlag (Religions- und Kultur Geschichte in Ostmittel- und Südosteuropa, Band 8), 2006. In: *Bulletin critique des annales islamologiques*, n°24, 2008. pp. 75-76.

2009.

- *La Magie chez les musulmans des Balkans (II) : l'apport du docteur Stanko Sielski (1891-1958)*, Istoci i utoci : sećanje na Slavoljuba Đinđića (zbornik radova), Beograd, Filološki fakultet, 2009, p. 45-84.
- *Quelques témoignages concernant la magie chez les musulmans de Bosnie et du Kosovo au XVIIIe siècle*, dans *Histoire, archéologies et littératures du monde musulman. Mélanges en l'honneur d'André Raymond*, dir. Ghislaine Alleaume, Sylvie Denoix et Michel Tuchscherer, Le Caire, Publication de l'Institut Français d'Archéologie, 2009, p. 257-268.

2011.

- *Les conversions à l'islam en Asie mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottomane. Bibliographie raisonnée (1800-2000)*, Athènes, Ecole française d'Athènes (coll. Mondes méditerranéens et balkaniques III), 2011 (en collaboration avec Gilles Grivaud).

2013.

- *L'étude de la magie chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine à l'époque de l'occupation austro-hongroise (1878-1918)*, dans *Les non-dits du nom : onomastique et documents en terres d'Islam. Mélanges offerts à Jacqueline Sublet*, dir. Christian Müller et Muriel Roiland-Rouabah, Beyrouth, Presses de l'Ifpo (« PIFD », 267), 2013, p. 585-608.

2016.

- [avec Constant Hamès] *Le rituel de la dâ'ira ou le cercle des djinns dans les Balkans musulmans*, *The Journal of the History of Sufism*, 6 (2016), p. 1-46.

Научна и стручна литература:

- Bavčić M. (2011). *Selektivna bibliografija radova o tesavvufu, tarikatima i tekijama*, u: Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija, Sarajevo, pp. 479-567.
- Benningsen A., & Lemerrier Quelquejay C. (1967). *Islam in the Soviet Union*, London: Pall Mall.
- Bria, G. & Giomi, F. (2015). Alexandre Popovic (1931-2014). *Oriente Moderno*, 95 i-ii pp. 1-4.
- Cahen, C. (1955) *L'Histoire économique et sociale de l'Orient Musulman médiéval*, *Studia Islamica* No. 3, Brill, p. 96.
- Čolić, Lj. (2019). *Orijentalističko delo Gliše Elezovića*, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd.
- Džubran, H. (1998). *Prorok*, Prevod Dragoslava Andrića, Beograd.
- Đorđević, T. R. (1932). *Naš narodni život*, Belgrade: Srpska Književna Zadruga.
- Đorđević, T. R. (1934). *Zle oči u verovanju muslimana u Ohridu*, *Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu*, Belgrade, IX, p. 1-30.
- Elezović, G. (1924). *Derviški redovi muslimanski: Tekije u Skoplju*. Skoplje: Stara Srbija.
- Garčević, M. (1942). *Zapisi i hamajlije*, Sarajevo, Musée de Banja Luka, 1942., str. IV.
- Gaudefroy-Demombynes M. (1957). *Mahomet*, Paris : Albin Michel.
- Grant, P. (2022). *Entangled Symbols: Silk and the Material Semiosis of the Zanj Rebellion (869–83)*, *Al-‘Uşūr al-Wustā* 30, pp. 573-602.
- Jordan, R. (2002). *The Wheel of Time, Book 9 : Winter’s Heart*, Tor Books.
- Krstić, T. (2013). Review of G. Grivaud et A. Popovic (dir.), *Les Conversions à l’islam en Asie Mineure et dans les Balkans*, Athènes, Ecole Française d’Athènes, 2011, *Turcica* 44, pp. 430-432.
- La Fontaine, Jean de, (1991). *Fables de La Fontaine*, texte établi par Jean-Pierre Collinet, *Fables, contes et nouvelles*, Paris : Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade.
- Livaneli, Z. (2011). *Serenad*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Maluf, A. (1998). *Samarkand*, Prevod Milena Đurđević Rojai, Beograd.
- Mantran, R. (1989). *Histoire de l’Empire ottoman*, Paris.
- Massignon, L. (1999). *Essai sur les origines du Lexique Technique et la Mystique musulmane*, Paris : Les Éditions du Cerf.
- Massignon, L. (1954). *Explication du plan de Basra*, Paris.
- Mitrović, A. (1996). *Naučno delo Fehima Bajraktarevića*, Beograd: Filološki fakultet u Beogradu.
- Pellat, C. (1953). *Le milieu Basrien et la formation de Ġāhiz*. xxxvi, 311, Paris: Adrien-Maisonneuve.
- Rodinson M. (1996.). *Islam et capitalisme*, Paris: Le Seuil.
- Rodinson M. (1972.). *Marxisme et monde musulman*, Paris : Le Seuil.
- Rougemont, Denis de, (1982). *Le paysan du Danube, Quand je me souviens, c’est l’Europe* ; Suite neuchateloise. Renens, Suisse : Ed. l’Age d’Homme.
- Sauvaget J. (1965). *Introduction to the history of the Muslim East*, Berkeley and Los Angeles : University of California Press.
- Sielski, S. (1941). « Hamajlije » [= Amulettes], *Etnografska istraživanja i gradja*, Zagreb, III, p. 81-120 et 162-164.
- Sielski, S. (1942). *Nešto o narodnoj medicini i hamajlijama* [= Note sur la médecine populaire et les talismans], *Vjesnik zavoda za suzbijanje endemijskog sifilisa u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka, 1, p. 8-11.

- Sielski, S. (1942). *O narodnom liječenju i jednoj ljekaruši iz Bosanske Hrvatske* [= Sur la médecine populaire et les talismans], *Vjestnik zavoda za suzbijanje endemijskog sifilisa u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka, 2, p. 1-5 et 3 (1942), p. 19-25.
- Sielski, S. (1944). *Liečenje rana u bosanskoj pučkoj medicini* [= La guérison de blessures dans la médecine populaire bosniaque], *Novi Behar*, Sarajevo, 16/21 (1944), p. 336-337.
- Sielski, S. (1945). *Stari turski i arapski medicinski rukopisi u Bosni i Hercegovini* [= Anciens manuscrits médiévaux turcs et arabes en Bosnie-Herzégovine], dans *Spomen knjiga Zbora liječnika Hrvatske* (Iz hrvatske medicinske prošlosti), Zagreb, 1954, p. 168-181.
- Tanasković, D. (1987). *Balkanska sudbina islama*, Beograd: Politika.
- Tanasković, D. (2019). *Treba li nam još orijentalistika*, *Orijentalistika juče – danas – sutra: zbornik radova, članak 20*, Beograd; Filološki fakultet.
- Tanasković, D. (2002). *Zaokruženje jednog islamološkog projekta*, Oksfordska istorija islama, Priredio Džon L. Esposito, preveo s engleskog Đorđe Trajković, CLIO
- Tanasković, D. (1991). *Islamska ili muslimanska kultura u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.

Интернет извори :

- <https://www.youtube.com/watch?v=KWVemDidC0g>
- <https://bnk.institutkurde.org/images/pdf/C9PHAQ8JVW.pdf>
- <https://excerpts.numilog.com/books/9782307172017.pdf>
- <http://www.inalco.fr/langue/arabe-litteral>
- <http://cetobac.ehess.fr/index.php?111>
- <http://cetobac.ehess.fr/index.php?1370>
- <https://www.religion.info/2006/11/25/balkans-les-derviches-entre-tradition-et-adaptations/>
- <https://books.openedition.org/efa/7185?lang=en>
- <https://www.cairn.info/l-art-de-l-etat-en-turquie--9782811110253-page-103.htm>
- https://alkindi.ideo-cairo.org/agent/work_manifestation_publication_by/10470/50?page=2
- https://www.lescahiersdelislam.fr/Courrier-des-Balkans-Alexandre-Popovi%C4%87-la-disparition-d-un-maitre-des-etudes-islamiques_a828.html
- https://www.academia.edu/20119070/Toward_a_New_History_of_Sufism_the_Turkish_Case?email_work_card=view-paper
- <http://www.l.u-tokyo.ac.jp/IAS/Japanese/archives/1-han/2000/intellctuals.htm>
- http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Bilgileri.aspx?sdgNo=890886&dno=442558&bno=3733&bot=848
- http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Bilgileri.aspx?sdgNo=956451&dno=646347&bno=3734&bot=1202
- <https://cnrtl.fr/definition/paysan>
- https://www.youtube.com/watch?v=_ou4KZ85Xyw
- <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:513508-IN-MEMORIAM-Aleksandar-Popovic>
- <https://www.aturquie.fr/?s=alexandre+popovic>
- https://data.bnf.fr/fr/11920311/alexandre_popovic/
- <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo teme/item/11276-medijska-priprema-za-rat-i-genocid-nad-bosnjacima>
- <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2518/tur>
- https://www.academia.edu/35154711/%C3%87eviri_Alexandre_Popovic_Balkanlarda_%C5%9E%C3%A2zeliyye_Shadhiliyya_in_the_Balkans_
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/veinstein-gilles>
- <https://www.cairn.info/publications-de-Popovic-%20Alexandre--41214.htm>

in Archives de Sciences Sociales des Religions, Volume 135, Issue 3, July 2006, pages 184,
Publisher: Editions de l'E.H.E.S.S. na temu The Revivals of Sufism in Africa and Asia
<https://latin-dictionary.net/definition/13916/contribuo-contribuere-contribui-contributus>
https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B0_%D0%91%D0%BB%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B5_%D0%94%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%86%D0%B5_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%92%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%B0%D1%80%D1%83

Chargé de diffusion scientifique (2016, 17 novembre). Workshop : “Islam in the Balkans Research Perspectives 30 Years after *L’islam balkanique* – In Memory of Alexandre Popovic (1931-2014)” – Paris, EHESS, 15-16/12/2016. IISMM. Consulté le 29 mars 2024, à l’adresse <https://doi.org/10.58079/pzyl>

Özkoray, H. G. *L’esclavage dans l’Empire ottoman (XVIe-XVIIe siècle) : fondements juridiques, réalités socio-économiques, représentations*. Histoire. PSL Research University, 2017. Français. fNNT : 2017PSLEP055ff. fftel-02106829v1f

Becker, J. J. *L’ombre du nationalisme serbe*. In: *Vingtième Siècle, revue d’histoire*, n°69, janvier-mars 2001. D’un siècle l’autre. pp. 7-29. DOI : 10.2307/3772360, www.persee.fr/doc/xxs_0294-1759_2001_num_69_1_1279

Deutsche Digitale Bibliothek (deutsche-digitale-bibliothek.de)

Coulon, J.-C. (2016). *La magie chez les musulmans des Balkans : hommage à Alexandre Popovic*, <https://djinns.hypotheses.org/453>

Clayer, N. (2014). *In memoriam Alexandre POPOVIC (1931-2014)* par Nathalie Clayer – IISMM (hypotheses.org)

Clayer, N. (2011). Muslim Brotherhood Networks in South-Eastern Europe, in: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2011-05-11. URL: <https://www.ieg-ego.eu/clayern-2011-en> URN: urn:nbn:de:0159-2011050932 [YYYY-MM-DD].

Giomi, F. (2014). Obituary: In Memoriam: Alexandre Popovic (1931–2014), CATO ATHENA Wissenscenter

Goldenberg, D. M. (2013). *It Is Permitted to Marry a Kushite*. *AJS Review* 37, no. 1, pp. 29–49. <http://www.jstor.org/stable/24273623>.

Kaynar E. (2015). *Alexandre Popovic (1931-2014) – In memoriam*, *Review of Middle East Studies*, Volume 49, Issue 1, February 2015, pp. 122 – 123, DOI: <https://doi.org/10.1017/rms.2015.42>.

Massignon, L. (2012). “Zandj.” In *Encyclopaedia of Islam*, 1st ed., edited by M. Th. Houtsma, A. J. Wensinck, H. A. R. Gibb, W. Heffening, and E. Lévi-Provençal. Leiden: Brill Online. http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_SIM_6075.

Papas, A. (2011). « Gilles Grivaud et Alexandre Popovic (dir.), *Les Conversions à l’islam en Asie Mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottomane. Bibliographie raisonnée (1800-2000)*, Athènes, École Française d’Athènes, 2011, 904 p. », *Cahiers de la Méditerranée* [En ligne], 90 | 2015, mis en ligne le 01 décembre 2015, consulté le 27 mars 2024. URL : <http://journals.openedition.org/cdlm/8026> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/cdlm.8026>

Popovic, A. (2009). *Les turuq balkaniques à l’épreuve de la modernité*, *Archives de sciences sociales des religions* [En ligne], 135 | juillet - septembre 2006, mis en ligne le 16 octobre 2009, consulté le 16 août 2022. URL : <https://journals.openedition.org/assr/3777>; DOI : <https://doi.org/10.4000/assr.3777>

Sigalas, N. (2015). *El-vedâ* – ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ (synchronathemata.gr), τχ. 130-13.
Vulićević, M. (2020). Muslimani Balkana žele da budu deo Evrope, Politika, <https://www.politika.rs/sr/clanak/468268/Kultura/Muslimani-Balkana-zele-da-budu-deo-Evrope>

НАПОМЕНЕ О ТРАНСКРИПЦИЈИ И НАВОЂЕЊУ СТРАНИХ ИМЕНА

Наводећи страна имена, у овом случају претежно француска и турска, давали смо предност транскрипцијском поступку у односу на транслитерацију. Трудили смо се да облике страних речи дајемо у складу са говорним видом из одговарајућег језика. Транскрипција на француски језик је урађена на основу ортографије садржане у Правопису српског језика:

Пешикан, Митар; Јерковић, Јован; Пижурица, Мато (2010). Транскрипција: француски. *Правопис српскога језика*. Нови Сад: Матица српска. стр. 232-241.

Због честих грешака приликом транскрипције с француског на српски језик и у циљу лакшег консултовања примарних извора на оригиналном језику, одлучили смо да у заградама у тексту рада или у фуснотама наводимо оригиналну ортографију имена. Исти принцип смо поштовали и приликом коришћења турских, италијанских, и других страних имена.

У погледу цитирања страних наслова монографија, чланака и уопште писаних извора, поред превода на српски језик смо наводили наслов оригинала.

Да бисмо што мање оптеретили текст исписивањем пуних назива образовних и истраживачких институција или научних часописа, у раду смо наводили само акрониме. Списак скраћеница уз кратка објашњења и напомене доступан је на следећим страницама.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

AE (Academia Europaea) – Европска Академија

CEDEJ (Centre d'études et de documentation économiques, juridiques et sociales) – Француски Центар за студије и економску, правну и социјалну документацију у Каиру

CEIAS (Centre d'études de l'Inde et de l'Asie du Sud) – Центар за индијске и јужноазијске студије

СЕТОВАС (Centre d'Études Turques, Ottomanes, Balkaniques et Centrasiatiques) – Центар за турске, османске, балканске и централноазијске студије у Паризу; настао је спајањем Института за турске студије (l'Institut d'études turques, Paris-III) који је водио Луј Базан (Louis Bazin) и једног одељка Центра за руске, источноевропске и турске студије (Centre d'études sur la Russie, l'Europe orientale et le domaine turc) које је при ЕНЕСС основао Александар Бенингсен (Alexandre Bennigsen). Од 1990. до 2010. године је носио назив *Études turques et ottomanes*, а од 2010. СЕТОВАС.

CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) – Национални центар за научна истраживања у Паризу

ЕНЕСС (École des Hautes Études en Sciences Sociales) – Висока школа друштвених наука у Паризу

ЕРНЕ (École Pratique des Hautes Études) – претходница ЕНЕСС-а

IA (İslam Ansiklopedisi) İstanbul – Енциклопедија ислама

IAE (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü) – Истраживачки институт основан 2005. године у Истанбулу, под покровитељством *Suna* и *İnan Kıraç* фондације

IFEА (Institut Français d'Études Anatoliennes) – Француски Институт за анадолске студије у Истанбулу

ИСММ (Institut d'études de l'Islam et des sociétés du monde musulman) – Институт за исламске студије и студије муслиманског света

INALCO (Institut National des Langues et Civilisations Orientales) – Национални институт за оријенталне језике и цивилизације. École des langues orientales ће 1971. прерасти у чувени INALCO

ЈА (Journal Asiatique) – Међународни научни часопис установљен 1822. године који излази два пута годишње и објављује чланке из домена азијских студија, укључујући оријенталистичке теме. Жан Соваже је вршио улогу главног уредника овог часописа од 1946. до 1950. године.

РОФ – Прилози за оријенталну филологију, Сарајево

SANU – Српска академија наука и уметности

ТТК (Türk Tarih Kurumu) – Турско историјско друштво

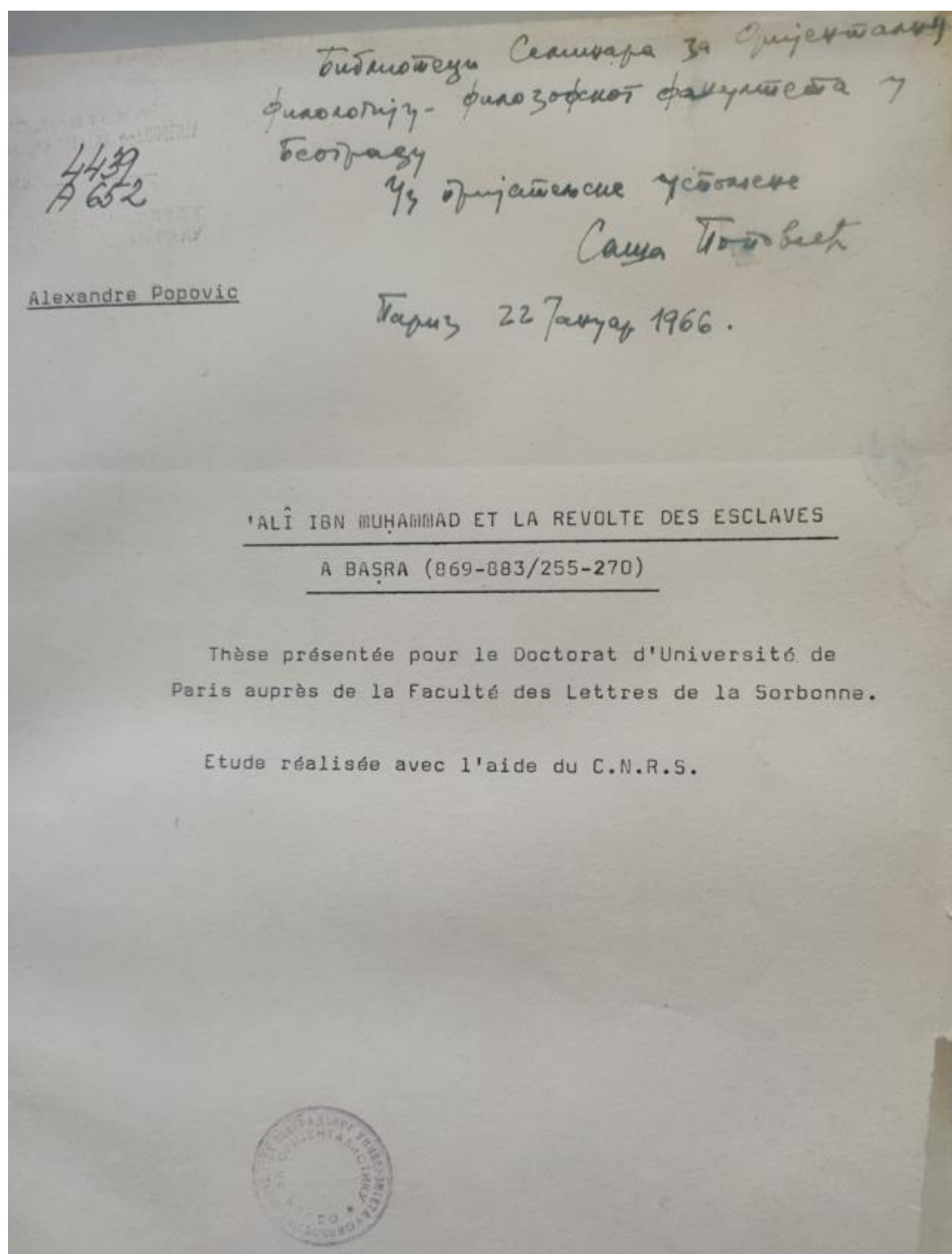
TURCICA (Revue d'études turques, peuples, langues, cultures, États) – Међународна реномирана научна ревија мултидисциплинарне оријентације која објављује чланке на француском, енглеском, немачком и италијанском језику из домена туркологије и османистике.

ZIDRA – Заједница исламских дервишких редова Алије, са седиштем у Призрену

Прилог 1.

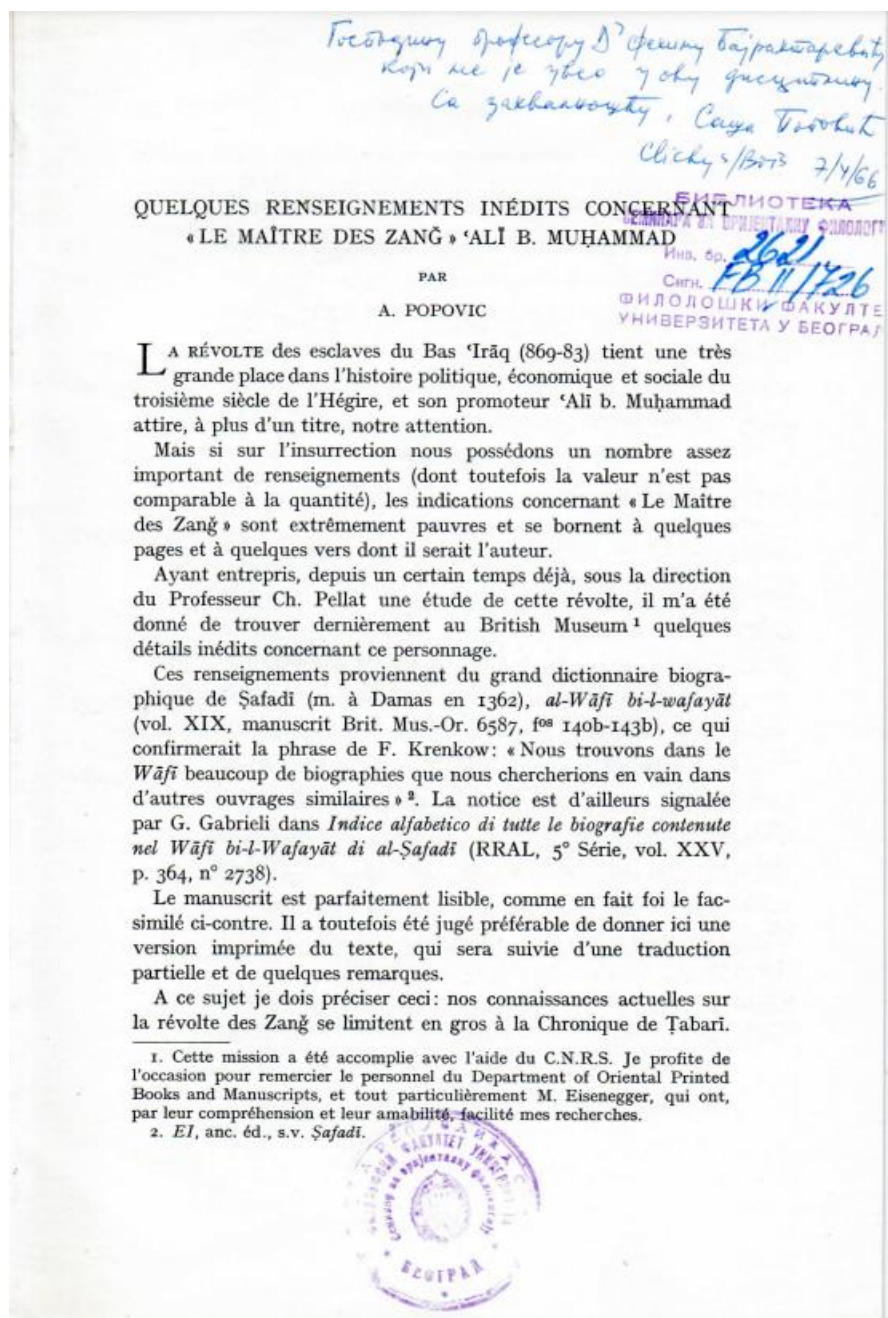

Пример фиша којим се користио Александар Поповић (Chargé de diffusion scientifique (2016, 17 novembre). Workshop : “Islam in the Balkans Research Perspectives 30 Years after *L’islam balkanique* – In Memory of Alexandre Popovic (1931-2014)” – Paris, EHESS, 15-16/12/2016. IISMM. Consulté le 27 février 2024, à l’adresse <https://doi.org/10.58079/pzyl>, <https://iismm.hypotheses.org/25806>)

Примерак докторске тезе коју је Александар Поповић послао библиотеци Семинара за оријенталну филологију Филозофског факултета у Београду

A. Popovic, *'Ali Ibn Muhammad et la révolte des esclaves à Basra (869-883/255-270)*, Thèse présentée pour le Doctorat d'Université de Paris auprès de la Faculté des Lettres de la Sorbonne, 1965.

Посвета професору Фехиму Бајрактаревићу:

Господину професору Фехиму Бајрактаревићу који ме је увео у ову дисциплину.

Са захвалношћу, Саша Поповић

Clichy-sous-Bois 7/4/66

A. Popovic, *Quelques renseignements inédits concernant « Le Maître des Zang » 'Alī b. Muhammad*, Arabica, XII/2, Paris, 1965, p. 175-187.

Khāṭirāt-i isyāriyye, Istanbul 1336/1918; Lutfi Simāwī, *Sulṭān Mehmed Reḡbīd Khān in wa iḡhāfihāt sarāfā da girdāklerim*, Istanbul 1340/1921-2; Tahsin Paşa, *Hādirāt*, Istanbul 1931. See also Y. Hikmet Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, ii/1-2, Ankara 1949 and later edns.; Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve iteni*, Istanbul 1942; Ali Fuad Türkgeçdi, *Görüp işitilerim*, Ankara 1949; İbnülemin Mahmud İnal, *Ormanlı devrinde ion sadrazamlar*, Istanbul 1951, 1805-68; Sina Akşin, *31 Mart olayı*, Ankara 1970; idem, *Yin Tivokler ve itihat ve terakki*, Istanbul 1987; Feriḡ Ahmad, *The Young Turks*, Oxford 1969; Mehmet Naim Turfan, *The politics of military politics: political aspects of civil-military relations in the Ottoman empire with special reference to the "Young Turk" era*, Ph.D. thesis, London 1983, unpubl. (FERIḠ AHMAD)

AL-MUKHTĀRA, the capital of the ephemeral Zandj "state" and of the movement which violently shook lower 'Irāk and lower Khūzistān between the years 255/869 and 270/883 [see 'ALĪ B. MUḤAMMAD]. We have very little information about the first camping places of the insurgents, and absolutely nothing about the very first one, that which existed at Furāt al-Baṣra at the place called Bi'r Nakhl. Nor do we know anything about the second one, that of the Maymūn canal, except that it was sown with stakes on which were impaled the heads of those of the enemy killed in the course of the fighting. As for the one situated between the Abū Kurra canal and the al-Ḥāḡir one, 'Alī b. Muḥammad, the rebel chief, had ordered his followers to build huts.

Eventually, the rebels built their main towns: al-Manī'a ("the Strongly-defended") and al-Manṣūra ("the Victorious"), both to the northwest of Baṣra, and then al-Mukhtāra ("the Chosen one") to the southeast of the city. Al-Manī'a (the town of Sulaymān b. Mūsā al-Shā'rānī) was situated in Sūk al-Khāmīs on the Barāṭik canal; it was defended by walls and moats. It seems to have been fairly important since al-Ṭabarī, iii, 1963-4 and *passim*, stresses that 5,000 Muslim women captives were able to be released here. Al-Manṣūra (the town of Sulaymān b. Djamīl) was situated in Taḡhūā. It was likewise fortified (with five enclosures and as many moats), and must have been even bigger than the first one, since 10,000 women and children captives were found there (al-Ṭabarī, iii, 1970-2 and *passim*; it is not however known how far the recorded figures correspond to reality).

If, in regard to al-Manī'a and al-Manṣūra, one might well ask oneself whether it was not simply a question of fortresses built at the side of existing towns, this is nevertheless not the case regarding the Zandj capital, al-Mukhtāra. This was indeed a very large town, completely constructed by the rebels (from Raddjāb 256/June-July 870 onwards) in a spot chosen for its inaccessibility (it was from there that raids were sent out, and the rebels returned thither in order to feel secure). At the outset, it seems to have borne the name of Mu'askar al-Imām ("the Imām's camp"; see G.C. Miles, *Treiser de dirhems du IXe siècle*, in *Mémoires de la Mission archéologique en Iran*, xxxvii [1960], 73). There are many items of information in al-Ṭabarī on this subject, but they are more useful for elucidating the course of events in the warfare than for giving information on the town itself (F. al-Sāmīr, *Ḍawrat al-Zandj*, 135-44, has brought together the sparse pieces of information on this last in ch. 6 of his study).

It is clear that we only know its location approximately: it was situated on the two banks of the Abu 'l-Khaṣīb canal, a western affluent of the Tigris, and

was intersected by several other canals. The entrance of the main canal was closed by an iron chain and two stone barrages and had two bridges over it. Two other bridges on the Abu 'l-Khaṣīb canal connected the two parts of the town and two further bridges on the Mankā canal are also mentioned. Walls, with various kinds of engines of war mounted on them, encircled the whole of the town. The greater part of the houses must have been constructed of sun-dried brick and palm branches, but many palaces of leading figures, notably that of 'Alī b. Muḥammad, were built of fired brick; the portal of his palace had been carried off from Baṣra. This palace was situated in the western part of al-Mukhtāra (in the angle formed by the Tigris and the Abu 'l-Khaṣīb canal) and gave on to the field where races were held. In the same part of the town were likewise to be found the houses of various chiefs and commanders of the rebels: Ibn Sam'ān, Sulaymān b. Djamīl, Ankalāy, al-Kalāṣ and al-Djubbā'i, as well as the Friday mosque, a prison and the al-Maymūna and al-Ḥuayn markets. In the eastern part are mentioned the houses of al-Karnabā'i, Muṣṣib al-Zandj and Abū 'Isā; the palaces of al-Ḥamdānī, Bahbūḡ b. 'Abd al-Wahhāb and al-Muhallābī; the al-Mubāraka market and the market for the sale of animals, in addition to another prison. But there further existed other buildings (offices of the different *diwāns*, workshops for minting coinage, etc.) and other mosques in the town.

Al-Mukhtāra was thus the true capital of the Zandj "state", being its political, administrative and commercial centre. It will probably never be possible to rediscover its exact site, in part because of the complete change in the beds of the watercourses, and in part because of the destruction wrought at the time of the capture of the town by the 'Abbāsid troops, when it was taken quarter by quarter and its palaces, buildings and markets destroyed and burnt successively.

Bibliography: F. al-Sāmīr, *Ḍawrat al-Zandj*, Baghdad 1954; Ahmed S. Olabi, *Ḍawrat al-Zandj*, Beirut 1961; H. Halm, *Die Traditionen über den Aufstand 'Alī b. Muḥammads, des "Herrn der Zandj"*, einer quellenkritische Untersuchung, diss. Bonn 1967; A. Popovic, *La révolte des esclaves en Iraq au IIIe/IVe siècle*, Paris 1976 (with detailed bibl.). (A. POPOVIC) MUKHTĀRĀT (A.), anthology, selection of poetry.

1. In Arabic. Mediaeval tradition holds that the oldest anthology of Arabic poems is the small collection of celebrated pre-Islamic *kaṣīdas* variously known as "The seven long poems", *al-Mu'allafāt* [q.v.], *al-Samūf*, etc. It is probably the oldest in conception.

The early 'Abbāsid period saw the compilation of the celebrated *Mufaḡḡaliyyāt* [q.v.]. Al-Aṣma'ī's anthology of 92 *kaṣīdas* by 71 poets (44 of them Djāhili), the *Aṣma'īyyāt*, received relatively little attention from mediaeval writers. A comment in the *Fihrist*, in the opinion of some scholars (e.g., Ahlwardt, *Sammlung alter arabischer Dichter*, Berlin 1902, i, pp. x-xi), attributes this to the lack of philological curiosities in the book, but see Sezgin, *GAS*, ii, 55. It has also been suggested (Ahlwardt, *loc. cit.*, and al-Ḥāḡimī (ed.), *Ḍumbara*, 34) that the book was regarded as a mere depository of those texts collected by al-Aṣma'ī that failed to be included in the *Mufaḡḡaliyyāt*. Indeed, certain mss. containing both collections introduce the second with the words "Here begin the rest of the *Aṣma'īyyāt*...." The two anthologies were combined into one under the title *Kaṣāb al-Ḥāḡimīyyāt* by al-Akhṣāḡ al-Aṣḡar (d. 315/927). This is probably the anthology (and com-

A. Popovic, « Al-Mukhtāra », *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, t. VII, 1992, p. 526-527.

Прилог 5

Map View: **World** Europe Asia

Low High

Selected Publishers (11)

1. Les Éditions Isis (13)
2. Paul Geuthner (8)
3. l'Âge d'homme (8)
4. Éd. Isis (8)
5. O. Harrassowitz (5)
6. Klincksieck (5)
7. Société Asiatique (1)
8. Simurg (1)
9. Presses Universitaires de France (1)
10. Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin ; In Kommission bei O. Harrassowitz (1)

Éditions de l'école des haute études en sciences sociales (1)

Визуелни преглед заступљености публикација Александра Поповића у Европи и свету и листа најфреквентнијих издавача; преузето 26.3.2024. са сајта VIAF (Virtual International Authority File: https://viaf.org/viaf/282372506/#Popovi%C4%87,_Alexandre)

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Теодора Матић је рођена 28. децембра 1990. године у Београду. 2009. године је уписала основне академске студије на Катедри за романистику Филолошког факултета у Београду. Након завршених основних академских студија из француског језика, књижевности и културе (просечна оцена 9,71), наставила је мастер студије на Катедри за оријенталистику. Успешно је одбранила мастер рад „Аутобиографски елементи у савременој књижевности Магреба на француском језику“ 2.7.2014. године са просечном оценом 9,67 (ментор проф. др Дарко Танасковић). Била је стипендиста Фонда за младе таленте *Доситеја*, у оквиру Министарства омладине и спорта Републике Србије, за школску 2012/13. и 2013/14. годину. Од 2016. до 2020. године је у својству младог истраживача ангажована на пројекту 179074 – Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (НИО Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, ментор проф. емеритус Љубиша Митровић). 2016. године је уписала докторске студије на Институту за цивилизацијске студије (Medeniyetler Ittifakı Enstitüsü) Универзитета Ибн Халдун у Истанбулу, а завршни испит (Yeterlik sınavı) је положила 2019. године. Поседује TÜMER C1 сертификат из турског језика који додељује Универзитет Фатих Султан Мехмет В. у Истанбулу. Говори енглески, француски и турски језик. Области истраживања: османско културно наслеђе и питање идентитета на Балкану.

Списак објављених научних и стручних радова:

2017. *Симболика сахат-кула: (нео)османски механизми моћи*. Годишњак за социологију Филозофског факултета у Нишу (M52), ИССН 1451-9739, XIII/18, стр. 59-72.

2018. *Појам отворене цивилизације : унапређење сарадње Србије и Турске на пољу науке и образовања*. Годишњак за социологију Филозофског факултета у Нишу (M52), ИССН 1451-9739, XIV/21, стр. 99-109.

2019. *Ното Valcanicus у транзицији: перцепција и аутоперцепција*. Научни скуп са међународним учешћем *Традиција, модернизација, идентитети* (10; 2019; Ниш)

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Теодора Матић

Број досијеа: 15041/д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом *Научно дело Александра Поповића*

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 29.3.2024.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Теодора Матић

Број досијеа: 15041/д

Студијски програм: Језик, књижевност, култура

Наслов рада: Научно дело Александра Поповића

Ментор: проф. др Ема Петровић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 29.3.2024.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Научно дело Александра Поповића

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

Потпис аутора

У Београду, 29.3.2024.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.